RICHARD
FIRTH-GODBEHERE

O ISTORIE *a emoțiilor* UMANE

CUM AU CONSTRUIT
SENTIMENTELE NOASTRE
LUMEA ÎN CARE TRĂIM

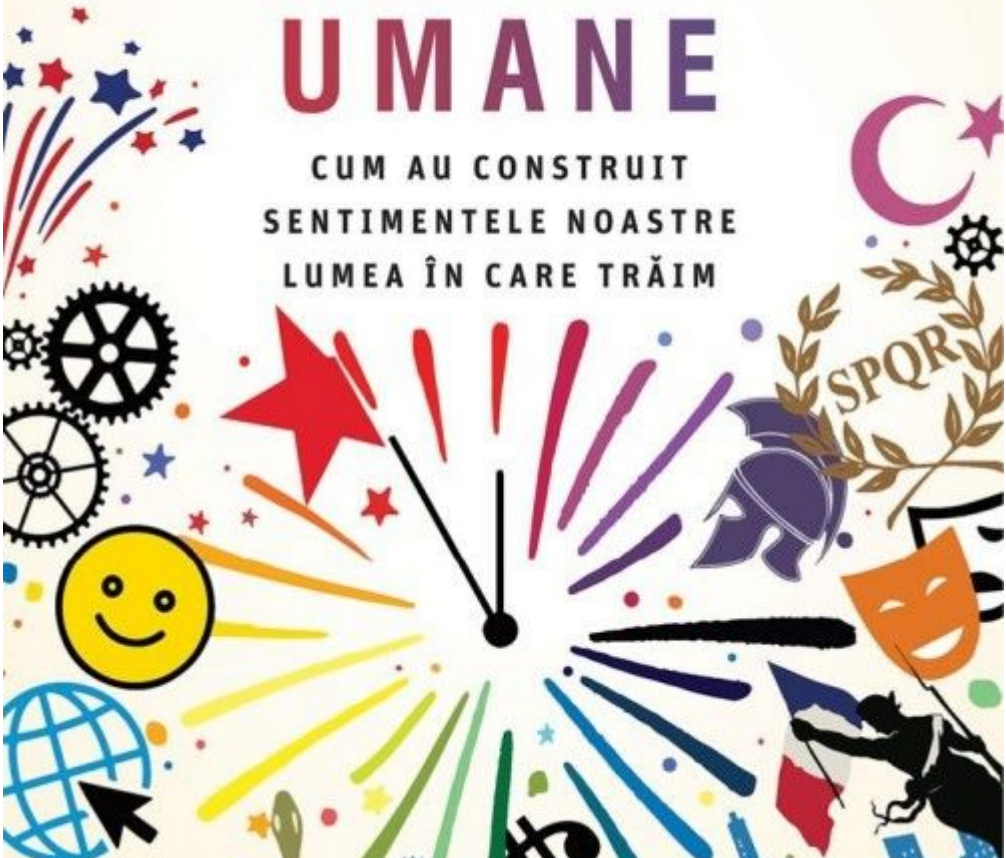

RICHARD FIRTH-GODBEHERE

O ISTORIE A EMOȚIILOR UMANE

CUM AU CONSTRUIT SENTIMENTELE NOASTRE LUMEA ÎN CARE TRĂIM

Traducere din limba engleză de

Alexandra Cork

EDITURA TREI

Autor: Richard Firth-Godbehere

Titlul original: A Human History of Emotion

Copyright © 2021

This translation of HUMAN HISTORY OF EMOTION is published by arrangement with RICHARD FIRTH-GODBEHERE.

Copyright © Editura Trei, 2022 pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti

Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20

e-mail: comenzi@edituratrei.ro

www.edituratrei.ro

ISBN (print): 978-606-40-1330-9

ISBN (epub): 9786064016492

Editori:

Silviu Dragomir

Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:

Magdalena Mărculescu

Redactare:

Ioana Petridean

Design şi ilustrație copertă:

Andrei Gamarț

Director producție:

Cristian Claudiu Coban

Dtp:

Mirela Voicu

Corectură:

Dana Anghelescu

Irina Botezatu

Conținutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright (drepturi de autor), iar cartea este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimțământul editorului, sunt interzise. Dreptul de folosință al lucrării nu este transferabil.

Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparțin persoanei juridice Editura Trei SRL.

Această carte le este dedicată celor doi tați pe care i-am avut, Raymond Godbehere și Roger Hart. Cred că amândoi v-ați fi delectat citind-o.

Introducere. Cum simțim?

Pisica mea își petrece o bună parte a timpului într-o stare de nervozitate. Își exprimă de obicei furia, mișcându-și agitată coada și urmărindu-și-o în timp ce miaună, mârâie și scuipă. Un observator neavizat ar putea crede că își urăște pur și simplu coada, însă vă asigur că este doar o manifestare a iritării și că, de fapt, îmi este adresată mie. Se exprimă în felul acesta de fiecare dată când o hrănesc cu o jumătate de oră mai târziu față de ora obișnuită, dacă mă așez pe locul ei, pe canapea, sau comit crima oribilă de a permite ploii să cadă. Desigur, Zazzy este departe de a fi singurul animal de companie care își arată furia față de lipsa de obediență a proprietarului. Oricine are o pisică, un câine, un iepure, un șarpe sau orice altceva știe că animalele de companie au emoții și că le exprimă ori de câte ori au ocazia. Ele pot fi supărate, pretențioase și iubitoare –

adesea, toate acestea în acelaşi timp. Emoţiile par să curgă prin tovarăşii noştri necuvântători la fel de liber ca prin noi.

Iată însă diferenţa: animalele de companie nu simt emoţii. Şi, înainte de a te vedea sărind în apărarea unei cauze sub stindardul „PISICA MEA MĂ IUBEŞTE", nu doar animalele de companie nu simt emoţiile. Nici oamenii nu le simt. Emoţiile sunt doar o mulţime de trăiri pe care occidentalii de limbă engleză le-au ambalat într-o cutie, cu aproximativ 200 de ani în urmă. Ideea de emoţie este una modernă – un construct cultural. Ideea că sentimentele sunt ceva care se produce la nivelul creierului a apărut la începutul secolului al XIX-lea.[1]

Potrivit lingvistei Anna Wierzbicka, există un singur cuvânt din familia lexicală a sentimentelor care se poate traduce direct dintr-o limbă în alta: a simţi.[2] Dar ceea ce poţi simţi depăşeşte de departe ceea ce de obicei se consideră a fi emoţie: durerea fizică, foamea, căldura sau frigul şi senzaţia de atingere. Numai în limba engleză, au fost folosiţi termeni diferiţi, în momente diferite ale istoriei, pentru a descrie anumite tipuri de trăiri. Am avut temperamente (felul în care trăirile îi determină pe oameni să se comporte), pasiuni (trăirile simţite mai întâi în corp, care afectează apoi psihicul) şi sentimente (gama de trăiri pe care le are cineva la vederea unui lucru frumos sau a unei persoane care acţionează imoral). Am lăsat în urmă cele mai multe idei de

[1] Dixon, Thomas, From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003).

[2] Wierzbicka, Anna, Imprisoned in English: The Hazards of English as a Default Language (Oxford, UK: Oxford University Press, 2013), p. 75.

acest fel, înlocuindu-le cu un singur termen captivant, care descrie un anumit tip de trăire, procesată în creier: emoția. Numai că e dificil să identificăm trăirile care reprezintă emoții şi pe cele care nu reprezintă emoții. Aproape fiecare cercetător şi-a creat o definiție proprie pentru emoție. Unele includ foamea şi durerea fizică; altele nu. Conceptul de „emoție" nu este adevărat, iar noțiunea de „pasiune" nu este falsă. „Emoția" este doar un înveliş mai nou pentru acelaşi tip de conținut. Aş putea adăuga chiar, o cutie cu margini slab definite. Urmează însă o altă întrebare: este emoția cu adevărat doar un construct modern neclar? De unde se poate începe, când scrii o carte pe această temă?

Ce este emoţia?

A încerca să găseşti un răspuns la întrebarea „Ce este emoția?" este ca şi cum ai încerca să răspunzi la întrebarea „Ce este albastru?" Este posibil să indici unele date ştiințifice referitoare la refracția luminii şi lungimile de undă, dar adevărul este că albastrul înseamnă multe lucruri diferite, pentru fiecare om în parte. Unele culturi, precum cea a tribului Himba din Namibia, nu consideră albastrul ca fiind o culoare în sine, ci îl percep ca pe o nuanță de verde, una din multitudinea nuanțelor de verde care le permite să facă diferența între tonurile subtile ale frunzelor din jungla şi pajiştile în care trăiesc. Capacitatea de a distinge între o frunză verde-albastră, care este bună de mâncat, şi una de

un galben-verzui otrăvitor ar putea face diferența dintre viață și moarte.[3]

Dacă aș concepe un test al culorii și aș ruga membrii tribului Himba să sorteze obiectele care au culoarea ierbii într-o grămadă, iar obiectele care au culoarea cerului în alta, aș obține o grămadă cu mult verde și o alta cu o mulțime de nuanțe de albastru. Acest lucru ar putea, desigur, să te facă să crezi că ideea de verde și cea de albastru sunt universale. Dar dacă, în schimb, le-ai cere să sorteze obiectele într-o grămadă albastră și o grămadă verde, s-ar putea să vezi o mulțime de lucruri albastre în ceea ce un occidental ar desemna probabil ca fiind grămada „verde". Apoi, la fel de bine, ai putea crede că percepția culorilor este determinată cultural.[4]

În mod similar, ai putea fotografia expresii faciale bazate pe emoții, așa cum le înțelegem noi, pentru a pune apoi o întrebare echivalentă celei de tipul „Ce culoare are cerul?" De exemplu, ai putea să întrebi: „Ce expresie ai când mănânci ceva mucegăit?" Dacă membrii tribului ar arăta spre imaginea unei „fețe cu gura deschisă" (colțurile gurii ușor îndreptate în jos, gura deschisă, nasul încrețit, mușchii nasului contractați și ochii îngustați, expresie pe care multe

---

[3] Roberson, Debi et al., „Colour Categories and Category Acquisition in Himba and English", în Progress in Colour Studies, vol. 2, Psychological Aspects, redactare Nicola Pitchford și Carole P. Biggam (Amsterdam: John Benjamins, 2006), pp. 159–172.

[4] Winawer, Jonathan et al., „Russian Blues Reveal Effects of Language on Color Discrimination", în Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 104, nr. 19 (8 mai, 2007) pp. 7780–7785.

persoane din Occident o asociază cu dezgustul), ai avea justificarea ideii că dezgustul este o emoție universală. Alternativ, ai putea face fotografii înfățișând o serie de expresii faciale, cerând unui grup de oameni să le sorteze într-o grămadă de „dezgust” şi una de „furie”. S-ar putea să descoperi cu surprindere fața cu gura deschisă în grămada de expresii specifice furiei, alături de expresii înfățişând surpriză, mânie, teamă şi confuzie. Dacă s-ar întâmpla acest lucru, ai putea crede că emoțiile sunt constructe culturale. Întrebarea care se pune este următoarea: care dintre aceste metode e cea corectă? Primează educația sau natura? Ei bine, aşa cum se întâmplă adesea atunci când vine vorba de întrebări cu răspunsuri de tip „da” sau „nu”, răspunsul este probabil „da”.

Voi vorbi pe larg despre acest aspect ceva mai târziu, dar deocamdată este suficient să acceptăm că atât cultura, cât şi biologia contează. Prin educația primită în interiorul culturii în mijlocul căreia ne formăm, suntem învățați cum ar trebui să ne comportăm atunci când experimentăm emoții intense. Dar trăirile noastre ar putea avea o origine evolutivă comună. În acelaşi mod în care înțelegerea de către tribul Himba a culorii verzi diferă de a mea, contextul, limbajul şi alți factori culturali joacă un rol în modul în care un om înțelege emoțiile. Este posibil să simțim cu toții lucruri similare, dar modul în care înțelegem şi exprimăm aceste trăiri se schimbă în timp şi de la o cultură la alta. Aceste diferențe importante reprezintă sursa istoriei emoțiilor şi a cărții de față.

Care este istoria emoţiei umane?

Sunt partizanul ferm al unui nou domeniu de studiu, o disciplină aflată în plină dezvoltare, care poartă denumirea de istorie a emoțiilor. Este un domeniu care încearcă să explice modul în care oamenii şi-au înțeles sentimentele în trecut. Unele studii acoperă vaste perioade, examinând lunga istorie a fricii umane.[5] Altele sunt destul de specifice, explorând felul în care emoțiile au fost înțelese în zone geografice restrânse şi în anumite perioade – de exemplu, un studiu al rolului jucat de regimurile emoționale în Revoluția Franceză.[6] (Vom discuta despre regimurile emoționale ceva mai încolo.)

Istoria emoțiilor este o disciplină care a formulat sute de teorii şi idei şi are un impact tot mai mare asupra modului în care înțelegem trecutul. Dar cea mai mare parte a cercetărilor din acest domeniu e constituită din studii de nişă sau teorii academice – nicidecum genul de lecturi de relaxare, la malul mării. Am scris această carte pentru că mi-am asumat misiunea de a împărtăşi minunata lume a istoriei emoțiilor cu cât mai mulți oameni – am dorit să permit cât mai multor persoane să-mi împărtăşească entuziasmul şi perspectiva oferită de acest nou mod de a

[5] Două exemple potrivite: Dixon, Thomas, Weeping Britannia: Portrait of a Nation in Tears (Oxford, UK: Oxford University Press, 2015), şi Bourke, Joanna, Fear: A Cultural History (Londra: Virago Press, 2006).

[6] A se vedea şi a doua parte a volumului lui William Reddy The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001). Şi prima parte poate fi interesantă.

înțelege vremurile trecute, pentru a avea acces la un mod nou de a vedea lumea, în special trecutul ei.

Există sute de moduri în care pot fi studiate emoțiile de-a lungul timpului. Se pot scrie istorii ale obiectelor care transmit mesaje emoționale, cum ar fi scrisorile parfumate, artefactele religioase şi jucăriile copiilor.[7] Se poate examina felul în care numele emoțiilor au evoluat de-a lungul timpului şi modul în care cuvintele folosite pentru descrierea emoțiilor şi-au modificat sensurile. De exemplu, cuvântul englezesc pentru dezgust a însemnat la un moment dat doar „lucruri care au un gust rău". Acum se referă la orice lucru respingător – de la fructele mucegăite, la un comportament neplăcut.[8] Uneori, istoria emoțiilor seamănă puțin cu domeniul istoriei inteligenței sau cu istoria ideilor şi a ştiinței, în sensul că se străduieşte să descopere ce au crezut oamenii că erau emoțiile şi cum au fost înțelese acestea în contextul anumitor epoci şi culturi. Putem opta pentru numeroase modalități diferite de abordare a acestui subiect, dar există câteva cadre la care noi, istoricii emoțiilor, continuăm să revenim, indiferent de subdisciplină.

Primul dintre acestea a fost deja menționat şi se referă la regimurile emoționale. Termenul, inventat de istoricul

---

[7] Un exemplu perfect este volumul lui Stephanie Downes, Sally Holloway şi Sarah Randles, Feeling Things: Objects and Emotions Through History (Oxford, UK: Oxford University Press, 2018).

[8] Firth-Godbehere, Richard „Naming and Understanding the Opposites of Desire: A Prehistory of Disgust 1598–1755" (teză de doctorat, Universitatea din Londra, 2018), https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/handle/123456789/39749?show=full.

William M. Reddy, face referire la comportamentele emoționale previzibile, impuse de societatea în care trăim. Aceste regimuri încearcă să explice modul în care emoțiile sunt exprimate într-un anumit set de circumstanțe.[9] De exemplu, este de aşteptat, în general, ca un steward de la compartimentul de clasa întâi al unei companii aeriene să fie politicos şi curtenitor cu pasagerii, indiferent cât de nepoliticos ar fi el în realitate. Meseria îi impune un regim emoțional care devine curând a doua lui natură: calmul politicos şi răbdarea nesfârşită.

Strâns legat de regimurile emoționale este un alt concept, cunoscut sub numele de efort emoțional. Acest termen a fost extins pentru a desemna aproape orice, de la a fi pur şi simplu politicos la a fi persoana din familie (de obicei o femeie) care îndeplineşte sarcinile legate de emoții, ca de exemplu, trimiterea de felicitări cu ocazia zilelor de naştere ale cunoscuților şi menținerea curată a casei pentru a impresiona vecinii care vin în vizită. Dar ideea îşi are originea în gândirea marxistă. Termenul a fost inventat de sociologul Arlie Russell Hochschild. Ea a descris efortul emoțional ca fiind necesitatea „inducerii sau suprimării sentimentelor, pentru a susține imaginea exterioară care produce o stare sufletească adecvată la ceilalți".[10] Această definiție ar putea fi la fel de bine aplicată şi regimului emoțional. Diferența, aşa cum o arată un alt sociolog, Dmitri Shalin, constă în faptul că efortul emoțional reprezintă

[9] A se vedea Reddy, The Navigation of Feeling. În acest domeniu, o lectură obligatorie.

[10] Russell Hochschild, Arlie, The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling (Berkeley: University of California Press, 1983), p. 7.

„surplusul de sens emoțional extras în mod sistematic de stat [sau de regimul emoțional] de la membrii săi". Pentru a ne întoarce la stewardul nostru din compania aeriană, regimul emoțional îl determină să zâmbească chiar şi atunci când clientul este nepoliticos. Efortul emoțional reprezintă truda pe care este nevoie s-o depună pentru a continua să zâmbească, în ciuda faptului că, în sinea lui, şi-ar dori să țipe la client. Cu alte cuvinte, efortul emoțional este truda necesară pentru a rămâne într-un regim emoțional. Efortul emoțional există, deoarece regimurile emoționale sunt introduse de sus în jos, impuse de un fel de autoritate superioară, adesea de stat, dar uneori de religii, crezuri filosofice sau coduri etice la care suntem educați să aderăm.

Deoarece efortul emoțional poate fi obositor din punct de vedere fizic şi mental, este greu să rămâi fidel unui regim emoțional. Oamenii au nevoie de acces la locuri unde îşi pot lăsa emoțiile să se descarce. Pentru a le descrie, William M. Reddy a inventat termenul de refugii emoționale. Barul hotelului, pe care stewardul îl frecventează şi unde le poate povesti colegilor săi despre pasagerul nepoliticos de la clasa întâi, ar putea fi un astfel de refugiu. Aceste refugii au potențialul de a fi motoare ale revoluției, mai ales atunci când trăirile reprimate devin combustibilul unei schimbări de regim emoțional.

Dar modul în care ne exprimăm emoțiile nu ne este întotdeauna impus de la nivel înalt. Uneori, reglementările vin de la oameni şi de la cultura din care fac ei parte. Aceste reguli emoționale de jos în sus sunt cunoscute de istoricii emoțiilor sub numele de comunități emoționale. Ideea, sugerată pentru prima dată de istoricul Barbara H.

Rosenwein[11], se referă la curenții sentimentului împărtășit, care leagă o comunitate. Dacă ți-ai vizitat vreodată socrii, timp de o oră aparent nesfârșită, vei înțelege perfect la ce mă refer. Modurile în care sunt exprimate trăirile pot fi destul de diferite de cele cu care te-ai obișnuit. De exemplu, familia mea este una destul de agitată. Nouă – și aici o includ și pe mama – ne plac glumele grosolane, poveștile stupide, ne șicanăm reciproc și, pentru că suntem o familie în cea mai mare parte academică, oferim o conversație intelectuală într-un mod cât mai accesibil. Nici prin gând nu mi-ar trece să provoc acest gen de comportament în familia soției mele. Asta se datorează faptului că fiecare familie și-a format propria comunitate emoțională, propriile reguli de comportament și de exprimare.

Ai același sentiment atunci când călătorești în străinătate. De fapt, nici nu trebuie să mergi prea departe. Am participat la câteva concerte în Barnsley, Anglia, unde publicul a rămas complet inexpresiv și împietrit pe întreg parcursul spectacolului. Dar, după ce muzica s-a oprit, s-a format un șir lung de oameni gata să meargă la membrii formației, să le facă cinste cu bere și să le spună cât de grozavi sunt. Comunitatea emoțională specifică acelei localități este una în care bărbăția stoică – indiferent de sex – neagă genul de expresie pasională pe care o vezi în alte părți, chiar și în orașe aflate la distanță de numai câțiva kilometri.

Oamenii pot face parte din mai multe comunități sau regimuri emoționale. De exemplu, toleranța stewardului nostru din compania aeriană față de regimul emoțional

[11] Rosenwein, Barbara H., Emotional Communities in the Early Middle Ages (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2007).

specific meseriei sale nu se extinde şi asupra echipei sale preferate de fotbal. În timp ce stă în tribună, printre alţi fani ai Manchester United, bărbatul care manifestă o răbdare aparent nesfârşită la locul de muncă poate fi sălbatic şi grosolan cu un fan al unei echipe adverse. În timp ce se află în gradene, trăieşte într-o comunitate emoţională unde se simte eliberat de regimul emoţional care îi guvernează conduita la locul de muncă. Este liber să-şi exprime emoţiile după cum consideră potrivit în comunitatea respectivă.

Acest lucru mă duce la un alt aspect central al cărţii de faţă. De-a lungul istoriei, anumite emoţii puternice au acţionat ca o forţă motrice a schimbării. În multe situaţii, dorinţa, dezgustul, dragostea, frica şi uneori furia par să preia controlul, determinându-i pe oameni să facă lucruri care pot schimba totul. Voi explora modul în care aceste emoţii – şi imaginile în continuă schimbare ale oamenilor – au jucat un rol în modelarea lumii. În acest proces, vom vedea cum experienţa dorinţei, a dezgustului, iubirii, fricii şi furiei a fost diferită în trecut de modul în care trăim aceste emoţii astăzi.

Ceea ce urmează este o vastă trecere în revistă a modalităţilor diferite în care oamenii şi-au înţeles emoţiile de-a lungul veacurilor, un traseu care va ilustra maniera în care emoţiile au schimbat lumea în moduri care reverberează şi astăzi. Vom parcurge întreaga istorie, de la grecii antici până la inteligenţa artificială, călătorind de la ţărmul Gambiei până la insulele Japoniei, de la puterea Imperiului Otoman până la ascensiunea Statelor Unite. Vom arunca şi o privire în viitor.

Istoria ne arată că emoţiile au o forţă aparte – ele au contribuit la construirea lumii la fel de mult ca orice

tehnologie, mişcare politică sau gânditor. Au pus bazele religiilor, ale problemelor filosofice, ale cercetării şi bogăției. Dar pot reprezenta şi o forță întunecată, capabilă să dărâme lumile prin război, lăcomie şi neîncredere. Fiecare dintre capitolele următoare se concentrează asupra unui anumit moment istoric şi a unui loc specific, dar, luate împreună, ne oferă o narațiune a modului în care emoțiile au modelat lumea în care trăim astăzi, în toată complexitatea, surpriza şi diversitatea ei. Sper că, până la sfârşit, veți fi de acord cu mine şi nu vă veți mai gândi niciodată la emoții în acelaşi mod în care ați făcut-o până acum.

1. Semnalizarea clasică a virtuții

Să începem cu câteva idei importante. Istoria este plină de idei despre emoții – ce sunt, de unde au venit, cum ar trebui să fie exprimate şi controlate. Aceste idei au ajutat la formarea religiilor şi filosofiilor care există încă şi astăzi. În multe cazuri, ideile despre emoții au avut un impact modelator asupra istoriei. Dar, înainte de a ajunge la capitolele despre India antică, perioada Noului Testament şi ideile sfinților şi ale profeților, voi începe cu începutul – sau, cel puțin, începutul pe care îl cunoaştem, cel care a dat naştere primelor idei despre emoții consemnate în scris. Înseamnă că, aşa cum se întâmplă adesea, trebuie să călătorim în timp, înapoi în Grecia antică.

Platon şi Socrate

Cu aproximativ 399 de ani înainte de naşterea lui Iisus, un bărbat de 20 de ani zăcea bolnav în pat.[12] Structura corpului său musculos era bine-cunoscută în Atena; îl ajutase să devină un luptător cu o oarecare faimă. Poate chiar concurase la olimpiade. Cei mai mulți dintre noi îl cunosc după porecla sa, Platul – sau, pentru a folosi versiunea din greaca veche, Platon.[13]

Platon nu era un bărbat intimidant doar din punct de vedere fizic; el era şi un gigant intelectual. Mai târziu, a fondat o şcoală atât de importantă, încât numele acesteia – Academia – este folosit şi în zilele noastre, pentru anumite instituții dedicate studiului. În Academia sa, Platon a scris lucrări de filosofie. Dar nu în proză. A inițiat o serie de dezbateri, care au devenit cunoscute sub numele de dialoguri. În toate, cu excepția unuia singur, vorbitorul era bătrânul său profesor, Socrate, pe care îl iubea foarte mult.

Este greu să supraestimăm importanța acestor dialoguri. După mai mult de 2 000 de ani de la scrierea lor, filosoful şi matematicianul Alfred North Whitehead a descris toată filosofia care a urmat drept „o serie de note de subsol la

---

[12] Platon, „Phaidon”, în Platon: Opere complete, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2004 (N.t.).

[13] Sedley, David, „Plato’s Cratylus”, în Cambridge Studies in the dialogues of Platon (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003), p. 10.

Platon”.[14] Dar, în lipsa evenimentelor din acea zi profund emoționantă a anului 399 î.Hr., în care Platon zăcea în pat, şi a celor care au condus la ele, Platon ar fi putut rămâne doar o figură printre sutele de mari gânditori care s-au pierdut în timp. Pentru că, în aceeaşi zi în care Platon se îngrijea de boala sa, profesorul lui, Socrate, era executat. Sentimentele lui Platon legate de această execuție au fost, să spunem aşa, complicate.

Sentimente platonice

Grecii au numit emoțiile pathē, adică „experiență” sau „suferință”. Sensul exact depindea de emoția pe care alegeai să o trăieşti (sau suferi). Platon credea că pathē reprezintă tulburări în sufletele noastre, valuri provocate de evenimente externe sau senzații care te dezechilibrează şi îți tulbură calmul. Dar, pentru Platon, sufletele erau mai mult decât acea bucată din noi care nu este carne.

Sufletele erau importante pentru el, deoarece reprezentau partea umană a unei idei esențiale pentru filosofia sa. Platon nu credea că lumea se reduce la ceea ce vedem în jurul nostru. El considera că totul, de la oameni la copaci şi scaune, era doar o versiune imperfectă a ceea ce numea cosmosul înțelept (kósmos noetós), mai cunoscut sub numele de „forme”. Credea că fiecare om se naşte cu o

[14] North, Whitehead, Alfred, Process and Reality, ed. David Ray Griffin şi Donald W. Sherburne (New York: Free Press, 1978), p. 39.

cunoaştere inerentă a acestor forme perfecte. De aceea putem recunoaşte faptul că două obiecte diferite – să zicem, un scaun de tavernă şi un tron – sunt ambele, în mod fundamental, scaune. Ambele pot fi asociate formei rememorate a unui scaun perfect. Platon a comparat modul nostru de a experimenta realitatea cu experiența ipotetică a unor oameni care trăiesc într-o peşteră şi care pot percepe doar umbrele proiectate pe un perete de evenimentele care se petrec afară. Ceea ce credem că este real este doar o umbră. În viziunea lui Platon, sufletele noastre constituie realitatea – forma noastră perfectă, dansând în lumina soarelui, la intrarea în peşteră. Corpurile sunt doar umbrele pe care le aruncă formele. Când simțim pathē, acesta este rezultatul unui lucru care ne tulbură sufletele, provocând senzații în corpurile noastre şi determinând umbrele să se răsucească pe neaşteptate. Ceea ce l-a derutat pe Platon a fost faptul că oamenii puteau simți două emoții diferite simultan. Cum putea cineva să se simtă deopotrivă înspăimântat şi curajos, dorind să lupte, în timp ce vrea să fugă, de exemplu, precum soldații în toiul unei bătălii? Răspunsul la care a ajuns a fost acela că sufletele noastre sunt alcătuite din mai multe compartimente.

El a argumentat că, deoarece animalele au suflet, dar nu pot gândi în moduri complexe, trebuie să existe un anumit tip de suflet pentru animale şi un alt tip de suflet pentru oameni şi zei. Sufletul zeului era rațiune pură şi nu putea fi deranjat direct de pathē. El a numit acest suflet lógos.[15]

---

[15] Platon, „Republica”, trad. de G.M.A. Grube, rev. C.D.C. Reeve, [în Platon: Opere complete, Humanitas, Bucureşti, 2004 (N.t.)].

Lógos este un cuvânt greu de tradus. Înseamnă „gând" sau „cuvânt", sau poate aptitudinea de a transforma cuvintele în gânduri. Cea mai importantă trăsătură a sa este aceea că are un element divin. O ilustrare utilă a acestui concept apare în Ioan 1:1, din Noul Testament. Scris inițial în limba greacă, acesta menționează (în versiunea King James): „La început a fost Cuvântul [lógos], iar Cuvântul [lógos] era cu Dumnezeu, Cuvântul [lógos] era Dumnezeu". Dacă v-ați întrebat vreodată cum ar putea fi descris Dumnezeu sub forma unui cuvânt, este posibil (şi de înțeles) să luați acest pasaj prea ad litteram. În acest verset, Dumnezeu este într-adevăr descris ca un gând, un suflet al rațiunii pure, o abilitate de a cunoaşte. Acesta a fost lógosul lui Platon – un tip de suflet care poate raționa, cunoaşte, înțelege.

Platon a numit sufletul pe care îl posedă animalele epithumêtikon, un cuvânt care înseamnă „dorință" sau „apetit".[16] Când acest suflet este deranjat de pathē, se creează elementele de bază care ne conduc prin viața de zi cu zi – plăcere, durere, dorința de hrană şi sex, dorința de a evita lucrurile vătămătoare şi aşa mai departe. Deoarece oamenii sunt în parte animale, dar, în mod evident, sunt capabili de raționare, cunoaştere şi înțelegere complexă, Platon a considerat că probabil suntem înzestrați atât cu lógosul rațional, cât şi cu epithumêtikonul irațional.

Dar trebuie să mai existe şi o altă componentă a sufletelor noastre, s-a gândit Platon. Oamenii pot simți ce e bine şi ce e rău şi pot acționa în consecință, fără a fi nevoie să se gândească explicit la acest lucru. Logica pură nu face asta, nici apetiturile noastre animalice, aşa că trebuie să existe

[16] Platon, „Republica", loc. 27176–95 (N.t.).

un al treilea compartiment al sufletului. El l-a denumit thumoeides sau thymos – „sufletul spiritual”.[17] Thymos se traduce prin „furie” şi este situat în acelaşi compartiment al sufletului în care găsim emoţiile care ne determină să acţionăm. La fel ca epithumêtikonul, thymosul poate fi tulburat în mod direct de pathē. Când thymosul este deranjat, ia naştere furia, evident. Dar acest tip de perturbare poate provoca, de asemenea, o trăire de „speranţă”, care te îmboldeşte să acţionezi, deoarece crezi că se poate, chiar dacă pare dificil. Poate crea, de asemenea, suferinţa „fricii”, care te ajută să scapi de situaţii periculoase, pe care nu ai putut să le eviţi. Sau ar putea induce trăirea sau suferinţa „curajului”, care te determină să faci lucruri chiar şi atunci când eşti speriat. Dar – şi Platon consideră acest aspect ca fiind foarte important – ţelurile spre care se îndreaptă sufletul spiritual nu sunt neapărat orientate spre binele superior. Aceste pathē, ca şi sufletul animalului, te fac să cauţi în mod automat plăcerea şi să eviţi durerea, fără să stai pe gânduri. Această orientare fără motiv către plăcere poartă numele de boulesis. Boulesisul nu este virtuos, deoarece, uneori, a face ceea ce este corect poate fi dureros, iar a face lucruri rele îţi poate oferi plăcere.

Pentru a fi cu adevărat virtuos, trebuie să te străduieşti în slujba unui tip de bine care vine din lógos – eros. Erosul nu se referă la plăcerea personală, ci la bine în general. Pentru a acţiona virtuos, nu poţi să te laşi pur şi simplu ghidat de pathē. Trebuie să înveţi să te gândeşti la ceea ce este cu adevărat cel mai bine – să evaluezi, să judeci. Trebuie să te opreşti şi să reflectezi: „Este acest lucru cu adevărat corect?”

---

[17] Platon, „Republica”, loc. 27239–64 (N.t.).

Nu-l poți face doar pentru că îți oferă nişte trăiri plăcute. Lucrul corect ar putea chiar să te facă să te simți rău, îndepărtându-te de boulesis. Dar el rămâne totuşi ceea ce trebuie făcut. Acesta este erosul. Distincția dintre boulesis şi eros este o componentă vitală a regimului emoțional construit de Platon pentru cititorii şi adepții săi. S-a aplicat chiar şi atunci când o persoană pe care o iubea era pe cale să fie executată. Platon a folosit istoria morții lui Socrate ca exemplu al puterii erosului în fața boulesisului. Dar, pentru a ajunge la această poveste, trebuie să înțelegem în primul rând de ce a fost ucis Socrate.

Procesul lui Socrate

Socrate a fost condamnat pentru lipsa lui de respect față de legi şi coruperea tinerilor şi, chiar dacă nu este tocmai acesta motivul pentru care mulți dintre atenieni l-au dorit mort, este greu de demonstrat că nu s-ar fi făcut vinovat de acuzațiile care i s-au adus. Era cu siguranță vinovat de coruperea tinerilor. Tactica lui Socrate, care a ajuns să fie cunoscută sub numele de metodă socratică, presupunea chestionarea tinerilor despre credințele lor. Uneori întrebările sale atacau autoritățile, ideile de dreptate acceptate pe scară largă şi chiar zeii înşişi. Pe măsură ce interlocutorii lui Socrate răspundeau, el le punea şi mai multe întrebări, încurajându-i să dea curs provocărilor şi să-şi rafineze ideile. În cele din urmă, metoda socratică avea adesea ca rezultat convingerea acestor tineri bărbați de

faptul că Socrate avea dreptate cu privire la orice, incluzând aici ideile lui subversive.

Pe atunci, Atena tocmai începea să se refacă, după un secol de război şi opresiune. După o lungă bătălie cu perşii, urmată de un amar război civil cu Sparta – în timpul căruia Socrate a devenit un soldat respectat şi decorat –, spartanii au abolit celebra democraţie a Atenei şi au instalat în locul ei domnia celor Treizeci de Tirani. Dar atenienii, frustraţi de noul guvern impus, s-au răzvrătit curând. Au avut nevoie de mai puţin de un an pentru a-i izgoni pe cei Treizeci de Tirani şi a-i aresta pe cei bănuiţi că i-ar fi ajutat.

Socrate a fost unul dintre aceştia din urmă. Cea mai mare infracţiune de care se făcea vinovat nu a fost lipsa de respect sau coruperea tinerilor: a fost mai curând legată de persoanele pe care le corupsese – mulţi dintre ei erau oameni puternici, influenţi şi profund detestaţi. Printre aceştia se număra şi Alcibiade, un renumit general de armată, care continua să oscileze între oştile ateniană şi spartană, în funcţie de poziţia care îl avantaja mai mult. Audienţa lui Socrate a inclus, de asemenea, o parte dintre cei Treizeci de Tirani şi familiile care i-au susţinut. O astfel de persoană a fost Critias, unul dintre cei mai puternici membri ai grupului celor Treizeci.[18] Un altul a fost fiul nepoatei lui Critias, Perictione: un tânăr luptător pe nume Platon.

Faptul că arestarea lui Socrate a fost motivată politic nu lasă vreo urmă de îndoială, cum nu lasă nici faptul că s-a

[18] Xenophon, Memorabilia, trad. Amy L. Bonnette (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2014) loc. 514–20, Kindle.

făcut vinovat de acuzațiile care i s-au adus. După ce a fost găsit vinovat, Socrate a cerut ca, în locul unei condamnări la moarte, autoritățile să-i ofere mese gratuite pentru tot restul vieții, în schimbul eforturilor depuse de el în slujba oraşului. Acest lucru a fost primit aşa cum lesne vă puteți imagina, iar Socrate a fost condamnat la moarte prin otrăvire.

Moartea lui Socrate

Condamnarea la moarte a fost executată în clipa în care Socrate a băut de bunăvoie o cupă de cucută. Potrivit relatării lui Platon – care susține că profesorul ar fi primit-o din mâinile unui alt elev de-ai săi, Phaidon, care fusese de față –, când bărbații care îl însoțeau pe Socrate l-au văzut bând otrava, au început să plângă. Socrate s-a înfuriat, întrebându-i: „Ce faceți, oameni buni? Motivul principal pentru care am gonit femeile a fost acela de a fi scutiți de astfel de neplăceri; căci am auzit că un bărbat trebuie să moară într-o linişte solemnă. Aşa că vă rog să vă țineți firea”.[19] Suferința lor s-a născut din durere şi din nevoia de a găsi o cale de a transforma o situație plină de amărăciune. Dar Platon credea că, fiind bărbați – şi erau exclusiv bărbați –, ei ar trebui să se stăpânească. El a crezut că poate fi acceptat ca femeile să plângă, să-şi lovească piepturile cu pumnii şi să-şi rupă tunicile. Dar nu şi bărbații. Plânsul lor era o dovadă de egoism. Era vorba despre faptul că îşi doreau ca aversiunea lor egoistă față de durere să fie bună, şi nu ceea ce era cu adevărat bun.

[19] Platon, „Phaidon”, loc. 2889.

După această admonestare, cei prezenți au încetat imediat să plângă. Să reziste lacrimilor la moartea prietenului lor trebuie să fi însemnat mobilizarea unor mari eforturi emoționale. Totuşi, se simțeau ruşinați de comportamentul lor şi îşi dădeau seama că nu plângeau pentru Socrate – se pare că Socrate era mulțumit –, ci mai degrabă pentru „nenorocirea de a fi lipsiți de un astfel de tovarăş”.[20] Cu alte cuvinte, plânsul lor nu era unul virtuos. Era egoist şi, prin urmare, era împotriva regimului emoțional prescris de Socrate şi de Platon.

Există însă şi o altă parte din relatarea lui Platon despre moartea lui Socrate, care demonstrează perfect credința sa cu privire la dominarea pathē-ului, în favoarea binelui superior.[21] Potrivit lui Platon, lui Socrate i s-a oferit şansa de a evada.[22] Fuga ar putea părea lucrul logic de făcut. Sufletul său plin de spirit ar fi fost total de acord – a nu muri este, fără îndoială, un lucru bun la nivel personal. Cu toate acestea, el fusese judecat şi găsit vinovat, iar acesta era elementul decisiv. A înşela legea ar fi un lucru greşit, nevirtuos. Socrate, aşa cum îl înfățişează Platon, credea că a ceda propriilor sentimente ar însemna să te îndepărtezi de justiție, un act care te-ar îndepărta de eros şi te-ar apropia de boulesis. Acesta nu ar fi un gest acceptat în regimul emoțional al lui Platon.

Potrivit lui Platon, ultimele cuvinte ale lui Socrate au fost: „Crito, îi datorez un cocoş lui Asclepios; poți să-l răsplăteşti

---

[20] Platon, „Phaidon”, loc. 2886.

[21] Platon, „Phaidon”, loc. 2878–97.

[22] Platon, „Critias”, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1993, loc. 2511 (N.t.).

tu?”[23] Au existat numeroase dezbateri cu privire la ce înseamnă asta. Asclepios era zeul medicinei şi al vindecării; cu siguranță Socrate nu credea că va fi vindecat de o doză de otravă fatală. Unii cred că filosoful vorbea incoerent, pe măsură ce otrava punea stăpânire pe el.[24] Filosoful german Friedrich Nietzsche interpreta cuvintele lui Socrate drept „viața este o boală” şi considera că acesta s-a bucurat să fie vindecat de ea.[25] Unii cred că Socrate se gândea la tânărul său prieten Platon, care, să ne amintim, era bolnav la pat.[26] Probabil că nu vom şti niciodată cu siguranță. Dar poate că Socrate îi mulțumea lui Asclepios pentru vindecarea oraşului pe care l-a iubit atât de mult. Poate ştia că execuția sa va acționa ca o eliberare emoțională, ca un catharsis, şi că, în cele din urmă, servea binelui general al Atenei. A fost actul cel mai virtuos posibil. Cel mai înalt exemplu de eros. Din punctul de vedere al lui Platon, sentimentele trebuiau dominate în beneficiul unui bine superior, prin urmare această explicație ar fi una potrivită. Platon folosea moartea prietenului său pentru a ne spune tuturor cum cel mai mare om pe care l-a cunoscut vreodată şi-a putut controla dorințele şi s-a putut concentra asupra erosului, chiar în timp ce era executat.

---

[23] Platon, „Phaidon”, loc. 2890.

[24] Wilson, Emily, The Death of Socrates (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007), p. 114.

[25] Sau în germană, în original, „Oh, Kriton, das Leben ist eine Krankheit!” A se vedea Friedrich Nietzsche, Die Fröhliche Wissenschaft, NietzscheSource.org, http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/FW-340.

[26] Most, Glenn W. „A Cock for Asclepius”, Classical Quarterly 43, no. 1 (1993): pp. 96–111.

Singura relatare alternativă despre moartea lui Socrate vine de la soldatul şi adeptul acestuia din urmă, cunoscut sub numele de Xenophon. El a scris că Socrate era fericit să moară, pentru că, deşi încă ager din punct de vedere intelectual la cei 70 de ani ai săi, era îngrijorat de faptul că în curând nu va mai fi.[27] Socrate cel portretizat de Xenophon a fost un om mult mai practic decât cel înfățişat de Platon, petrecând la fel de mult timp oferind sfaturi şi argumentând. Relatarea lui Xenophon poate fi mai aproape de adevăr. Dar scrierile lui Platon nu sunt despre adevăr; ele nu ne prezintă fapte. Platon ne învață o lecție despre modul în care cei extrem de virtuoşi îşi pot controla emoțiile în numele binelui superior şi despre cum ar trebui să le urmăm exemplul. El stabileşte un regim emoțional – un set de reguli pentru a simți şi a ne exprima trăirile – pe care crede că ar trebui să-l respectăm cu toții.

Prin urmare, care a fost regimul emoțional propus de Platon? Pentru a rezuma cât mai bine acest lucru: credința că binele superior nu se referă nicidecum la cedarea în fața pathē-ului, a perturbărilor sufletului, care stimulează apetitul şi furia. Nici n-ar trebui să faci ceea ce crezi că este corect doar pentru că asta te face să te simți bine. Trebuie să-ți foloseşti lógos-ul pentru a găsi binele superior, eros-ul, în toate lucrurile şi să-ți concertezi acțiunile în scopul atingerii acestuia. Chiar dacă asta îți poate provoca moartea.

Destul de mulți oameni au aderat la regimul lui Platon. Unii l-au transformat în altceva – stoicismul – un regim distinct, la care vom ajunge mai târziu. Alții, cum ar fi un tânăr

[27] Xenophon, Memorabilia, loc. 2859.

adept al lui Platon pe nume Aristotel, au respins regimul emoțional al acestuia aproape în totalitate, după ce au tras propriile lor concluzii.

Marile speranțe

În 334 î.Hr., la 65 de ani de la execuția lui Socrate, un tânăr stătea într-un cort, citind o scrisoare importantă. Potrivit biografului grec Plutarh, care, trebuie remarcat, şi-a bazat descrierea pe statuile care-l reprezentau, acest flăcău era mic de statură, dar musculos şi dur. Fața lui de un roz-trandafiriu era proaspăt bărbierită, lucru neobişnuit pentru acea vreme, şi susținută de un gât înclinat. Capul său era, de cele mai multe ori, aplecat într-o parte, făcându-i ochii, unul albastru şi celălalt căprui, să pară mereu concentrați asupra vreunui lucru. Această imperfecțiune fizică aduce un anumit grad de veridicitate descrierii lui Plutarh.[28] Cea mai apropiată presupunere modernă privind cauza unui gât înclinat în acest fel este că suferea probabil de un torticolis muscular congenital sau de un torticolis ocular.[29] Dar nici înălțimea, tinerețea, bărbia rasă, nici problemele gâtului nu l-au împiedicat pe Alexandru să devină „Mare”. Până în 334

[28] Plutarh, Vieți paralele, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1996, 3:302 (N.t.).

[29] Un argument convingător în sprijinul acestei idei poate fi găsit în Bente Kiilerich, „The Head Posture of Alexander the Great”, Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, nr. 29 (2017), pp. 12–23.

î.Hr., când Alexandru avea doar 22 de ani, îi eliberase deja pe greci, aflați până atunci sub jugul forțelor persane, la aproximativ 70 de ani de la sfârşitul Războiului Peloponesiac. Dar Alexandru n-a vrut să se oprească aici. A ținut să invadeze Persia însăşi. S-a poziționat pe linia de graniță dintre regatul său şi Asia şi a aruncat o suliță în înaltul cerului. Dacă aceasta avea să aterizeze în Persia, urma să o cucerească. Dacă nu, n-ar fi atacat-o. După ce a văzut vârful suliței străpungând solul persan, a declarat că zeii îi ofereau Persia în dar şi că o va cuceri.

Potrivit relatării unui bărbat pe care noi, istoricii, îl numim Pseudo-Callistene, scrisoarea pe care o citea Alexandru venea de la un furios rege Darius al III-lea al Persiei. Era o scrisoare plină de laude şi amenințări. Darius susținea că nu era doar un rege, ci un zeu, şi încă unul foarte bogat, considerându-l pe Alexandru un „slujitor" care ar trebui să se întoarcă acasă şi „să rămână lângă fusta mamei [sale]... căci, la vârsta [lui], băieții au încă nevoie să fie îndrumați, alăptați şi hrăniți cu linguriţa".[30] Aceasta nu a fost deloc o mustrare subtilă. Un conducător mai puțin curajos s-ar fi putut răzgândi, îngrijorat că oamenii săi ar putea cunoaşte puterea omului cu care s-ar confrunta, dacă ar merge mai departe. Dar Alexandru era inteligent. A fost educat de un om a cărui operă este de o importanță crucială în domeniul filosofiei. O operă atât de complicată, încât este analizată şi dezbătută chiar şi astăzi, în ciuda faptului că scrierile sale s-au pierdut în negurii istoriei, tot ce ne-a rămas de la el fiind doar notele de curs. Acel profesor, fost elev al lui Platon, era Aristotel.

---

[30] Pseudo-Callistenes, The Romance of Alexander the Great by PseudoCallisthenes, trad. Albert Mugrdich Wolohojian (New York: Columbia University Press, 1969), p. 57.

Aprecierea lui Aristotel

Dacă toată filosofia occidentală este constituită doar dintr-o serie de note de subsol la lucrările lui Platon, notele scrise de bătrânul profesor al lui Alexandru, Aristotel, au fost mai amănunțite decât majoritatea. Aristotel a fost mult mai practic decât Platon. În timp ce lui Platon – care de multe ori dorea doar să stea şi să cugete pe îndelete – îi plăcea să dialogheze cu prietenii săi, Aristotel a preferat să măsoare şi să privească lumea. Această diferență de opinii i-a plasat într-o oarecare măsură pe Platon şi Aristotel la poli opuşi. În cele din urmă, în 348 î.Hr., Aristotel a părăsit Academia lui Platon. Motivele acestei retrageri nu sunt clare. Poate că-şi însuşise deja tot ce se putea învăța acolo. Poate că nu se înțelegea cu succesorul lui Platon, Speusipos. Poate că atenienii erau puțin xenofobi în privința macedonenilor, ca Aristotel. În orice caz, după ce a petrecut un timp călătorind, s-a întors acasă şi s-a angajat ca şef al templului nimfelor din Mieza, Macedonia. Aici a fost profesorul unui Alexandru adolescent. Se pare că emoțiile au făcut parte din programul său de studiu. Dacă Aristotel ar fi putut face după voia sa, orice tânăr puternic ar fi învățat cum să manipuleze emoțiile. Pentru a-şi instrui tânărul elev despre emoții, se pare că acesta a început cu entitatea care, conform ideilor sale şi ale lui Platon, se află la baza trăirilor şi le construieşte – sufletul.

În aparență, teoriile lui Aristotel şi Platon despre suflet sunt foarte asemănătoare. Ambii au văzut sufletul ca fiind

compus din trei părți şi au crezut că fiecare parte are un set diferit de atribute. Amândoi au considerat că rațiunea era situată într-o anumită secțiune a sufletului, care exista doar la oameni şi la zei. Dar Platon credea că sufletul este exterior şi controlează corpul format de umbre. Aristotel nu a fost de acord cu acest punct de vedere.

Stabilirea celor trei componente ale sufletului, în teoria lui Aristotel, avea la bază observațiile făcute de acesta. El a văzut că plantele, animalele şi oamenii trăiesc, aşa încât şi-a dat seama că toate trebuie să aibă un fel de suflet sau forță vitală. A văzut, de asemenea, că plantele se reproduc şi cresc, aşa cum fac oamenii şi animalele, dar nu „simt" emoții şi nu se mişcă prea mult. Sufletul unei plante trebuie să fie simplu, a argumentat el, un suflet „vegetativ". A mai observat şi că animalele fac toate lucrurile pe care le fac plantele, dar că au în plus senzații şi că se mişcă, aşa cum fac oamenii. Prin urmare, trebuie să posede o parte sensibilă a sufletului. Ce nu pot face animalele este să scrie filosofie şi să se gândească la natura sufletelor – ele doar reacționează. El a tras concluzia că animalelor trebuie să le lipsească partea rațională a sufletului, care produce gândirea. Aceste trei componente ale sufletului funcționează ca o ierarhie. Plantele au doar suflete vegetative. Dacă adaugi un suflet sensibil la cel vegetativ, vei obține un animal. În cele din urmă, dacă adaugi un suflet rațional unui animal, te trezeşti cu un om.

Aristotel nu credea că aceste suflete reprezintă eul adevărat şi nici că trupul este doar o reflexie umbroasă pe un perete de peşteră, aşa cum considera Platon. El a crezut că un corp fără suflet este doar o grămadă de lucruri – carne neînsuflețită, care va deveni în curând pământ. În mod

similar, a spus el, sufletul trebuie să existe „într-un trup”.[31] Un suflet fără trup ar înceta să existe. Corpul şi sufletul creează viața împreună. Cu cât sufletul are mai multe părți, cu atât este o formă de viață mai complicată. Dacă se poate reproduce şi creşte, a fost modelat ca suflet vegetativ. Dacă poate, de asemenea, să trăiască, să simtă diferite lucruri şi să reacționeze, este modelat în continuare sub forma unui suflet sensibil. Dacă poate să şi gândească, este modelat ca suflet rațional.[32] În mod similar, un suflet nu poate exista fără corp. Viața are nevoie de amândouă.

Aristotel nu a fost de acord cu ideea lui Platon, conform căreia toate părțile sufletului ar putea simți. Pentru Aristotel, doar partea sensibilă putea fi perturbată de pathē, deoarece această parte controlează lucrurile care provoacă acele tulburări – simțurile externe ale vederii, mirosului, atingerii, gustului şi auzului. Aristotel a crezut că procesualitatea e următoarea: simțurile detectează un element din lumea exterioară; poate vezi un leu. Vederea pericolului îți tulbură sufletul sensibil, provocând pathē, poate frică. Atunci este posibil s-o iei imediat la fugă, fără nicio contribuție a sufletului tău rațional. Sau poate că sufletul tău rațional va interveni, reamintindu-ți că te afli într-o grădină zoologică, astfel încât leul nu-ți poate face niciun rău. Tiparul de acțiune rămâne acelaşi pentru toate simțurile, care acționează ca o legătură între lumea exterioară şi sentimentele tale interne.[33]

---

[31] Aristotel, „Despre suflet”, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1969 (N.t.).

[32] Aristotel, „Despre suflet”, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1969. Aristotel, „Metafizica”, Ed. Academiei, Bucureşti, 1965 (N.t.).

[33] Aristotel, „Despre suflet”, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1969 (N.t.).

Una dintre cele mai semnificative diferențe dintre Platon şi Aristotel este dată de faptul că Aristotel nu considera că emoțiile trebuie suprimate pentru binele superior – cel puțin, nu în modul înalt, aproape spiritual, pe care îl recomanda Platon. Dacă ar fi să-ți controlezi emoțiile, gândea Aristotel, ar trebui să le foloseşti într-un anumit stil de dezbatere, numit retorică. Retorica este arta convingerii, iar la baza ei se află pathos sau aptitudinea de a atrage emoțiile oamenilor cărora le vorbeşti. Este un tip de argumentare pe care politicienii şi avocații se bazează şi astăzi, poate prea des.

Retorica nu înseamnă să ignori complet faptele. De altfel, în cartea (sau, mai degrabă, în notele) lui Aristotel despre acest subiect – intitulată, în mod surprinzător, Retorica –, el le cere în mod repetat cititorilor să afle tot ce pot despre subiectele pe care intenționează să le dezbată. Însă faptele ar trebui prezentate, folosind o serie de trucuri emoționale, şi dezvoltate pentru a-i cuceri pe interlocutori, deopotrivă emoțional şi intelectual.

Utilitatea Retoricii vine din faptul că Aristotel acordă foarte multă atenție detalierii anumitor emoții. (Platon face şi el asta, dar într-o manieră mai puțin sistematică.) Mai exact, acestea reprezintă pathē, care este folositor pathosului. El le discută ca perechi de contrarii în partea a doua a Retoricii. Dar, înainte de acest demers, încheie partea întâi cu cele două emoții primare din care crede că provin toate celelalte.

•Prima este plăcerea, pe care o defineşte ca „o mişcare prin care sufletul în ansamblu este adus în mod conştient la starea sa normală de existență” – cu alte cuvinte, un suflet

neperturbat. Plăcerea este asociată cu acele sentimente care ajută sufletul să revină la starea sa neperturbată.[34]

•A doua este durerea – opusul plăcerii sau un suflet tulburat. Durerea este asociată cu trăirile care provoacă undele perturbatoare.[35]

Capacitatea de a manipula plăcerea şi durerea altora este determinantă pentru un bun orator. În anumite privințe, asta făcea Socrate. Citind dialogurile lui Platon, vei descoperi că interogările interminabile ale lui Socrate au provocat reacții intense, dureroase – cel mai adesea furie. Poate de aceea furia este prima pathē distinctă despre care a scris Aristotel.

Lista lui Aristotel de perechi emoționale utile pentru retorică este următoarea:

•furie/calm;[36]

•prietenie/duşmănie (sau iubire/ură);[37]

•frică/încredere (aceasta din urmă este descrisă ca „absența sau îndepărtarea a ceea ce este teribil: se poate datora fie prezenței apropiate a unui lucru ce inspiră încredere, fie absenței a ceea ce provoacă alarmă”);[38]

---

[34] Aristotel, „Despre suflet”, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1969 (N.t.).

[35] Ibidem.

[36] Idem.

[37] Idem.

[38] Idem.

•ruşine/neruşinare;[39]

•bunătate/răutate;[40]

•milă/indignare;[41] şi

•invidie/emulare (aceasta din urmă este descrisă ca un fel de invidie bună – un sentiment de mulțumire atunci când cineva a obținut sau a realizat ceva).[42]

Potrivit lui Aristotel, capacitatea de a exprima aceste sentimente şi de a le manipula pe cele din sufletul oponentului tău ajută la câştigarea unei dispute. Trebuia să le stăpâneşti, atât la tine, cât şi la ceilalți, dacă voiai să fii un orator la fel de priceput ca Socrate. Ai grijă doar cu cine vorbeşti; altfel ai putea da de necaz.

Retorica lui Alexandru

Ştiind că Alexandru a studiat cu Aristotel şi că a absorbit ideile lui despre emoții şi retorică, avem o perspectivă asupra modului în care a judecat probabil scrisoarea primită de la Darius. Acesta din urmă era furios la gândul

[39] Idem.

[40] Idem.

[41] Idem.

[42] Aristotel, „Despre suflet", Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1969 (N.t.).

că Alexandru încerca să-i invadeze ţinuturile. Alexandru ştia bine că orice răspuns la această scrisoare, în afară de „Bine, plec”, îi va crea probleme. Sau, cel puţin, aşa spera că va fi. Problemele par să fi fost obiectivul său principal. Ele şi un imperiu de dimensiuni pe care lumea nu le mai văzuse niciodată până atunci. Avea de gând să se ocupe de amândouă.

Se spune că Alexandru ar fi citit scrisoarea batjocoritoare şi jignitoare a lui Darius în faţa soldaţilor săi, trezind îngrijorarea unora dintre aceştia. La urma urmei, grecii avuseseră o lungă şi brutală istorie de război cu perşii. Dar Alexandru s-a bazat pe înţelepciunea bătrânului său profesor şi le-a vorbit trupelor: „De ce v-aţi speriat de aceste cuvinte?... Căpetenia lor, Darius, neputând să schimbe nimic prin acţiunile sale, se preface a fi cineva prin scrierile sale, la fel cum fac câinii prin lătratul lor”.[43] Darius încerca să-i sperie pe Alexandru şi trupele sale. Problema lui Darius era că Alexandru ştia de ce erau capabili el şi armata sa. Este posibil ca Aristotel să-l fi învăţat pe vechiul său elev că, „atunci când suntem convinşi că excelăm în calităţile pentru care suntem batjocoriţi, putem ignora batjocura”.[44] „Absenţa a ceea ce provoacă alarmă” a fost definiţia lui Aristotel pentru încredere, iar Alexandru a afişat-o din plin.

Înţelegerea publicului pe care-l ai în faţă este, de asemenea, esenţială în retorică. Aristotel a susţinut că „trebuie să iei în considerare şi natura audienţei [tale] atunci când susţii un discurs de laudă; căci, aşa cum spunea Socrate, «nu este

[43] Aristotel, „Despre suflet”, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1969 (N.t.).

[44] Ibidem.

dificil să-i lauzi pe atenieni în fața unui public atenian»„.[45] Poate, ținând cont de acest lucru, Alexandru le-a arătat trupelor că scrisoarea conținea dovezi ale imensei bogății a lui Darius, determinându-i astfel pe oamenii săi să aştepte cu nerăbdare să împartă între ei prada, după ce îl vor învinge. Luptătorilor adunați le-a plăcut mai degrabă această idee. Alexandru înlocuise frica trupelor sale cu aceeaşi încredere şi dorință pe care le simțea el, aşa cum fusese instruit să facă.

Odată ce oamenii lui s-au liniştit, Alexandru nu a mai avut altceva de făcut decât să scrie un răspuns.

Este ruşinea ruşinilor că un rege atât de mare ca Darius, care este susținut de forțe atât de mari şi împărtăşeşte tronul zeilor, [va] cădea sub umilința şi abjecta servitute a unui simplu om, Alexandru.[46]

Apoi Alexandru le-a dat ordin oamenilor lui să-i răstignească pe mesagerii persani, care, cum era de înțeles, au fost „cuprinşi de panică”. Cu toate acestea, el nu avea de gând să-i ucidă. După ce i-a lăsat să se tânguie îndelung, Alexandru i-a eliberat şi le-a spus:

---

[45] Aristotel, „Retorica”, Univers Enciclopedic Gold, 2004 (N.t.).

[46] Pseudo-Callistenes, 59–60.

Acum sunteți îngroziți, vă este frică să nu fiți bătuți până la moarte şi implorați să fiți lăsați în viață; aşa că vă eliberez. Căci dorința mea nu este să vă ucid, ci mai degrabă să vă arăt diferența dintre regele grecilor şi tiranul vostru barbar.[47]

Darius făcuse o greşeală; Alexandru fusese învățat bine. Ştia cum să manipuleze sentimentele oamenilor. Putea inspira vitejie luptătorilor săi, batjocorind încercările de intimidare ale lui Darius. Mai mult, el i-a dat lui Darius o lecție despre modul corect de a-ți îngrozi duşmanii: jocul cu dorința unui om de a rămâne în viață, înainte de a-l elibera de pericolul morții, are o foarte mare putere. Mesagerii s-au întors să-i spună lui Darius că Alexandru e un om mare.

Aproape zece ani mai târziu, Alexandru stătea în picioare lângă fluviul Gange, în nordul Indiei. Cucerise Egiptul şi o mare parte din ținutul aflat între Grecia şi Himalaya, inclusiv regatul lui Darius, aşa cum promiseseră zeii. Dar trupele lui s-au săturat în cele din urmă. Li s-a făcut dor de familiile şi de casele lor şi au refuzat să mai lupte. Cu toții voiau să se întoarcă acasă. Alexandru visa la ce ar putea fi dincolo de aceste ținuturi, la comorile pe care le-ar putea vedea acolo. Dar chiar în locul acela, lângă apele Gangelui, a acceptat cu reticență s-o pornească înapoi spre Grecia. Imperiul său îşi atinsese limitele.

N-ar fi fost atât de rău să se întoarcă acasă. Alexandru ar fi putut să-şi caute vechiul tutore, pe Aristotel, şi să citească

[47] Pseudo-Callistenes, 59–60.

unele dintre dialogurile pe care acesta le scrisese la noua sa şcoală, Lyceum.

Simţul filosofiei

Platon şi Aristotel sunt două dintre cele mai mari nume ale filosofiei greceşti. Emoţiile au ocupat un rol central în opera amândurora, deşi, la fel ca în multe alte cazuri, au fost în dezacord nu numai asupra modului de funcţionare a acestora, cât şi cu privire la maniera în care ar trebui folosite. Pentru Platon, sentimentele ar putea fie să ne înalţe către un bine superior, fie să ne condamne la efemere plăceri periculoase. Aristotel a afirmat că emoţiile provin dintr-o parte a sufletului comună animalelor şi oamenilor şi că acestea sunt utile atunci când ne aflăm într-o dispută sau în negocieri cu inamicii. Ambii au considerat că emoţiile puteau fi manipulate de raţiune sau lógos. Platon credea că emoţiile ar trebui direcţionate către un scop mai înalt, un scop spiritual, în timp ce Aristotel le privea dintr-o perspectivă pragmatică, aplicativă, ca pe un instrument folosit pentru atingerea anumitor scopuri. Aproape orice dezacord între aceşti doi filosofi poate fi redus la accentul pe care Platon îl pune pe utilitatea spirituală, comparativ cu utilitatea pragmatică evidenţiată de Aristotel şi cu aplicaţiile acesteia în lumea reală. Opiniile lor despre emoţie nu sunt cu siguranţă diferite.

Ideile lui Platon şi Aristotel despre emoţie şi suflet au ajuns să constituie piatra de temelie a gândirii şi politicii occidentale, timp de aproape 2000 de ani. Fie unul, fie

celălalt, sau ambii deopotrivă, i-au influențat pe toți filosofii care le-au urmat, la fel cum au influențat şi civilizațiile, mişcările politice şi credințele religioase. Teoriile emoției oferite de Platon şi Aristotel au pus piatra de temelie a culturilor şi credințelor întregii lumi occidentale. Nu credeți ceea ce spun? Continuați să citiți şi veți vedea cât de des apar şi reapar ideile lor de bază. Acestea au ajutat milioane de oameni din întreaga lume să se înțeleagă şi abia în anii 1600 cineva le-a criticat în mod serios.

Inutil de precizat, grecii antici nu au fost singurii oameni care au influențat teoriile despre emoție. Iar Platon şi Aristotel nu au fost singurii oameni care au avut un impact global semnificativ, încercând să definească ce sunt emoțiile şi ce ar trebui să facem în legătură cu ele. În India antică, aproximativ în acelaşi timp în care Socrate se confrunta cu moartea, avea loc o altă dezbatere legată de sentimente, una care pare să fi inspirat aproape fiecare gânditor care s-a evidențiat după aceea, de pe țărmurile Chinei până la granițele creştinătății. Aşadar, să ne mutăm în aceste provincii din nordul Indiei, de unde a revenit Alexandru – locul în care convertirea emoțională a unui împărat a avut un efect profund asupra istoriei.

2. Dorințe indiene

Regele Chandashoka era un om crud şi violent; brutalitatea lui era renumită în toată India. Potrivit unor legende, regele era atât de crud, încât se spunea că a vizitat iadul, pentru a învăța cele mai dure metode de a tortura oamenii.

Chandashoka a moştenit un regat modest – Imperiul Mauryan – în jurul anului 265 î.Hr. şi a început imediat să extindă graniţele suveranităţii sale. În scurt timp, imperiul său a cuprins întreg subcontinentul indian, de la ceea ce este azi Afganistan până la Bangladeshul zilelor noastre. Dar, după opt ani, încă îi opunea rezistenţă, enervându-l, o mică regiune de pe coasta Indiei de Est, pe care nu reuşise să o supună: Kalinga.

În timpul marşului către Kalinga, evenimentele nu au decurs aşa cum fusese planificat. Războiul a fost unul lung şi brutal. Moartea, mutilarea şi masacrul l-au înconjurat din toate direcţiile; pământul a devenit roşu de sânge. În bătăliile sale anterioare ucisese mii, uneori zeci de mii de oameni. De data aceasta, peste o sută de mii de oameni au fost măcelăriţi, iar mulţi alţii au căzut pradă bolilor şi foametei. 150 000 de oameni au fost forţaţi să-şi părăsească satele. Chandashoka a asistat la revărsarea unui fluviu de refugiaţi disperaţi, îngroziţi, forţaţi să parcurgă pe jos sute de mile. În timpul bătăliei şi după încheierea acesteia, a fost expus unor orori care au făcut iadul să pară un adevărat paradis. Şi, dacă legendele sunt fie şi doar parţial adevărate despre ceea ce s-a întâmplat în continuare, această experienţă l-a determinat să sufere una dintre cele mai profunde convertiri spirituale din istorie. Din acest motiv, lumea nu şi-l mai aminteşte sub numele de Chandashoka (Ashoka Monstrul sau Ashoka cel Crud). În India, acest suveran a rămas în istorie sub numele de regele Piyadasi (Cel care îi priveşte pe toţi cu afecţiune) şi Devanampriya (Iubitul zeilor). Cel mai des este numit Ashoka cel Mare.

Convertirea lui Ashoka a avut loc pentru că obiectul dorinţelor sale s-a schimbat şi asta nu a fost puţin lucru. Ideile despre dorinţă şi despre ce ar trebui să faci cu ea stau

la baza celor mai vechi religii indiene, dar fiecare înțelege dorința puțin diferit. Orice schimbare a dorințelor şi aspirațiilor lui Ashoka urma să-i afecteze dramatic modul de trai, schimbându-i în acelaşi timp şi credințele. Dar, ca orice trăire, dorința este şi ea neobişnuită şi complicată. Aşadar, înainte de a merge mai departe, voi încerca să explic câteva idei moderne despre dorință, care ne-ar putea ajuta să înțelegem mai bine forțele care au schimbat viața lui Ashoka şi, odată cu aceasta, viața supuşilor săi.

Împlinirea dorinţelor

Imaginează-ți că te afli pe o plajă, soarele îți încălzeşte pielea, simți o briză răcoroasă şi reconfortantă, iar valurile se sparg uşor la mal. Te întinzi pe spate, simțind cum nisipul ți se scurge printre degetele de la picioare, pe măsură ce stresul vieții de zi cu zi se estompează din ce în ce mai mult. Te simți calm; fericit. Dar, în timp ce priveşti spre mare, observi înotătoarea unui mare rechin alb. Calmul şi fericirea dispar pe loc în fața fricii şi a panicii, deoarece se pare că eşti singurul care a văzut pericolul. Simți o dorință profundă, viscerală de a spune cuiva. Îți părăseşti locul idilic şi alergi spre salvamar, care trage un semnal de alarmă şi evacuează înotătorii înainte de a se întâmpla ceva rău. Apoi simți o uşurare.

Dintre toate emoțiile pe care le-ai trăit, care este cea diferită? Cele mai multe dintre ele – fericire, calm, frică, panică şi uşurare – au fost produse de lumea din jurul tău, care îți stimulează simțurile. Te-ai simțit relaxat şi fericit

datorită căldurii soarelui, a contactului cu nisipul, a sunetului oceanului. Ai simțit frică şi panică pentru că ochii tăi au detectat rechinul, şi uşurare, când ai văzut că toată lumea e în siguranță. Dar dorința pe care ai trăit-o a fost diferită. Chiar dacă vederea rechinului a declanşat dorința de a spune cuiva, dorința de a împiedica rănirea oamenilor te-a determinat să fugi la salvamar. Există însă şi o altă posibilitate, în care să fi simțit frica şi să fi urmărit în continuare, paralizat de teroare, cum cineva era rănit. Ai fi putut intra atunci în panică, agitându-ți brațele, fără a fi cu adevărat de vreun folos în această situație. Există un milion de lucruri pe care le-ai fi putut face, în schimb ai simțit dorința de a spune cuiva despre rechin – dorința ca oamenii să fie în siguranță. Cu alte cuvinte, în timp ce majoritatea emoțiilor merg pe direcția „lume-creier" – adică detectăm ceva în lumea exterioară, care creează trăiri înăuntrul nostru – dorința este „creier-lume". Simțim dorința şi apoi acționăm în consecință.

Există multe tipuri de dorințe. Ele pot fi intrinseci – adică o dorință pe care o ai per se, cum ar fi dorința de a mânca înghețată sau aceea de a avea o maşină frumoasă. Sau poate doreşti să împărtăşeşti cu alte persoane pasiunea ta pentru un subiect anume. Dorința poate fi, de asemenea, instrumentală – de a face un lucru care să ducă la altceva. De exemplu, ai putea dori să câştigi bani, astfel încât să-ți poți cumpăra un con de înghețată. Poate doreşti să cumperi flori pentru a-ți face fericită soția, sau ai putea dori chiar să scrii o carte, astfel încât ceilalți să fie la fel de entuziasmați ca tine de istoria emoțiilor. Dorințele pot fi puternice sau slabe, în funcție de cât de mult vrei un anumit lucru. De asemenea, pot fi recurente; adică îți pot domina mintea. Dorința de a trece următorul examen şi dorința de a ieşi dintr-o situație dificilă intră în această categorie. Dorințele

pot fi, de asemenea, de durată: cele care vizează o durată lungă, cum ar fi dorința de a trăi până la o vârstă înaintată, trenează undeva în fundalul minților noastre.

Fiecare dintre aceste subseturi de dorințe poate fi, de asemenea, după cum o afirmă filosoful Harry Frankfurt, dorințe de ordinul întâi – dorința unui obiect sau a unui eveniment – sau dorințe de ordinul doi, dorința de a dori.[48] Dorința de a-l avertiza pe salvamar despre prezența rechinului ar fi o dorință instrumentală de prim ordin: dorești să faci ceva care să conducă la altceva (să spui salvamarului, astfel încât să poată scoate oamenii din apă) și să se întâmple ceva (salvarea vieților). Dar, deși dorințele pot fi explicate în termeni de ordine și tipuri, există o altă modalitate de a le înțelege, care cred că funcționează mai bine. Acest mod de a privi dorința vine de la filosoful Timothy Schroeder. El a reușit să reducă numeroasele idei filosofice și științifice despre dorințe și aspirații la ceea ce numește „cele trei fețe ale dorinței".[49]

Prima este dorința motivațională: dorința de a te ridica și de a întreprinde ceva. A doua este dorința hedonistică: dorința de a trăi plăcerea și de a evita durerea. În cele din urmă, există dorința de învățare: dorința de a învăța prin experiență ce va fi bine pentru noi și ce nu. Desigur, aceste trei fațete nu trebuie să existe independent. Dorința

---

[48] Frankfurt, Harry G. On Bullshit (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005); Harry G. Frankfurt, „Freedom of the Will and the Concept of a Person", în Journal of Philosophy 68, nr. 1 (14 ianuarie, 1971), pp. 5–20.

[49] Schroeder, Timothy, Three Faces of Desire (Oxford, UK: Oxford University Press, 2004).

motivațională de a trece un examen de conducere auto necesită o dorință hedonistică, ce vizează plăcerea pe care ți-o oferă şofatul şi dorința de a deveni un şofer cu experiență. Schroeder identifică, de asemenea, două elemente unificatoare ale dorinței: recompensa şi pedeapsa. A învăța să schiezi este o recompensă. A nu învăța să schiezi şi a te face de râs (sau a-ți rupe gâtul) reprezintă o pedeapsă. Recompensa şi pedeapsa sunt cele care leagă dorința nu numai de gânduri, ci şi de alte emoții, şi de unele dintre cele mai primitive trăiri ale omului. În primul rând, începând din acest moment, voi folosi cadrul lui Schroeder pentru a descompune diferitele tipuri de dorințe.

Apropo, atunci când folosesc cuvântul dorință, mă refer şi la lucruri care se regăsesc în sfera câmpului semantic al acestui cuvânt – nevoie, apetit, dor, poftă, dependență, lăcomie, aspirație şi aşa mai departe –, parțial pentru că nu doresc să complic lucrurile în mod inutil, dar mai ales pentru că oamenii, de-a lungul istoriei, de multe ori nu au făcut diferența între dorințele şi nevoile lor. Au avut multe tipuri subtile de dorințe, dar un dicționar modern de sinonime nu ne poate ajuta. Dă-mi voie să-ți explic.

Dorințe hinduse

Ashoka a fost crescut în cultura hindusă dominantă în nordul Indiei. Este important de reținut faptul că hinduismul este un termen oarecum contestat. În această carte, folosesc cuvintele hindus şi hinduism în acord cu accepțiunea generală. Pentru început, oamenii care au

urmat ceea ce noi recunoaştem acum ca fiind hinduism nu s-au numit hinduşi înainte de apariția britanicilor, în secolul al XVII-lea. Pentru a crea şi mai multă confuzie, nu există o singură religie hindusă şi nu a existat niciodată o religie hindusă unică. Un istoric al religiei hinduse – profesorul June McDaniel – crede că există mai multe forme diferite de hinduism şi enumeră şase tipuri principale. Un alt indolog şi expert în sanscrită, profesorul Wendy Doniger, scrie că fiecare adept al credinței, sau credințelor, hinduse „deține o cutie de credințe mai mult sau mai puțin diferite, care se bazează una pe alta şi se atrag reciproc”.[50] Iată o minunată varietate de credințe care funcționează concomitent, unele dintre ele fiind împărtăşite în mod vag de toate tipurile de hinduism. Una dintre acestea este înțelegerea tipurilor de dorință.

În multe scripturi hinduse există patru tipuri de dorințe sau scopuri (purusarthas). Cea mai importantă dintre acestea este calea fiecărei persoane sau dharma. Dharma este atât o dorință motivațională, cât şi o dorință de învățare. Rolul său este acela de a menține oamenii pe linia dreaptă şi îngustă a binelui, de a le permite să crească, să învețe şi să înfrâneze orice dorință hedonistică pe care ar putea-o simți. Unul dintre cele mai bune exemple de dharma provine din Bhagavad Gita, sau Cântarea lui Dumnezeu, care face parte din Mahabharata, o lucrare ce descrie un război din regiunea Kurukshetra – un război religios, care este posibil să fi avut loc între două familii puternice.[51]

---

[50] Doniger, Wendy, The Hindus: An Alternative History (Oxford, UK: Oxford University Press, 2010), p. 44.

[51] Singh, Upinder, A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century (New Delhi: Longman, tipărit de

Bhagavad Gita începe cu povestea prințului uneia din tabere, Arjuna, care se confruntă cu bătălia finală. El îi porunceşte aceluia care mână carul său să se apropie de inamic, pentru a-l putea vedea mai bine, şi este îngrozit să-şi vadă membrii propriei familii în armata adversă. Arjuna nu vrea să-şi ucidă rudele, aşa că se întreabă dacă se poate retrage din luptă, evocând virtutea divină a nonviolenței (ahimsa). Vestea excelentă pentru Arjuna este aceea că persoana care îi conduce carul de luptă, pe lângă faptul că este deosebit de pricepută în meseria sa, alarmant de frumoasă, spectaculos de inteligentă şi fără cusur, se întâmplă să fie tocmai Krishna, întruchiparea vie a lui Dumnezeu. După cum ți-ai putea imagina, Dumnezeu este un foarte bun consilier.

Krishna îi explică lui Arjuna că nonviolența este o alegere bună, foarte bună chiar, dar că este şi mai bine să-ți urmezi dharma, adevărata cale. Să-ți urmezi calea înseamnă să fii altruist. Trebuie să ignori bhava care încearcă să te atragă departe de ea. Bhava e ceva complicat. Cuvântul bhava poate însemna atât „existent", cât şi „a fi creat" – viață şi naştere. Se poate referi, de asemenea, la o dispoziție, la un sentiment sau un obicei. Şi poate însemna toate aceste lucruri în acelaşi timp. Ideea de bază este că existăm pentru că simțim. Simțim pentru că ne naştem. A fi în viață înseamnă a avea sentimente – altfel eşti doar gol sau mort. Dar, pentru a rămâne fidel dharmei tale, toate bhava-urile trebuie ținute sub control. Trebuie să-ți urmezi calea, indiferent de trăirile pe care ți le provoacă acest lucru. Pentru a face asta, trebuie să renunți la toate durerile şi

---

Pearson Education, 2009), p. 19; K.S. Ramachandran, „Mahabharata: Myth and Reality", în Delhi: Ancient History, ed. Upinder Singh (Oxford, UK: Berghahn Books, 2006), pp. 85–86.

beneficiile oferite de ea.[52] Calea nu înseamnă umplerea cizmelor cu pradă. Nu este vorba despre oprirea unei lupte, pentru că-ți plac unii dintre adversarii tăi. Este vorba despre a face ceea ce te-ai născut să faci. Ceea ce trebuie să faci. Să nu lupte în această bătălie ar fi la fel de contrar dharmei lui Arjuna, precum ar fi să lupte doar pentru glorie şi putere. Unele forme de hinduism susțin că recompensa pentru respectarea dharmei este reîncarnarea într-o viață mai bună sau atingerea unui moment de fericire în această viață. Pedeapsa pentru că nu-ți urmezi dharma este opusul. Arjuna a trebuit să-şi lase toate sentimentele la o parte şi să-şi facă datoria.

Deşi dharma este cea mai importantă dorință de urmat, ea nu este singura. Următoarea este artha. Aceasta este o dorință motivațională pentru lucrurile de care ai nevoie pentru a trăi. Se referă la dobândirea unei averi, a unei case şi a tuturor celorlalte care contează în viața de zi cu zi. Înțelesul precis al arthei poate fi, de asemenea, puțin contradictoriu şi dificil de identificat în scripturile hinduse. Şi artha se poate schimba în funcție de nevoile persoanei. De exemplu, dacă eşti religios, ideea ta de avere ar putea fi devotamentul față de zei. Dacă eşti politician, ar putea să fie consolidarea puterii.[53]

O lucrare ce pune în discuție această dorință, Arthashastra, a fost scrisă în jurul anului 400 î.Hr. şi este în primul rând

---

[52] Easwaran, Eknath trad., The Bhagavad Gita (Tomales, CA: Nilgiri Press, 2007), pp. 251–265.

[53] Krishna, Daya „The Myth of the Purusarthas", în Theory of Value, Indian Philosophy: A Collection of Readings 5, ed. Roy W. Perrett (Abingdon, UK: Routledge, 2011), pp. 11–24.

un tratat destul de brutal despre politică. Îi învață pe conducători cum să obțină lucrurile de care au nevoie, păcălind oamenii. Nu mă refer aici doar la lucruri banale, cum ar fi folosirea unui detaliu tehnic pentru a demonstra că ai cheltuit mai mult pentru îngrijirea sănătății anul trecut decât ai făcut-o de fapt. Această lucrare conține, de exemplu, sfaturi despre consolidarea puterii proprii prin prezicerea morții cuiva, chiar înainte ca persoana respectivă să fie executată în mod misterios – de către tine –, dovedind astfel că poți vedea în viitor. Important în momentul de față este faptul că, utilizând deocamdată definițiile lui Harry Frankfurt, artha de prim ordin nu ar trebui să intre în conflict cu dharma de ordinul al doilea. Artha este o dorință legată de lucruri; dharma este dorința de a-ți urma calea, indiferent de lucruri. Dar dacă a fi un rege care trebuie să fie brutal pentru a păstra ordinea şi puterea face parte din dharma ta, atunci o artha care îți permite dorința de a construi camere şi arme de tortură este una bună.[54]

A treia dorință este kama. Kama trebuie diferențiată de karma. Karma este o însumare a faptelor tale în această viață şi în viețile anterioare. Ea dictează dacă, în ce condiții şi în ce formă te vei reîncarna. Cu toate acestea, kama este dorința hedonistă pentru plăceri lumeşti. S-ar putea să fi auzit deja despre kama din Kama Sutra, celebrul text care nu se referă chiar atât de mult la sex, pe cât se crede. Deține o mare cantitate de sfaturi cu privire la modul cel mai bun de a controla şi îndeplini dorințele şi are multe de spus cu privire la actul sexual. Kama nu este doar o poftă de un anumit fel pentru ceva. Este o forță, o putere care

---

[54] Dangle, R.P., The Kauṭilīya Arthaśāstra Part II (New Delhi, India: Motilal Banarsidass, 1986), p. 482.

împinge toate ființele vii spre luarea deciziilor şi alegerea căilor. Mâncăm excesiv din cauza asta, dormim prea mult din cauza asta, ne răsfățăm cu sexul şi drogurile şi multe altele, din acelaşi motiv. Recompensele pentru satisfacerea acestui tip de dorință sunt imediate, la fel ca pedepsele. Dar urmărirea kamei în detrimentul dharmei duce la pedepse în viața următoare. Din nou, este vorba despre o alegere între dorințele de ordinul întâi şi cele de ordinul al doilea.

În cele din urmă, moksha este dorința de a-ți cunoaşte adevăratul sine. Pentru a explica acest lucru, trebuie să spun mai întâi câte ceva despre felul în care hinduşii înțeleg sufletul.

Majoritatea hinduşilor cred că suntem alcătuiți din adevăratul nostru sine – atman şi cele cinci învelişuri ale sale, sau kosha. Atman face parte din Brahman – unul dintre cuvintele hinduse folosite pentru a-l desemna pe Dumnezeu. A-ți cunoaşte sinele adevărat înseamnă să cunoşti acea bucată din tine care este parte din Dumnezeu sau acea bucată din tine care este asemănătoare cu Dumnezeu. Această viziune se aseamănă conceptului de lógos, dar, în timp ce lógosul este accesat prin intermediul gândirii, atman este mai greu de atins, deoarece se află dincolo de gândire. Pentru a ajunge la atman, trebuie să-ți croieşti drum prin kosha, care are următoarele straturi:

•Stratul alimentar (annamaya kosha) este corpul nostru, alcătuit din hrana pe care o consumăm. Acesta este învelişul extern;

•Stratul vital (pranamaya kosha) este „lipiciul”, aerul care ține straturile împreună. Controlul aerului a fost şi este de o importanță vitală în tradiția yoghină, de aceea cursurile de

yoga încep şi în ziua de azi cu un exercițiu de respirație lentă;

•Stratul minții (manomaya kosha) este motivul pentru care eu sunt „eu” pentru mine şi tu eşti „eu” pentru tine. Învelişul care ne face să fim cine suntem;

•Stratul intelectual (vijnanamaya kosha) este elementul de gândire. Cu ajutorul acestuia poți lua decizii inteligente, cum ar fi, de exemplu, cumpărarea acestei cărți. Aici găseşti gândul – unde te apropii cel mai mult de atman, fără a fi totuşi în contact direct cu acesta. Este noțiunea cea mai apropiată ca sens de conceptul grecesc de lógos;

•În cele din urmă, stratul de fericire (anandamaya kosha) este o reflectare a atman-ului tău. Această teacă este cea mai importantă, deoarece, prin atingerea ei, poți obține beatitudinea şi fericirea reală (sukha). Dacă vei reuşi acest lucru, următoarea ta viață va fi mai bună. Unii oameni cred că pot evita în acest fel ciclul nesfârşit al reîncarnărilor.

Moksha, deci, este dorința motivațională de a-ți croi o cale prin aceste învelişuri şi de a-ți redescoperi atmanul. Există câteva modalități de a face acest lucru. Una dintre ele este aceea de a te hrăni cât mai puțin posibil, de a purta haine simple, a te muta în pădure şi a medita timp de 24 de ore pe zi. Dacă nu-ți place ideea de a umbla aproape în pielea goală şi de a te înfometa într-o pădure, ai putea să-ți propui totuşi asta ca plan pentru pensionare. Pur şi simplu îți urmezi drumul, până când înaintezi în vârstă şi dharma ta ajunge la sfârşit, apoi faci moksha. Alternativ, ai putea sprijini oamenii dispuşi să se dezbrace şi să trăiască în pădure, permițându-le să-şi descopere atman-ii în numele tău. O altă modalitate de a renunța este prin simpla urmare a

dharmei. Răsplata este aceea de a-ți cunoaşte adevăratul sine, care este scopul dharmei şi recompensa acesteia.

Aceste patru dorințe – dharma, artha, kama şi moksha – sunt importante, deoarece te pot conduce într-una dintre cele două direcții. Prima implică utilizarea uneia dintre metodele descrise mai sus pentru a găsi adevărata fericire, prin cunoaşterea adevăratului sine. Cealaltă cale ar putea părea că duce la bucurie, dar duce de fapt la opusul acesteia – dukkha, sau suferința. A doua cale este una uşoară. Îți laşi kama să preia conducerea şi să te îndrume spre plăcerile trupului. Pofteşti după sex, mâncare bună şi desfătare. Sau îți laşi artha să conducă, străduindu-te să devii bogat şi să cumperi o casă mare. Dar, făcând acest lucru, îți neglijezi dharma şi nu renunți la nimic – cu excepția cazului în care, desigur, dharma ta trebuie să fie un petrecăreț sau un om bogat, lucru posibil, dar puțin probabil. Problema este că, dacă nu eşti suficient de norocos încât să fii destinat să devii un petrecăreț, nu te poți simți niciodată fericit. Chiar dacă obții tot ce doreşti, lăcomia (lobha), furia (krodha), invidia (matsarya) şi frica (bhaya) te vor chinui la fiecare pas. Dorindu-ți mereu mai mult şi temându-te de pierderea a ceea ce deții, vei ajunge, în cele din urmă, la suferință în această viață sau în următoarea. Pentru a obține adevărata fericire, trebuie să echilibrezi aceste dorințe, să-ți urmezi dharma şi să-ți îndeplineşti moksha.

În acest punct, ar putea fi adus argumentul că Ashoka Monstrul a încercat inițial să-şi urmeze dharma. Deşi este posibil să nu înțelegem ideea pe care încerca să ne-o transmită Krishna. Un observator extern ar putea crede că Ashoka îşi urmează drumul, aşa cum a fost el stabilit încă de la naştere. Fiind născut într-o familie regală obsedată de

cucerire, expansiunea şi invazia erau dharma sa. Prin artha, şi-a menținut puterea şi a câştigat acele lucruri materiale de care avea nevoie pentru a fi rege – palate, armate, camere de tortură. El credea că sunt necesare pentru controlul continuu al regiunii de către imperiul său. De asemenea, este probabil să se fi răsfățat cu câte o neînsemnată kama din când în când, alături de cele cinci soții ale sale, după cum dicta dharma lui.

Privită în această lumină, concentrarea lui Ashoka asupra dharmei este oarecum paralelă cu povestea lui Arjuna. Şi totuşi, înconjurat de trupurile morților în Kalingan, el pare să fi căzut pradă celui mai profund sentiment de tristețe. Indiferent câte vieți a luat, câte soții a avut sau câte pământuri a cucerit, dorințele nu l-au condus nicidecum la fericire. Tot ce a cunoscut a fost durere şi suferință. Poate că a înțeles greşit sau nu i-a păsat de punctul central al acestui tip de hinduism – şi anume că dharma este mai importantă decât trăirile de moment. Oricare ar fi motivul, el a ales o altă cale. S-a întors spre Buddha.

Băiatul din Lumbini

Cu aproximativ două sute de ani înainte ca Ashoka să se convertească la budism, tot ceea ce mai rămăsese dintr-un om pe nume Siddhartha Gautama mergea pe malul râului Phalgu, în apropiere de oraşul Gaya, în nord-estul Indiei. Muşchii îi erau atrofiați, iar pielea i se întindea uscată peste oase. Arăta ca un schelet strâns înfăşurat într-un înveliş din piele. Ochii i se afundaseră în orbite, avea părul rar şi era

obosit – foarte obosit. Dar, deşi trupul său fusese distrus, el era departe de a fi învins. De fapt, nu se simțise niciodată atât de bine.

În prima parte a vieții lui, Gautama a fost foarte protejat şi rareori i s-a permis ieşirea din palatul Lumbini, unde fusese crescut. A avut norocul să se nască kshatriya – un prinț războinic de castă regală. Singurele caste diferite pe care le-a întâlnit au fost preoții – brahmanii – şi, ocazional, negustorii şi proprietarii de pământuri, vaishya. El tânjea să ştie cum trăiau țăranii – shudra – şi cei fără castă, cei de neatins. Când a împlinit 29 de ani, s-a furişat afară din palat cu ajutorul conducătorului de car, pentru a vedea ce se întâmplă dincolo de zidurile care îl ținuseră prizonier atâta timp.

Curând a descoperit ce viață privilegiată avea. În primul rând, a văzut un bătrân. Gautama a fost şocat de devastarea şi suferința cauzate de trecerea timpului. Apoi a văzut o persoană bolnavă, sfâşiată de durere. Pe urmă, a dat peste un cadavru. A simțit repulsie şi groază în fața ambilor. Aceste întâlniri l-au zguduit profund. Ciclul îngrozitor al vieții şi al morții în care el şi toți ceilalți erau prinşi a fost prea cumplit pentru a putea fi suportat. Odată întors acasă, a înțeles că trebuie să găsească o scăpare, o modalitate de a trece dincolo de această soartă disperată. Aşa că s-a strecurat din nou afară din palat. De data aceasta a întâlnit un ascet – un om care îşi dedica viața încercării de a găsi o cale de ieşire din suferință. În urma acestei întâlniri, Gautama şi-a dat seama că nu este singur şi a simțit că există o speranță. El a decis să se alăture ascetului în căutarea sa.

Gautama şi-a părăsit palatul, soția şi copiii şi a petrecut ani în şir căutând o modalitate de a pune capăt suferinței şi de a rupe ciclul morții şi al renaşterii. A încercat toate metodele de meditație yoga, una după alta, dar nimic nu a funcționat. Apoi şi-a amintit de o experiență pe care o avusese în copilărie. Într-o zi frumoasă de vară, stătea într-o poziție de yoga, urmărind o competiție de arat, sub un măr cu flori trandafirii. A observat iarba tăiată şi insectele moarte şi a simțit groaza în fața violenței. Apoi ceva legat de ceea ce văzuse i-a adus eliberarea. Era ca şi cum liniştea la care era martor în urma acelei violențe l-ar fi ajutat să vadă dincolo de ciclul vieții şi al morții. În fața acestei distrugeri, tânărul Gautama a aflat că viața, moartea, suferința şi lumea care îl înconjurau erau toate iluzorii. S-a topit departe de iluzii, într-un moment de fericire pură. Când şi-a amintit de bucuria din copilărie, s-a ridicat, a mâncat un castron plin cu budincă de orez şi a pornit în căutarea unui copac sub care să se aşeze. Pe malul râului Phalgu a găsit un smochin sacru, sub care s-a aşezat şi a meditat la fel ca atunci când era copil. După trei zile şi trei nopți petrecute sub acel copac, Gautama a atins aceeaşi stare de iluminare din copilărie: nirvana. Fusese eliberat din ciclul vieții şi al morții. Devenise Buddha.

Sau cel puțin asta ne spune legenda. Este posibil ca Gautama să fi fost sau nu un prinț şi este posibil să fi fost sau nu trimis pe calea aceasta după ce a văzut un bătrân, un om bolnav şi un om mort. Nu ştim sigur. Ştim doar că a petrecut un timp în asceză şi probabil că şi-a amintit un moment de bucurie din copilărie. Dar aproape sigur nu a pornit în căutarea copacului, acum cunoscut sub numele de Arborele Bodhi (sau „copacul iluminării") şi nu a reuşit totul în doar câteva zile. Ar fi avut nevoie de săptămâni, poate chiar de luni, pentru ca trupul să-şi revină după ravagiile

înfometării la care se supusese de bunăvoie. Este mult mai probabil ca el să fi petrecut ceva timp gândindu-se şi dezvoltându-şi ideile, înainte de a ajunge la cea mai importantă dintre ele.

Cea mai mare parte a noii sale ideologii nu era chiar atât de nouă. Ceea ce a făcut Buddha a fost să pornească de la credinţele culturii sale şi să le reinterpreteze, să le rafineze. Ceea ce a venit odată cu el este cunoscut acum sub numele de „cele patru adevăruri nobile", dintre care le-am pomenit deja pe primele trei.

1.Există suferinţă.

2.Cauza suferinţei este dorinţa.

3.Ieşirea din suferinţă este prin nirvana (sau, în hinduism, prin conectarea la stratul de fericire).[55]

Până acum, nimic neobişnuit. Dar ultimul adevăr nobil a fost ceva unic: există o cale către nirvana. Această cale a ajuns să fie cunoscută sub numele de Calea Nobilă cu Opt Braţe.

Uneori Calea Nobilă cu Opt Braţe este împărţită în trei subdiviziuni. Prima înseamnă să devii budist, iar a doua, să fii o persoană bună. A treia parte este cea care te duce la nirvana şi este legată de dorinţă. Sau cel puţin aşa pare. Pentru a-mi putea continua expunerea, să ascultăm o legendă despre cea de-a doua parte a vieţii lui Buddha.

---

[55] Armstrong, Karen, Buddha (Londra: Phoenix, 2000), p. 74.

Emoţii budiste antice

Când Buddha a devenit destul de bătrân[56], a plecat să locuiască într-un oraş din nordul Indiei, numit Vaishali.[57] Această zonă era cunoscută pentru o altă credinţă – jainismul, o religie care pune un puternic accent asupra ascetismului şi nonviolenţei faţă de toate fiinţele vii. Unul dintre aceşti jainişti, Saccaka, a susţinut că ar putea învinge pe oricine într-o dezbatere. El s-a lăudat că şi un „stâlp fără minte" ar „tremura, tresări şi s-ar scutura" în faţa forţei argumentelor sale.[58] Când a auzit că Buddha se afla în oraş, l-a provocat, în mod firesc, la o dezbatere, ameninţându-l că „îl va înfrânge în argumente raţionale".[59]

Nefiind un om timid, Saccaka a adunat mai multe persoane şi le-a condus în sala în care stătea Buddha, gata de

---

[56] Pentru mai multe informaţii despre acest subiect, se poate citi Padmasiri de Silva, „Theoretical Perspectives on Emotions in Early Buddhism", în Emotions in Asian Thought: A Dialogue in Comparative Philosophy, ed. Joel Marks and Roger T. Ames (Albany: State University of New York Press, 1995), pp. 109–122.

[57] Povestirea este extrasă din lucrările unui canon budist pali, The Culasaccaka Sutta, din The Middle Length Discourses of the Buddha: A Translation of the Majjhima Nikāya, trad. Bhikkhu Ñānamoli şi Bhikku Bodhi (Kandy, Sri Lanka: Buddhist Translation Society, 1995), pp. 322–331.

[58] The Culasaccaka Sutta, pp. 322, 328.

[59] Ibidem, p. 323.

confruntare. Buddha a răspuns la prima întrebare a lui Saccaka. Apoi i-a adresat el lui Saccaka o întrebare: „Este posibil să deții controlul asupra corpului, a simțurilor, sentimentelor, gândurilor şi conştiinței tale?" Saccaka a tăcut. Buddha a întrebat din nou. Nimic. Buddha a mai întrebat o dată. Saccaka nu avea niciun răspuns. Buddha a considerat acest moment ca fiind unul propice pentru educare:

Ai făcut această declarație înaintea adunării Vesālī... Acum ai pe frunte picături de sudoare care ți-au udat haina şi s-au rostogolit pe pământ. Dar pe corpul meu nu există sudoare.

Saccaka „stătea tăcut, consternat, cu umerii căzuți şi cu capul plecat, gâfâind şi fără răspuns". De ce a rămas Buddha calm, în timp ce Saccaka transpira şi se simțea copleşit? Şi care este relevanța celor cinci lucruri în legătură cu care l-a chestionat Buddha – corp, simțuri, sentimente, gânduri şi conştiință?[60]

Buddha nu a transpirat, pentru că el stăpânea cel de-al şaptelea braț din Calea cu Opt Brațe: meditația prezentă sau conştientizarea. Acest pas se referă la a fi conştient de tot ce se întâmplă în jurul tău şi nu este departe de practica meditației prezente pe care o prescriu acum mulți experți în

[60] Ibidem, p. 328, http://lirs.ru/lib/sutra/The_Middle_Length_Discourses (Majjhima_Nikaya), Nanamoli, Bodhi, 1995.pdf.

sănătate mintală. A fi conştient înseamnă să fii atent la tot ceea ce se întâmplă în jurul tău. Este vorba despre a nu te opri asupra trecutului sau a visa la viitor; este vorba despre a rămâne în „prezent". Adepții budismului antic reuşeau să practice meditația prezentă printr-o dominare a ceea ce ei au numit cele Cinci agregate ale ataşamentului sau skandhas. Acesta este răspunsul la întrebarea lui Buddha, referitoare la cum să-ți controlezi corpul, simțurile, sentimentele, gândurile şi conştiința. În nucleul tuturor acestor lucruri se află două tipuri de dorințe.

Prima dintre aceste dorințe este ataşamentul (upadana). Ataşamentul este un tip adeziv de dorință hedonistă. Conform budismului tradițional, el ne consumă la fiecare nivel. De aceea ne menținem în existență, reîncarnându-ne continuu, lucru care ne împiedică să ajungem la nirvana. De asemenea, upadana te face să taci, mai degrabă decât să recunoşti că nu poți răspunde la o întrebare şi să-ți distrugi reputația. La fel ca şi conceptul hindus de kama, ataşamentul nu poate fi niciodată satisfăcut. Întotdeauna va căuta „asta şi aia, ici şi colo (tatra tatra abhinandini)".[61]

Ataşamentul este alcătuit din câteva părți componente sau agregate. Primul agregat al ataşamentului este corpul sau forma: rupa. Corpul în sine nu poate fi controlat, dar se crede că este o fereastră către celelalte agregate. În textele budiste fundamentale există descrieri ale persoanelor „slabe, nenorocite, inestetice" care au un aspect „icteric, cu vene care ies în evidență pe membrele lor", ceea ce înseamnă că

[61] The Connected Length Discourses of the Buddha: A Translation of the Samyutta Nikāya, trad. Bhikku Bodhi şi Bhikkhu Ñānamoli (Kandy, Sri Lanka: Buddhist Translation Society, 2005), p. 421.

nu sunt oameni buni.[62] Ținând cont de corpul tău – observând dacă venele tale ies în evidență sau începi să transpiri –, poți urmări celelalte agregate: sanna, vedana, vinnana şi sankhara.

Pentru a avea o reacție corporală, trebuie să existe ceva la care trupul să reacționeze. La începutul acestui proces se află percepția sau sanna. Aceasta este capacitatea de a înțelege lumea din jurul nostru prin intermediul simțurilor. Astfel de percepții provoacă sentimente nedorite sau vedana. Vedana sunt senzații de bază care produc plăcere, durere sau acele trăiri neutre care nu sunt atât de dureroase, dar nici nu sunt deosebit de plăcute – trăiri fără coloratură emoțională, cum ar fi experiența de a privi vopseaua uscându-se. Dacă nu controlezi senzațiile plăcute, acestea duc la dorințe hedonice mai întunecate, cum ar fi pofta, lăcomia şi obsesia. Dacă nu îți reții trăirile dureroase, acestea se pot transforma în furie, teamă şi tristețe. Dacă nu reuşeşti să-ți stăpâneşti trăirile neutre, te vei plictisi. Buddha nu şi-a pierdut niciodată controlul asupra trăirilor sale, deoarece, prin aplicarea unei dorințe motivaționale şi de învățare de ordinul al doilea, la care vom ajunge într-o clipă, a ştiut cum să le țină sub control.

Următorul agregat este conştiința sau vinnana. Aceasta funcționează în strânsă relație cu celelalte agregate, dar ele o pot conduce pe căi greşite, permițând pătrunderea a trei otrăvuri – moha (amăgirea, confuzia), raga (lăcomia, ataşamentul) şi dvesha (aversiunea, ura). În timpul discuției lui Saccaka cu Buddha, iluzia l-a făcut să experimenteze trăiri dureroase, să transpire abundent şi să-şi plece capul.

---

[62] Middle Length Discourses, p. 121.

Problema este că primele patru agregate se află dincolo de controlul tău direct – dacă nu înveți să stăpâneşti cel de-al doilea tip de dorință budistă, chanda.

Chanda este un concept esențial pentru budism. El desemnează o dorință care te ajută să urmezi Calea cu Opt Brațe, continuând să ții ataşamentul la distanță. Altfel spus, printr-o schimbare neobişnuită a dorințelor de ordinul al doilea, chanda este o dorință de a nu dori. Cei mai atenți dintre voi au putut observa că chanda era cuvântul ataşat la numele lui Ashoka atunci când acesta era cunoscut sub numele de Chandashoka – Ashoka Monstrul sau Ashoka cel Crud. Nu este o coincidență. Pentru Buddha, chanda era un monstru. A fost crud, chinuitor şi brutal. Nimeni nu a spus vreodată că procesul de atingere a nirvanei este unul uşor. Dar îmblânzirea acestei fiare era esențială, dacă voiai să-ți controlezi gândurile sau sankhara.

Sankhara este roata în jurul căreia se învârt celelalte agregate ale ataşamentului. Este, de asemenea, fundamentul chandei. Dacă gândurile sunt lăsate în voia lor, ele pot scăpa de sub control. Saccaka nu a reuşit să-şi controleze sankhara. Nu stăpânea chanda, aşa că nu avea nicio dorință de a-şi controla gândurile şi trăirile. A simțit o poftă (tanha) de a demonstra cât de inteligent era. Pofta provoacă dorința, lăcomia şi obsesia şi poate duce la ataşament, ceea ce, la rândul său, poate duce la dukkha (suferință).

Vestea bună este că Buddha i-a învățat pe toți cum să stăpânească chanda. Începe prin a rămâne la pasul cu numărul şase pe Calea cu Opt Brațe – efortul corect. Înlocuieşte lăcomia cu bucuria pentru succesul altora (mudita). Alungă ura şi restabileşte bunătatea iubitoare (metta) şi compasiunea (karuna). Apoi treci la cel de-al

şaptelea pas, meditaţia prezentă. Îndepărtează-te de iluzia existenţei şi înconjoară-te de înţelegerea budistă (punna, vipassana) că – spre deosebire de credinţele hinduse – nu există un sine adevărat. De fapt, nu există niciun fel de sine. După ce ai reuşit acest lucru, eşti gata să faci ultimul pas – un samadhi corect, o formă deosebit de profundă de meditaţie sau prezenţă activă care poate duce la nirvana.

Buddha şi-a dat seama că fiinţele umane erau consumate de o dorinţă greşită. Ceea ce îi menţinea pe oameni în ciclul vieţii şi al morţii era, credea el, ataşamentul, împreună cu agregatele care îl produc: corpul (rupa), înţelegerea lumii, formată prin simţuri (sanna), sentimentele nedorite (vedana) şi gândurile necontrolate (sankhara). Ele menţineau atenţia asupra acestei lumi, o lume care, credea Buddha, era doar o iluzie. Pentru a scăpa de iluzie, trebuia să te concentrezi asupra dorinţei potrivite – chanda – şi să o foloseşti pentru a urma Calea cu Opt Braţe. Buddha a rămas calm în timpul dezbaterii, deoarece chanda lui a fost perfectă şi concentrată; cea a lui Saccaka, nu. Dorind să-şi controleze mintea, Buddha şi-a dominat trăirile fundamentale, iar corpul l-a ascultat. Răsplata a fost iluminarea, nirvana – şansa de a scăpa din ciclul vieţii şi al morţii.

Comportamentul lui Ashoka după convertire

La Kalinga, Ashoka a atins un moment decisiv al existenţei sale. Tipurile de dorinţe cu care fusese crescut – cele ale

hinduşilor – nu funcționau pentru el. Evitarea durerii, prin respectarea drumului său, părea să provoace mai multă tristețe. S-a agățat de dharma lui, dar aceasta nu l-a dus la fericire. Când misionarii budişti i-au explicat că problema era ataşamentul, ideea i s-a părut probabil atrăgătoare. Transformarea lui Ashoka, în timp ce trecea de la o înțelegere a dorinței la alta, a fost una destul de dramatică.

Motivul pentru care avem informații în legătură cu această transformare este acela că istoria sa a fost cioplită în piatră. Adică a fost efectiv scrisă în piatră. Ashoka a gravat o serie de 33 de edicte în stâlpi de piatră şi pereți de stâncă, în peste 30 de locuri din imperiul său. Unele erau scrise în limba localnicilor. Altele erau în limba lui. Unele au fost sculptate în limbile vecinilor săi, cum ar fi greaca veche şi aramaica. Unul dintre aceste edicte ne spune ce s-a întâmplat cu el în timpul războiului şi în ce fel s-a produs această schimbare: „La cucerirea Kalingei, Preaiubitul Zeilor [Devanampriya] a simțit remuşcări, pentru că atunci când o țară independentă este cucerită, măcelul, moartea şi deportarea sunt extrem de dureroase pentru Preaiubitul Zeilor”.[63] Campania împotriva Kalingei l-a zguduit profund pe Ashoka şi l-a făcut să-şi reevalueze viața şi religia.

Ashoka însuşi a mărturisit că a studiat budismul o perioadă, înainte de a-l lua în serios. Unul dintre edictele sale spune: „Am fost un laic budist [upasaka] vreme de mai bine de doi ani şi jumătate, dar în ultimul an nu am mai făcut multe progrese. M-am apropiat de comunitate [de

[63] Ashoka, Major Rock Edict 13, în Thapar, Romila, Asoka and the Decline of the Mauryas (Oxford, UK: Oxford University Press, 1961), pp. 255–256.

călugări sau samgha] şi am devenit mai credincios".[64] Angajamentul față de noua lui credință s-a manifestat nu numai prin declarațiile gravate în piatră, ci şi printr-un sprijin real, practic. Ashoka a construit monumente budiste (stupa) şi temple pe întreg pământul său. A trimis educatori care să le predea budismul acelor oameni din regatul său care nu-i puteau citi edictele şi misionari vecinilor săi, pentru a răspândi credința. A încetat să mai mănânce carne şi a făcut o listă lungă cu tipurile de animale pe care supuşii săi aveau sau nu voie să le mănânce. A înlocuit violența vânătorii regale tradiționale cu pacifismul unei vizite regale. A împânzit țara de plantații de mango şi fântâni îngropate lângă drumuri, pentru călătorii obosiți. A făcut chiar şi un pelerinaj la Arborele Bodhi. Este posibil să fi găzduit până şi cel de-al Treilea Consiliu Budist, din care au fost eliminați adepții infiltrați ai altor religii, hotărâți să discrediteze noua credință a împăratului lor, iar cele mai bune părți ale Canonului Pali, marile scripturi budiste antice, au fost țesute în texte. Ashoka era un om schimbat.

Noua dorință care devenise esențială în viața lui Ashoka a avut probabil un impact şi dincolo de imperiul său. Unele dintre zonele pe care se presupune că le-au vizitat misionarii săi – Sri Lanka, Tibetul, Myanmar şi Thailanda – sunt, până în prezent, în cea mai mare parte budiste. Unii istorici, precum Romila Thapar, profesor emerit la Universitatea Jawaharlal Nehru, cred că răspândirea s-a datorat mai degrabă comercianților, negustorilor şi breslelor care au sprijinit dominația budismului în aceste zone, decât

[64] Ashoka, Minor Pillar Edict 1, în Thapar, Asoka and the Decline of the Mauryas, p. 259.

misionarilor lui Ashoka.[65] Dar, indiferent de amploarea impactului pe care l-a produs, Ashoka a fost fără îndoială o figură influentă. Un moment de suferință în mijlocul bătăliei şi o schimbare a imaginii sale despre dorință l-au determinat pe Ashoka să prețuiască ceea ce fusese până atunci un sistem de credințe mai degrabă minor. Emoțiile, nu acțiunile, stau la baza ascensiunii şi dezvoltării doctrinare a uneia dintre cele mai mari religii ale lumii.

O cale emoțională către creştinism

În ciuda unor diferențe superficiale, există multe asemănări între concepțiile despre emoție dezvoltate în Antichitate, în Grecia şi India. Ambele culturi văd plăcerea şi durerea ca având o importanță crucială. Ambele afirmă că dorința poate fi periculoasă şi cred că ea trebuie controlată. Ambele sugerează că gândurile şi trăirile sunt de obicei împletite, la fel şi acțiunile şi percepțiile despre lume. Desigur, ambele idei antice despre emoție sunt destul de diferite de modul în care înțelegem emoția în prezent.

Înțelegerea budistă a emoției a modelat Orientul, unde înțelegerea dorinței în felul în care aceasta constituie baza

[65] Thapar, Romila, „Aśoka and Buddhism as Reflected in the Aśokan Edicts", în King Asoka and Buddhism: Historical and Literary Studies, ed. Anuradha Seneviratna (Kandy, Sri Lanka: Buddhist Publication Society, 1995), p. 36.

budismului a călătorit prin toată Asia, răspândindu-se în China, pentru a deveni parte a fundamentului emoțional al unei națiuni unificate.

În 2021, în lume erau aproximativ 535 de milioane de budiști.[66] Sistemul de credințe al acestora este înrădăcinat în înțelegerea emoției așa cum a fost prezentată de Buddha și în dorința de a scăpa de orice dorință – cu excepția dorinței de a nu dori, desigur. Efectul pe care emoțiile l-au avut asupra lui Buddha a contribuit în cele din urmă la modelarea unei părți importante din istoria Asiei. Conceptele sale despre controlul emoțional susțin, chiar și în prezent, majoritatea ideologiilor asiatice. Vom vedea în capitolele următoare cum influențează ele, în zilele noastre, gândirea japoneză și chineză, la aproape 2000 de ani de la formarea lor.

Același lucru este valabil și în cazul multor tipuri de hinduism, într-o măsură chiar mai mare. În 2021, în întreaga lume existau aproximativ 1,2 miliarde de oameni care se luptau să-și respecte dharmele, o luptă emoțională, desigur. Hinduismul, în toate frumoasele sale nuanțe de complexitate, este o religie a dorințelor. La fel ca budismul, este vorba despre dorința potrivită. Nu neapărat dorința de a nu dori, care aparține budismului, ci dorința de a-ți împlini dharma – de a fi cine și ceea ce ar trebui să fii. Un întreg subcontinent de oameni, și nu numai, trăiește, lucrează și votează având mereu acest lucru în minte. Dar acest tip de

---

[66] Conform World Population Review: https://worldpopulationreview.com/country-rankings/buddhist-countries.

control emoțional nu este specific exclusiv religiilor orientale.

Aceste idei indiene ne-au condus foarte probabil la filosofia greacă numită stoicism. Sfântul Pavel le-a amestecat, la rândul lui, cu înțelegerea emoției proprie poporului său (vechii evrei), pentru a crea o tradiție de gândire creştină care rămâne dominantă chiar şi în prezent. Aşadar, să mergem pe urmele Sfântului Pavel, în timp ce adaptează ideile evreieşti despre emoție la sensibilitățile romane, pentru a ajuta la crearea uneia dintre cele mai mari religii ale lumii.

3. Patimile paveliene

În jurul anului 58 d.Hr., un bărbat pe nume Pavel a intrat în Templul din Ierusalim. Potrivit unei cărți apocrife intitulate Faptele lui Pavel şi ale Teclei, el era un om mic de statură, cu un mers instabil, sprâncene negre stufoase, o barbă groasă şi întunecată şi o față prelungă, cu ochi pătrunzători, lăsând impresia că venea din altă lume. Avea o privire care-l făcea să devină o prezență importantă. Aspectul său greu de ignorat era însoțit de o directețe a discursului şi de o încredere în sine aproape de nezdruncinat.[67] Îi plăcea să vorbească, iar oamenii tindeau să-l asculte.

---

[67] Bremmer, Jan M., The Apocryphal Acts of Paul and Thecla, Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles 2 (Leuven, Belgium: Peeters Publishers, 1996), p. 38.

Toată lumea din Templu auzise de el. Cu toții fuseseră avertizați că e o persoană care caută zâzanie – nu vrea numai să convertească neamurile la noua sa versiune de iudaism, ci le spune şi că nu trebuie să urmeze obiceiurile evreieşti şi nu trebuie să se circumcidă. Pentru evrei, acest lucru era echivalent cu nerespectarea legii mozaice, considerând că Pavel întorsese spatele iudaismului. El a vrut să le demonstreze că nimic nu poate fi mai departe de adevăr, aşa că s-a ras în cap şi a intrat în Templu, pentru un ritual de purificare de şapte zile. A vrut să le arate evreilor din Ierusalim că, în adâncul sufletului, era încă unul dintre ei.

Urmările au fost spectaculoase. Spre sfârşitul săptămânii, s-a aflat cine era noul venit. Pe măsură ce veştile despre identitatea străinului vorbitor de greacă s-au răspândit în Templu, oamenii au explodat de furie. O persoană din mulțime l-a împins cu forță şi a strigat după ajutor.

Frați israeliți, ajutați-mă! Acesta este omul care învață pe toată lumea împotriva poporului nostru, a legii noastre şi a acestui loc. Mai mult, el i-a adus şi pe greci în templu şi a spurcat acest loc sfânt.[68]

Pavel a fost scos din clădire şi târât pe străzile oraşului. Nu avea nicio îndoială că urma să fie executat. Din fericire

[68] Ibid. 21:28. Toate versetele din Biblie citate în această carte sunt din versiunea Dumitru Cornilescu, ediția revizuită din 2016 (N.t.).

pentru el, un centurion şi garda acestuia au străpuns mulțimea furioasă şi l-au arestat.

În zilele noastre, acest tip de furie colectivă este rareori inspirat de acțiunile unui singuratic, într-un moment de recreere. Dar oamenii din Templu l-au considerat pe Pavel mai mult decât un simplu instigator. Se făcea vinovat de cel mai rău lucru pe care l-ar fi putut face un om – idolatria; era un om care le pângărea în mod deschis casa de cult şi tradițiile. Dezgustul (sau ceva asemănător) şi nevoia de a curăța pământul de Pavel îi copleşeau – vechii evrei aveau un regim emoțional propriu, iar Pavel îl încălca. A avut noroc că romanii au apărut exact la momentul potrivit.

Atacul asupra lui Pavel este o demonstrație vie a regimului emoțional al fariseilor, sub ghidarea căruia a trăit şi Pavel însuşi – unul dintre cele două regimuri emoționale care i-au guvernat viața. (Voi reveni ulterior asupra acestui lucru.) Celălalt regim emoțional a fost cel roman. Această dublă identitate a jucat un rol important în istoria creştinismului. Influența lui Pavel asupra creştinismului este una incalculabilă. Pentru început, Epistolele sale din Noul Testament sunt secundare ca importanță doar Evangheliilor, în ceea ce priveşte frecvența cu care sunt citate de practicienii credinței creştine. Privind lucrurile sub o lumină ceva mai pragmatică, în lipsa insistențelor lui asupra faptului că noua credință, creştinismul, era o religie a tuturor, şi nu doar a poporului evreu, este puțin probabil ca aceasta să fi avut impactul masiv şi global pe care l-a avut.

Adesea se analizează modul în care a reuşit să devină atât de important acest fiu al unui fabricant de corturi din ceea ce este acum sud-estul Turciei. Dar un aspect al poveştii

sale, care este adesea trecut cu vederea, este faptul că a reunit cu succes modul în care evreii au înțeles emoțiile cu felul în care grecii le-au înțeles pe ale lor. Vom face o călătorie prin cele două lumi emoționale ale Sfântului Pavel, începând cu cea în care s-a născut – cea care a încercat să-l omoare în Ierusalim. Dar, mai întâi, să-l cunoaştem puțin mai bine pe Pavel.

Viaţa Sfântului Pavel

Pavel – sau Saul, aşa cum era cunoscut de poporul evreu (şi cum apare în mod tradițional în texte, până la convertire) – s-a născut undeva între anul 5 î.Hr. şi 5 d.Hr. în oraşul Tars, din regiunea Cilicia. În ciuda faptului că era o provincie romană, Cilicia a fost un creuzet de idei şi culturi: populația sa era în mare parte un amestec de evrei şi greci. Grecii nu l-au cunoscut pe Pavel ca Saul, ci mai degrabă după numele său romanizat, care ar fi fost Ceva Ceva Paullus (ceva de genul Caius Iulius Caesar). Nu avem niciun indiciu despre celelalte nume ale lui Pavel. Dar numele său roman stă mărturie pentru faptul că familia lui era probabil civis Romanus, sau cetățeni romani. Acest lucru i-a conferit lui Paul anumite drepturi, cum ar fi libertatea de a călători şi protecție împotriva gloatelor furioase.

Deşi locuia într-o parte a lumii vorbitoare de greacă, Saul a fost crescut ca membru zelos al unei facțiuni de evrei numiți farisei. Părinții săi au încercat să-l țină departe de orice influență a ideilor greceşti şi romane, pe care cetățenia sa le-ar fi putut atrage. L-au educat acasă, învățându-l despre

credința fariseilor în Mesia care va veni şi în ziua judecății. După ce a crescut suficient, l-au trimis la Ierusalim, să studieze cu un profesor legendar, pe nume Gamaliel. Pavel a fost un elev model şi a devenit rapid un avocat talentat, care părea destinat pentru un loc în Marele Sanhedrin sau Curtea Supremă Evreiască. Una dintre primele sale slujbe a fost să asiste şi, eventual, să ia parte la procesul şi executarea unui bărbat numit Ştefan. Ştefan era membru al unei noi secte evreieşti care credea că Mesia venise deja. După această întâlnire, Pavel a devenit mai mult decât obsedat de noua grupare, o sectă pe care acum o numim creştinism. Gamaliel le-a arătat o oarecare clemență adepților noii religii, dar această toleranță nu l-a molipsit şi pe protejatul său, care a devenit convins că aceştia şi creştinismul trebuiau eliminați.[69]

Pe vremea când avea aproximativ 30 de ani, Saul şi-a dedicat aproape tot timpul descoperirii unor secte creştine ascunse în zona Ierusalimului. După ce i-a dezrădăcinat, sarcina lui a fost să-şi utilizeze vastele cunoştințe juridice pentru a-i persecuta. Într-o zi bună, asta însemna alungarea lor din zonă. Într-o zi şi mai bună – cel puțin pentru el –, îi judeca pentru blasfemie. În cele mai bune dintre zile, îi executa. Este corect să spunem că expunerea sa la ideile creştine nu era deloc neglijabilă – aproape sigur cunoştea şi înțelegea destul de bine doctrinele centrale, folosindu-şi cunoştințele despre ceea ce el considera a fi credințele rele şi eretice, pentru a le elimina. Apoi totul s-a schimbat brusc.

---

[69] Ibid. 5:34.

Într-o zi, Saul însoțea un grup de creştini capturați, de la Ierusalim la Damasc, pentru a-i preda autorităților. Dar, înainte de a ajunge în oraş, a fost brusc înconjurat de o lumină puternică şi a auzit o voce care l-a întrebat: „Saul, Saul, de ce mă prigoneşti?" Saul, confuz, dar cât se poate de conştient că aceasta era vocea unei ființe cu o mare putere, a răspuns: „Cine eşti, Doamne?" Vocea i-a răspuns: „Eu sunt Iisus, cel pe care îl prigoneşti... Ridică-te şi du-te în oraş şi ți se va spune ce trebuie să faci". Oamenii care călătoreau cu Saul au auzit vocea, dar nu au văzut lumina. În următoarele câteva zile, nici Saul n-a mai văzut nimic, fiind orbit de puterea care i se înfățişase. Două zile mai târziu, un creştin pe nume Anania a vizitat casa în care locuia Saul. Saul ştia că vine. În timp ce se ruga, fusese avertizat asupra vizitei, aşa că l-a lăsat să intre şi să-şi aşeze mâinile deasupra ochilor lui, moment în care „un fel de solzi i-au căzut de pe ochi şi şi-a recăpătat vederea". A fost botezat, iar de atunci s-a numit Pavel.[70]

Există unele dezacorduri cu privire la povestea convertirii lui Saul. Cea mai mare parte a acestei povestiri se găseşte în cartea Fapte, o operă a cărei autenticitate şi al cărei autor sunt îndoielnice. Dar, indiferent dacă credeți sau nu în veridicitatea poveştii, dacă o considerați o metaforă, o halucinație, rezultatul unui fulger sau rezultatul unei crize epileptice, aceasta a schimbat pentru totdeauna viața lui Pavel şi istoria creştinismului.[71]

---

[70] Ibid. 9.

[71] Pentru ideea de epilepsie, a se vedea D. Landsborough, „St Paul and Temporal Lobe Epilepsy", în Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry 40 (1987), pp. 659–664; pentru ideea trăsnetului, a se vedea John D. Bullock, „Was Saint Paul Struck Blind and Converted by

Ca fariseu, Saul credea deja în venirea lui Mesia, anunțând sfârşitul veacurilor, când toată lumea va fi înviată din morți şi judecată.[72] Dar, pe drumul spre Damasc, fie prin intermediul meditației şi al rugăciunii, printr-o experiență de tipul morții clinice sau printr-o intervenție divină, el a înțeles ceva: omul despre care aceşti creştini vorbeau în jurul lui – Yeshua ben Yosef, mai cunoscut astăzi sub numele de Iisus – se potrivea din toate punctele de vedere descrierii lui Mesia. Această revelație nu doar îi confirma că Iisus era cel care susțineau ei că este, ci însemna şi că sfârşitul veacurilor începuse. Saul avea de lucru.

Începând din momentul acela, Pavel a devenit un creştin zelos, urmând preceptele noii religii, aşa cum le urmase în trecut pe cele ale iudaismului. El şi-a folosit libertatea pentru a călători în cât mai multe regiuni ale Imperiului Roman, predicând creştinismul şi întorcând oamenii cu fața spre religie. Problema era că el le predica tuturor, iar multor evrei şi creştini nu le-a plăcut asta. În mod surprinzător, evreii considerau creştinismul ca fiind o erezie, părere împărtăşită şi de Pavel înainte de convertirea sa. Creştinii, pe de altă parte, credeau că predicarea către alte religii era eretică. Pe vremea aceea, creştinii se considerau o sectă evreiască, ale cărei învățături ar trebui să rămână exclusiv evreieşti.

Lightning?", în Survey of Ophthalmology 39, nr. 2 (septembrie–octombrie 1994), pp. 151–160.

[72] O veche, dar prețioasă sursă: Edward A. Wicher, „Ancient Jewish Views of the Messiah", în Journal of Religion 34, nr. 5 (noiembrie 1909), pp. 317–325.

Creştinismul nu s-a constituit niciodată într-o singură credinţă monolitică. S-a fracturat în facţiuni aproape de îndată ce au început să circule rapoartele despre învierea lui Iisus. Dar un lucru asupra căruia creştinii au căzut întotdeauna de acord a fost acela că singura diferenţă reală dintre ei şi alţi evrei era faptul că pentru ei Mesia venise deja. Evreii credeau că el este încă pe drum. Dacă Mesia venise, aşa cum credea Pavel cu fervoare, atunci însemna că sfârşitul veacurilor avea să urmeze curând. Oamenii trebuiau avertizaţi: trebuiau să fie mântuiţi, iar pentru Pavel, asta însemna toată lumea. Pavel a început să răspândească vestea deopotrivă evreilor şi altor neamuri, ceea ce a însemnat perturbarea emoţiilor acestora. Era o afacere riscantă.

Aversiuni nelegiuite

După cum am spus mai sus, Pavel a crescut sub jugul a două regimuri emoţionale concurente. Primul dintre acestea a venit din moştenirea sa evreiască. Ceea ce face acest regim interesant este faptul că avem o idee despre cum simţeau evreii în această perioadă. Este uimitor cât de rar se întâmplă acest lucru. Majoritatea surselor istorice care descriu trăirile vorbesc doar despre ceea ce fac emoţiile sau despre ceea ce cred oamenii că sunt ele. Textele greceşti şi indiene antice sunt un exemplu în acest sens. Putem ghici că emoţiile asociate cu erosul te fac să te simţi mai bine decât cele asociate cu boulesis sau că dorinţa de chanda seamănă a cruzime. Dar asta nu ne apropie cu adevărat de

trăirile interioare ale unei persoane. Cum se simte de fapt „cruzimea”?

„Putem şti vreodată cum s-a simţit cineva în trecut?” Este întrebarea eternă care atârnă deasupra capului fiecărui istoric al emoţiilor. De obicei, răspunsul este „nu”. Dar uneori, numai uneori, oamenii din trecut au fost suficient de introspectivi, pentru a fi expliciţi cu privire la ceea ce au simţit. Vechii evrei alcătuiau un astfel de grup. Şi au scris şi despre ce sunt trăirile şi despre cum se manifestă ele, aşa că vom începe de aici.

Limba ebraică, la fel ca majoritatea limbilor, nu are o traducere bună pentru cuvântul englezesc emotion. Acest lucru se datorează în principal faptului că, după cum îţi aminteşti din introducere, ideea de emoţie este o invenţie englezească modernă. Desigur, emoţii de diferite feluri apar destul de des în Vechiul Testament ebraic sau Tora. Există multe descrieri ale mâniei lui Dumnezeu, ale furiei, focului, pucioasei şi tristeţii cumplite. Există, de asemenea, foarte multă dragoste şi compasiune. Dar emoţiile vechilor evrei erau complicate. Trăirile traduse acum prin „iubire”, „compasiune” şi „furie” nu au fost înţelese de oamenii antici în acelaşi mod în care le înţelegem noi astăzi. Emoţiile de atunci nu erau văzute ca fenomene psihologice; se bazau pe comportamentul lui Dumnezeu – Yahveh – şi pe ritualurile care îl înconjurau. Pentru a înţelege ce înseamnă asta, trebuie mai întâi să aruncăm o privire asupra relaţiei lui Dumnezeu cu emoţia în Tora.

Când autorii textelor evreieşti sfinte îl descriu pe Yahveh, nu-l înfăţişează ca pe un bărbat cu o barbă lungă, cenuşie sau ceva în genul imaginii pe care aţi găsi-o pe tavanul Capelei Sixtine. Cea mai completă descriere se găseşte în

Exodul 34:6-7, în ceea ce este cunoscut sub numele de Cele Treisprezece Atribute ale Milosteniei. Aceste atribute sunt mai mult un studiu de personalitate decât o descriere fizică. Conform acestor pasaje, Dumnezeu este profund emoțional. Pe de o parte, el este plin de o compasiune tandră, părintească şi afectuoasă (rahum), combinată cu un fel de bunătate plină de milă iubitoare (ḥannun). El este plin de bunătate (hesed) şi adevăr (emet). O parte din această bunătate este o încredere sau o loialitate profundă – o promisiune că va avea grijă de tine şi de familia ta, timp de mii de generații. Yahveh a promis, de asemenea, că va suferi păcatele noastre pentru noi (nose avon).[73] Yahveh este „încet la mânie" (apaim erek).[74] Pe de altă parte, asta nu înseamnă că nu se poate enerva. Dacă nu reuşeşti să te pocăieşti pentru păcatele tale, ai grijă. Nu este rău doar pentru tine, ci şi pentru copiii tăi, copiii copiilor tăi şi copiii copiilor lor. Păcatul neispăşit l-a forțat pe Yahveh să-i reamintească poporului său că

Eu, Domnul, Dumnezeul tău, sunt un Dumnezeu gelos, aduc, pedepsesc nelegiuirea părinților în copii până la al treilea şi al patrulea neam al celor care Mă urăsc, şi Mă îndur până la al miilea neam de cei ce Mă iubesc şi păzesc poruncile Mele.[75]

---

[73] Leviticul 4:1–5:13.

[74] Exodul 34:6–7.

[75] Deuteronomul 5:9–10.

Pe scurt, Dumnezeu poate fi foarte iubitor şi plin de compasiune, atât timp cât faci ceea ce ţi se spune şi îţi ceri scuze în mod corespunzător, atunci când nu o faci. Dacă păcătuieşti şi nu te pocăieşti, vor exista repercusiuni.

Un păcat este orice lucru care riscă să-l înfurie pe Dumnezeu. Vechii evrei credeau că Yahveh se concentra asupra păcatului nu doar pentru că era intrinsec rău, ci şi pentru că-l făcea să simtă diferite tipuri de repulsie. În Biblia Vulgata, acest sentiment este tradus folosind un singur cuvânt: abominație (abominatio). Vom reveni la acest cuvânt când vom vorbi despre vrăjitoare, mai târziu. Bibliile moderne folosesc uneori cuvântul dezgust, dar şi cuvântul abominație. Din păcate, niciunul dintre aceste cuvinte nu este destul de apropiat ca sens în limba engleză. Pentru a înțelege de ce, ar putea merita să explorăm ceea ce ştiința modernă consideră că este dezgustul.

Ştiinţa repulsiei

O dezvăluire completă: principalul meu domeniu de studiu este dezgustul. Am scris o întreagă teză doctorală despre această noțiune; scriu în continuare despre asta; mă gândesc la asta. În lumea istoriei emoțiilor, dacă cineva se gândeşte la dezgust, atunci se gândeşte la mine. Sau aşa mi se spune.

Unii oameni susțin că dezgustul este o trăire universală – o emoție morală, pe care o avem cu toții. Colega mea, dezgustologul Valerie Curtis, cu siguranță vede lucrurile în

acest fel. Ea crede că am evoluat pentru a simți repulsie, astfel încât să putem evita acele obiecte, animale şi oameni care ne îmbolnăvesc. Ea o numeşte teoria evitării paraziților sau TEP. Potrivit lui Curtis, motivul pentru care considerăm, de asemenea, că actele imorale sunt respingătoare, este acela că reprezintă un fel de contaminare. Credem că oamenii acționează într-un anumit fel pentru că sunt infectați şi că infecția lor se poate răspândi.[76]

Dar nu sunt sigur că ea are dreptate, cel puțin, nu în totalitate. Şi nu sunt singurul care se îndoieşte. Neurologul pionier Jaak Panksepp nu credea că dezgustul este o emoție universală. El a întrebat: „Dacă dezgustul senzorial este un sistem emoțional fundamental, atunci de ce să nu includem aici şi foamea, setea, oboseala?"[77] Este o întrebare bună, la care e greu de dat un răspuns. Ceea ce ştim este că fiecare om consideră lucruri diferite ca fiind dezgustătoare – şi aceasta este o trăsătură critică a repulsiei.

[76] Ea face o descriere mult mai amănunțită în Valerie Curtis, Don't Look, Don't Touch: The Science Behind Revulsion (Oxford, UK: Oxford University Press, 2013).

[77] Panksepp, Jaak, „Criteria for Basic Emotions: Is DISGUST a Primary 'Emotion'?", în Cognition and Emotion 21, nr. 8 (2007), pp. 1819–1828.

Brânza casu marzu (Fotografie realizată de Shardan)

De exemplu, aproape în fiecare cultură se consumă un fel de mâncare pe care alții o consideră oribilă. Scoția are haggis-ul: stomac de oaie umplut cu orz şi cu alte ingrediente pe care nu doriți să le cunoaşteți. În Suedia, oamenii se bucură de surströmming, un fel de mâncare de hering fermentat cel

puțin şase luni într-o conservă. Deschiderea ei eliberează unul dintre cele mai puternice mirosuri pe care le veți simți vreodată – credeți-mă. În Sardinia, există o brânză renumită, numită casu marzu, care conține viermi vii, ca supliment de proteine. Multe culturi şi destul de mulți guru ai medicinei alternative New Age prescriu urină şi fecale, atât umane, cât şi neumane, ca medicamente. Când vine vorba de repulsie, noi, oamenii, suntem o mulțime ciudată. Dar nu doar ceea ce considerăm dezgustător ne separă: înseşi cuvintele şi conceptele pe care le folosim pentru exprimarea noțiunii diferă.

Nu trebuie să ne întoarcem în istorie, pentru a vedea că dezgustul nu este atât de universal pe cât am putea crede. Cuvântul englezesc disgust se referă la tipul de repulsie pe care îl veți găsi în majoritatea lucrărilor de psihologie, iar acest lucru se datorează în principal dominației revistelor de psihologie în limba engleză. Această formă de repulsie se referă în principal la a nu privi, atinge, mirosi sau gusta un lucru, deoarece îți produce o senzație de greață. Întâlnirea cu un astfel de lucru te-ar determina, de asemenea, să adopți o anumită expresie a feței, cunoscută în psihologie ca „fața cu gura deschisă”. Vă puteți imagina cum arată: nasul ridat, sprâncenele încruntate, buzele într-o curbă descendentă.

Cuvântul german pentru repulsie, Ekel, nu invocă neapărat greața. Însemnând în general „să te îndepărtezi sau să eviți ceva neplăcut”, Ekel, pe vremuri, putea fi cauzat de gâdilături. Cuvântul francez dégoût este din nou uşor diferit. Sentimentul pe care îl ai când ai mâncat prea mult dintr-un lucru bun. O felie de tort în plus; o doză prea mare de parfum; depăşirea limitei cu decorațiunile. Diferențele continuă de la limbă la limbă şi de la cultură la cultură. Mi

se pare că avem un fel de sentiment protector de respingere, care ne împiedică să mâncăm, să mirosim sau chiar să atingem un măr putrezit. Dar, după cum sunt sigur că ți-ai dat seama până acum, o emoție are mult mai multe elemente decât simpla schemă de tipul stimul – răspuns.

Repulsia lui Dumnezeu

Vechii evrei aveau mai multe cuvinte care se aplicau numeroaselor tipuri de dezgust experimentate de Yahveh. Shaqats, sau sheqets, era cel mai aproape de sunetul dezgustului modern. A fost ceea ce ar fi simțit Yahveh, dacă ai fi mâncat sau chiar ai fi atins anumite animale necurate, printre care se numărau crustaceele şi porcii.[78] Un alt tip de dezgust l-au reprezentat sentimentele de toebah şi taab, asemănătoare cu ura şi repulsia. Acestea au fost cauzate de oameni şi obiecte care erau ritualic necurate sau imorale şi reprezentau mai mult o antipatie activă decât o repulsie fizică.[79] Cele mai grave erau valurile de furie profundă şi

---

[78] Shaqats: Leviticul 11:10, 11:13, 11:43; Deuteronomul 7:26; sheqets: Leviticul 11:10–13, 11:20, 11:44, 11:42; Isaia 66:17; Ezechiel 8:10.

[79] Bibliile folosite pentru referințe au fost The Latin and English Parallel Bible (Vulgate and KJV) (Kirkland, WA: Latus ePublishing, 2011) şi The Interlinear Bible, diferențele din Biblia Vulgata sunt scrise între paranteze mai jos. Pentru claritate, am reținut numele moderne ale cărţilor din Biblie. Toebah: Exodul 8:26; Leviticul 18:22, 18:26, 18:29, 20:13; Deuteronomul 7:25, 7:26, 13:14, 13:31, 17:1, 17:4, 18:9, 18:12, 20:18, 22:5, 23:18, 24:4, 25:16, 27:5, 32:16; 1 Regi 14:24; 2 egi 21:11,

dezgust numite shiqquts, şi mai puțin obişnuitul gaal. Cel mai aproape de shiqquts astăzi este probabil genul de trăiri pe care le îndreptăm către cei care au comis infracțiuni respingătoare din punct de vedere moral, cum ar fi pedofilia – un amestec de dezgust şi furie. Se spune că Yahveh simte gaal atunci când are de-a face cu un act de idolatrie flagrantă. Idolatria era cel mai mare păcat posibil. Nu era doar închinarea la o imagine cioplită sau la un alt zeu, ci realizarea acestui lucru în Templu, în spațiul sacru al lui Dumnezeu. Cei care se făceau vinovați de idolatrie erau dincolo de pocăință; trebuiau executați, curățați de pe fața pământului.

A face oricare dintre faptele care l-ar fi determinat pe Yahveh să resimtă aceste aversiuni însemna comiterea unui păcat şi riscul pedepsirii a patru generații de urmaşi. Cele Zece Porunci fac parte dintr-o lungă listă de lucruri care declanşau repulsia lui Dumnezeu. Această listă cuprinde primele cinci cărți ale Bibliei – Pentateuhul. Infracțiunile variază de la utilizarea greutăților şi a măsurilor inegale la consumul de crustacee şi până la purtarea a două tipuri diferite de materiale în acelaşi timp şi la râvnirea bunurilor unei alte persoane, furt şi crimă. În cea mai mare parte,

---

23:23; 2 Cronici 33:2, 33:35, 36:8, 36:14; Ezra 9:1, 9:11, 9:14; Proverbe 3:32, 11:1, 11:20, 12:22, 15:8, 15:9, 15:26, 16:5, 16:12, 17:15, 20:10, 20:23, 21:27, 24:9, 29:27; Isaia 1:13, 41:21; Ieremia 2:7, 6:15, 7:10, 8:12, 16:18, 32:35, 44:2, 44:22; Ezechiel 5:9, 6:9, 6:11, 7:3, 7:4, 7:8, 8:6, 8:9, 8:13, 8:15, 8:17, 9:4, 9:16, 9:22, 9:36, 9:43, 9:50, 9:51, 18:21, 18:24, 20:4, 22:3, 22:11, 33:26, 33:29, 43:8; Maleahi 2:11. Taab: Iov 9:31, 16:16, 19:19, 30:10; Psalmi 5:6 (5:7), 14:1 (13:1), 53:1 (52:1, 53:2), 107:18 (106:1 8), 106:40 (105:40); Isaia 65:4; Ezechiel 16:25; Amos 5:10; Mica 3:9.

textele ebraice antice descriu doar ceea ce simțea Yahveh. Dar, aşa cum am menționat mai sus, ocazional descriu şi cum se simțeau evreii înşişi.

Pentru evrei, emoțiile erau viscerale. Inima era sediul voinței, al intelectului şi al anumitor emoții, cum ar fi bunătatea. Rinichii, kilyot, erau vasele responsabile de cele mai profunde emoții ale sufletului. Acolo simțeai trăirea interioară pe care o aveai când ceva nu era în regulă. Ficatul, ka'veid, a fost sediul gloriei şi al onoarei. Nasul, af, şi-a luat numele de la anaf – adică „respirație greoaie" sau „răbufnire de furie". (Expresia pe care am tradus-o mai sus ca însemnând „încet la mânie" – appayim'erek – înseamnă literalmente „nări lungi". Aceasta nu este o insultă, ci observația că este nevoie de mult pentru a determina nările lui Dumnezeu să freamăte.) Uterul (rehem) a fost legat de o compasiune profundă, ca aceea a unei mame, şi nu foarte deosebită de rahûm al lui Yahveh. Evreii antici „simțeau" aceste emoții adânc în organele lor. Dar trăirile lor interioare făceau parte dintr-o înțelegere mai largă a corpului, una strâns legată de regulile societății. Suferința fizică, emoțională şi socială a fost gândită ca fiind acelaşi lucru.

Emoțiile evreilor antici însoțeau practicile rituale. Dragostea şi inima caldă erau generate de respectarea legii sub forma dată de Yahveh – a fi un membru util al societății te făcea un om fericit. Păcatul era un lucru pe care ai fi dorit în mod activ să nu îl comiți, pentru că a păcătui ar fi însemnat încălcarea legilor lui Dumnezeu. Trăirile cauzate de aceste încălcări ar fi probabil asemănătoare cu tipurile de respingere atribuite lui Yahveh. Fie că oamenii au fost făcuți după chipul lui Dumnezeu, fie că Dumnezeu a fost făcut după chipul lor, descrierile oferite de Pentateuh erau o reflectare a emoțiilor pe care le-au simțit evreii înşişi în

Antichitate. Aceste sentimente ar putea fi controlate prin modele de curățare rituală. O modalitate excelentă de a calma repulsia – a lui Yahveh, a păcătoşilor şi a martorilor păcatului – a fost crearea unor arome plăcute, prin arderea cărnii şi a cerealelor în Templu. De cele mai multe ori, era suficient să ceri iertare sub forma unui sacrificiu de sânge animal.[80] Cu cât sacrificiul de sânge era mai mare, cu atât iertarea era mai puternică şi de durată şi cu atât mai mare era numărul de oameni care putea accepta sacrificiul ca fiind realizat în numele lor.

Furia în Templu

Pentru Pavel şi primii creştini, jertfa în Templu fusese înlocuită cu jertfa de sânge a lui Mesia. Iisus, Mesia – unii au spus despre El că ar fi fost fiul lui Dumnezeu însuşi –, şi-a oferit sângele lui Yahveh, pentru a-i reduce aversiunea față de păcatele noastre şi pentru a acorda iertare tuturor. În timp ce sângele unui animal putea calma mânia lui Dumnezeu pentru o scurtă perioadă, execuția fiului său l-a pacificat pentru eternitate – asta, în cazul în care crezi că jertfa a fost făcută de dragul tău. Pentru primii creştini, sacrificiul lui Iisus era echivalentul unei bombe atomice

[80] Exodul 29:18 („Berbecele să-l arzi de tot pe altar; aceasta este o ardere-de-tot pentru Domnul, este o jertfă mistuită de foc, de un miros plăcut Domnului.") şi 29:25 („Să le iei apoi din mâinile lor şi să le arzi pe altar, deasupra arderii-de-tot; aceasta este o jertfă mistuită de foc înaintea Domnului, de un miros plăcut Domnului.").

rituale, o ispăşire atât de puternică, încât putea ierta pe oricine. Pentru Pavel, asta însemna toată lumea, atât evreii, cât şi neamurile.

Această adresare nediscriminatorie, precum şi ceea ce predica l-au făcut pe Pavel să dea de necazuri în timpul vizitei sale la Templu. Pentru evrei, ideea că sacrificiul unui om era suficient pentru a oferi iertare oricui o dorea era o blasfemie. Însemna că nu poți să păcătuieşti; că totul a fost iertat; că legea nu are nicio valoare. De aceea oamenii din Templul de la Ierusalim, măcinați de respingerea lor prin shiqqut din pricina idolatrului din mijlocul lor, l-au dorit pe Pavel mort.

În ciuda pretențiilor sale de a fi curat, evreii au crezut că ficatul lui Pavel era gol – nu avea onoare. În ochii celor din Templu, Pavel era o amenințare. Era un om contaminant, pătat, indezirabil. El participa activ la răspândirea unor credințe pe care majoritatea evreilor nu le puteau accepta şi, totuşi, se afla acolo, în Templul Ierusalimului, încercând să se dea drept unul dintre ei. Era idolatrie. Aşa ceva nu putea fi acceptat. Yahveh avea nevoie de mult mai mult decât de aroma unui mic grătar, înainte de a putea lăsa întinarea Templului său să rămână nepedepsită. Prezența lui Pavel în cel mai sfânt loc din lumea evreiască a făcut, fără îndoială, ca rinichii persoanelor din cameră să doară de răutate, iar nările lor să pufnească de furie. El a provocat gaal în toată lumea din jurul său şi, prin urmare, s-a presupus, în Yahveh. Reacția potrivită a fost îndepărtarea periculosului idolatru din Templu şi, dacă ar fi fost posibil, de pe fața pământului.

În ciuda scandalului din Ierusalim, Pavel a fost aproape la fel de priceput la convertirea evreilor, pe cât a fost de bun la

înfurierea lor. Le-a înțeles emoțiile şi a putut să se conecteze cu ei, folosind limbajul şi imaginile pe care le cunoşteau. De exemplu, a ținut odată un discurs în sinagoga din Antiohia Pisidiei – un oraş care se afla în ceea ce este acum vestul Turciei –, care a transformat inimile şi mințile evreieşti sau, mai bine zis, ficatul şi rinichii iudeilor. El a făcut referire la lunga istorie a evreilor cu Yahveh: „Timp de 40 de ani i-a susținut în pustie”.[81] A atras ficații onorabili ai auditoriului său în clipa în care l-a comparat pe Iisus cu alți oameni mari din istoria evreiască: „L-a ridicat pe David ca rege al lor şi a mărturisit despre el”. Pavel l-a prezentat pe Iisus ca fiind liber de moarte, incapabil să producă senzația de dezgust shiqqut, pentru că „nu se va mai întoarce niciodată la putrezire”. Şi l-a prezentat pe Iisus ca pe o figură a îndurării (hesed) şi a iertării (nose): „Să ştiți, fraților şi surorilor, că prin acest om vi se proclamă iertarea păcatelor”. După discursul său, se spune în Faptele Apostolilor că „mulți dintre evreii şi devotații iudaismului l-au urmat pe Pavel şi pe [prietenul său] Barnaba... îndemnându-i să continue în harul lui Dumnezeu”.

Toate bune şi frumoase, de vreme ce predicile către frații săi evrei au dat roade, în cea mai mare parte, dar Pavel nu a vrut să-i convertească doar pe cei din neamul său. La fel ca alți evrei, el credea că toate neamurile sunt idolatre prin definiție. De asemenea, a crezut că sacrificiul de sânge făcut de Yeshua ben Yosef a fost unul atât de mare, încât chiar şi ei ar putea fi pregătiți pentru judecata iminentă –, dar numai dacă ar putea fi convinşi că sacrificiul de sânge al lui Yeshua a fost făcut şi în numele lor. În opinia lui Pavel, cel mai bun răspuns la idolatrie nu era pedeapsa capitală, ci

[81] Exodul 13:18.

oferta unei vieți noi. Dar argumentele evreieşti tradiționale nu au fost suficiente pentru a convinge majoritatea neamurilor; unele nu au înțeles perspectiva emoțională pe care au fost construite aceste vederi. Pavel a trebuit să adopte o altă abordare.

Pavel stoicul

Această poveste începe cu şapte ani înainte de experiența în care Pavel aproape că şi-a pierdut viața, debutând cu o gâfâială, urmată de o bâlbâială, apoi de un hohot. A continuat cu sunetul râsului care cobora de pe Dealul Ares, de lângă Acropole, în Atena. Zgomotul şi chicotitul au ajuns probabil la Partenon, sărind de pe frumoasa marmură albă şi roz, înainte de a se îndrepta spre deal, până la piața de la poalele acestuia. Ce s-a auzit atunci nu a fost hohotul de râs prietenos în care izbucneşti când cineva îți spune o glumă. Acestea erau nişte sunete isterice, de cel mai urât fel: veselia batjocurii; ilaritatea disprețului.

Pe vârful dealului Ares se afla vechea casă a democrației ateniene – Consiliul Areopagului –, şi Pavel stătea în curtea clădirii. Înainte de izbucnirea hohotului de râs, fusese suficient de respectat, pentru ca membrii vechii curți ateniene să-i acorde timpul necesar ascultării discursului său. Dar, aşa cum s-a întâmplat atât de des în afara teritoriului Țării Sfinte, cu toții au crezut că ceea ce spunea el era ridicol. Pavel tocmai afirmase în fața unui auditoriu format din intelectuali greci că un bărbat a înviat din morți. Nu într-un sens spiritual sau metaforic. El susținea că omul

acesta se ridicase literalmente şi mersese, ca şi cum nu ar fi murit niciodată. Grecii au crezut că aşa ceva este de-a dreptul hilar, iar atunci râsul lor a răsunat în întreaga adunare, în Partenon şi în piața de la poalele acestuia. Pavel credea că-şi înțelege auditoriul. S-a înşelat, în mare parte.

Deşi părinții l-au crescut încercând să-l protejeze de influența culturii greceşti, Pavel pare să fi ştiut multe despre ea. De fapt, era un expert în cultura greacă. Acest lucru nu este surprinzător. În calitate de tânăr evreu trăitor într-o provincie de limbă greacă, fiecare dezbatere pe care a avut-o vreodată cu cineva care nu era evreu va fi fost cu un adept al gândirii greceşti. Ca adult, putea recita Platon şi Aristotel şi era extrem de versat în cea mai populară filosofie greacă a vremii, stoicismul. Acesta este motivul pentru care Pavel era încrezător că poate converti chiar şi cei mai educați oameni din elita Imperiului Roman. E de asemenea motivul pentru care a ajuns să stea în fața curții Areopagului de pe Dealul Ares, din Atena.

Pavel fusese invitat la curte pentru că predicase în piață, sau în agora. Ei bine, nu fusese chiar o predică – maniera aceea de a vorbi de la amvon nu funcționa. În schimb, a decis să procedeze după metoda lui Socrate, stând la marginea agorei şi punând întrebări trecătorilor, săpând încet în credințele lor, până când aceştia deveneau convinşi de învierea lui Iisus. Activitatea lui Pavel devenise populară în rândul a două grupuri filosofice pe care le cunoştea bine – stoicii şi epicurienii. Stoicii, al căror sistem de credințe era de departe cel mai răspândit în Imperiul Roman la acea vreme, au vrut să afle mai multe. L-au invitat politicos pe Pavel să-şi susțină cazul în instanță. Odată ajuns în mijlocul lor, a profitat de marea sa capacitate intelectuală şi de profunda cunoaştere a filosofiei greceşti. Ştia că nu va

convinge o cameră plină de academicieni ironici, susținând că mesajul său este adevărul, dar el nu ținteа cu adevărat spre ei. Biblia este plină de relatări despre Pavel şi alți apostoli care predică în fața unui număr mare de persoane, ştiind că puteau ajunge doar la câțiva, de la periferie. Probabil că Pavel îi viza pe ceilalți spectatori – cei care căutau un adevăr, cei care se îndoiau, cei pentru care stoicismul nu era suficient. Pentru a ajunge la ei, ştia că trebuie să le capteze atât inimile, cât şi mințile. Ştia că trebuie să rişte râsul lor.

Înainte de a merge mai departe şi de a afla ce a spus Pavel pentru a provoca o asemenea izbucnire de ilaritate, să facem o scurtă pauză, pentru a afla ce a fost stoicismul şi de unde a venit.

Când majoritatea oamenilor se gândesc la stoici îşi imaginează o persoană cam ca domnul Spock, din Star Trek: calm, complet lipsit de emoții, bazându-şi toate deciziile pe o logică rece. Dar stoicii nu erau deloc aşa. Ei bine, nu în totalitate. Spre deosebire de Spock şi de Vulcani, stoicii aveau voie să trăiască emoții, chiar să le folosească în luarea deciziilor. Dar trebuia să fie felul potrivit de emoții. Stoicismul era mai mult decât o simplă filosofie; era un mod de viață. Pentru a fi stoic, era nevoie de dedicație şi concentrare – ocupa un loc la fel de important în viața unei persoane ca şi religia. La baza acestei filosofii era o preluare a regimului emoțional al lui Platon şi ideea că, pentru ca o persoană să fie virtuoasă, trebuie să-şi țină sentimentele sub control. Dar stoicii au făcut un pas mai departe şi au încercat să afle cum să-şi controleze sentimentele pentru a trăi o viață mai bună şi mai fericită.

Pentru a duce o viață mai fericită, trebuia să înțelegi că toate creaturile vii sunt atrase spre ceea ce le aduce beneficii şi resping ceea ce le face rău. Dar asta seamănă puțin cu forma de eros a binelui: uneori, un lucru rău poate duce la un bine mai mare – cum ar fi amputarea unui membru bolnav, care altfel te-ar putea ucide. Dar, pentru un stoic, singurele lucruri care sunt cu adevărat benefice sunt cele virtuoase, indiferent cât de plăcute sau neplăcute ar fi ele. Orice altceva era o „chestiune de indiferență" (adiaphora). Dacă devii obsedat de bani, de sănătate sau de zeul căruia ar trebui să i te închini, nu vei ajunge la virtute. Asta nu înseamnă că ar trebui să ignori orice altceva; înseamnă doar că nu ar trebui să-i acorzi o prea mare importanță. Ar trebui să trăieşti viața pe care o ai, să faci ceea ce e de aşteptat şi să nu te îngrijorezi din pricina detaliilor irelevante. De exemplu, dacă descoperi că soarta te-a făcut un conducător puternic, există elemente ale rolului tău care aparțin de sfera indiferenței. Acestea ar putea include protejarea frontierelor, extinderea puterii, ordonarea execuțiilor şi aşa mai departe.

Concentrarea asupra îndeplinirii datoriei tale, indiferent de modul în care te simți, seamănă într-o oarecare măsură cu a-ți urma dharma. Iar ceea ce eşti pe cale să citeşti îți va provoca şi mai mult senzația de déjà-vu. Stoicii credeau că, pentru a deveni cu adevărat virtuos, trebuie să-ți controlezi dorințele şi să le accepți (sunkatathesis) numai pe cele care sunt cu adevărat benefice pentru tine sau pentru societate. Pentru a obține acest consens, adepților stoicismului li se cerea să urmeze un sistem complex de principii logico-

matematice cu care refuz să vă plictisesc aici.[82] Este suficient să spunem că nu poți să faci lucrurile doar din capriciu, pentru că asta va provoca pathē – acele tulburări despre care am discutat în Capitolul 1, care, la rândul lor, duc la tristețe şi suferință. Dacă îți dai acordul numai pentru ceea ce este cu adevărat benefic, atunci vei trăi tipul potrivit de emoții – eupatheia.

Stoicii au identificat patru emoții de bază:

1.Lucrurile bune care urmează să se întâmple în viitor şi care pot produce fie pathē a poftei, fie eupatheia dorinței. Pofta este cumplită, pentru că nu poate fi satisfăcută pe deplin niciodată. Ne aminteşte puțin de noțiunea budistă de ataşament; pofta susține un dor hedonist, care se concentrează asupra câştigurilor materiale. Dorințele sunt, de asemenea, un tip de atracție hedonistă, dar nu se îndeplinesc întotdeauna şi toată lumea este conştientă de acest lucru. Dorințele neîmplinite sunt mai puțin puternice decât poftele neîmplinite.

2.Lucrurile bune care se întâmplă acum pot crea fie o pathē a plăcerii, fie eupatheia bucuriei sau a fericirii. Plăcerea care vine din îndeplinirea poftelor hedonice duce, din nou, la neîmplinire şi, deci, la tristețe. Bucuria sau fericirea, pe de altă parte, sunt produse secundare ale dorinței de a fi un bun stoic – produsul unei dorințe motivaționale.

3.Lucrurile rele care s-ar putea întâmpla în viitor declanşează o pathē a fricii sau eupatheia precauției. Grija

[82] Dacă doriți să aflați mai multe despre logica stoicilor, citiți Benson Mates, Stoic Logic (Socorro, NM: Advanced Reasoning Forum, 2014). Avertisment: este mai bine ca persoanele sensibile să se abțină!

este produsul gândirii logice asupra pericolului şi al stabilirii unui mod de acțiune. Frica provine dintr-o dorință hedonistă de a scăpa de ceva sau de a lupta împotriva a ceva, fără a te gândi mai întâi. Este departe de a fi rațională şi poate face mai mult rău decât bine.

4.Lucrurile rele care se întâmplă pot provoca o pathē a tristeții şi suferinței. Nu există un tip de eupatheia pentru lucrurile rele care se întâmplă acum, pentru că, dacă îți controlezi gândurile şi sentimentele în mod adecvat, nu vei simți vreodată mâhnire.

Truda vieții unui stoic consta în concentrarea asupra prioritizării gândirii în fața emoțiilor, până în clipa în care devenea natural să se oprească şi să se gândească la situația cu care se confrunta, înainte de a acționa. Unii stoici – precum împăratul roman Marcus Aurelius – au devenit atât de pricepuți în controlarea emoțiilor şi folosirea gândirii, încât până şi sexul s-a transformat pentru ei într-un prilej de meditație, pierzându-şi calitatea de poftă. Împăratul a descris sexul ca fiind „nu mai mult decât fricțiunea unei membrane şi un jet de mucus expulzat”.[83] Odată ce ai atins nivelurile de măiestrie ale lui Aurelius, ai putea trece dincolo de pathē, putându-te elibera de tristețe, de frică şi de plăcerile simple. Scopul final al stoicismului a fost atingerea unei stări de calm interior sau de fericire, ataraxia.

Ştiu la ce te gândeşti: ataraxia seamănă puțin cu nirvana. Ei bine, eşti departe de a fi primul care a observat asta. Mulți

---

[83] Aurelius, Marcus, Meditații. Gânduri către sine însuşi, Editura Humanitas, Bucureşti, 2020, cartea 6 (N.t.).

istorici au sugerat că este mai mult decât o coincidență. Paralelele sunt vizibile pentru toată lumea şi, chiar dacă este posibil ca grecii să fi influențat budismul sau ca ambele să-şi fi primit ideile din Persia sau China, este foarte probabil ca grecii să fi împrumutat acest concept special de la budişti.[84] A existat un moment în istoria antică, în care culturile greacă şi indiană s-au atins reciproc. Dacă îți amintești, când l-am întâlnit ultima dată pe Alexandru, el stătea în India, gândindu-se la întoarcerea acasă.[85]

Unul dintre oamenii care îl însoțiseră pe Alexandru în India era Piron din Elis. Se presupune că acesta a întâlnit acolo câțiva „înțelepți goi" (gymnosophistai).[86] Nu putem fi siguri dacă aceşti înțelepți erau hinduşi, budişti sau poate cu totul altceva. Indiferent de credința lor, după ce a vorbit cu ei, Piron s-a întors în Grecia cu ideea că o stare de calm interior este obiectivul ideal al vieții. Şi a construit un întreg

---

[84] Pentru a afla mai multe despre disputa conform căreia ordinea acceptată a evenimentelor este greşită, a se vedea Christopher I. Beckwith, Greek Buddha: Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015).

[85] A se vedea Karen Armstrong, The Great Transformation: The World in the Time of Buddha, Socrates, Confucius, and Jeremiah (Londra: Atlantic Books, 2009), p. 367; Demetrios Th. Vassiliades, „Greeks and Buddhism: Historical Contacts in the Development of a Universal Religion", în Eastern Buddhist (New Series) 36, nr. 1–2 (2004), pp. 134–183; Thomas C. McEvilley, „The Shape of Ancient Thought, Comparative Studies", în Greek and Indian Philosophies (New York: Allworth Press, 2006).

[86] Diogene Laertios, Despre viețile şi doctrinele filosofilor, Editura Polirom, Iaşi, 1998, cartea 9 (N.t.).

sistem filosofic în jurul acestei idei. El a considerat că, de vreme ce crezi doar ceea ce experimentezi şi respingi orice altceva, poți să nu te mai preocupi de lucrurile minore şi să te relaxezi. Acesta a fost pironismul sau scepticismul pironic. Stoicismul, deşi oarecum diferit, a fost croit din aceeaşi țesătură: o căutare a nirvanei – îmi pare rău; voiam să spun, a ataraxiei.

În timp ce stoicismul, pironismul şi alte filosofii axate pe calm, care au apărut în jurul secolului al III-lea î.Hr., ar putea fi nişte ramuri ale budismului cu aromă grecească, trebuie să subliniez că nimeni nu ştie asta cu siguranță. Sursa primară pe care o avem pentru întâlnirea lui Piron cu înțelepții indieni goi provine din Despre viețile şi doctrinele filosofilor a lui Diogenes Laertios. Această lucrare a fost scrisă la o distanță de aproximativ şase sute de ani de acel moment. Tot ce ştim cu adevărat este că Piron a devenit dintr-odată un fel de budist, la fel de brusc cum s-a întâmplat cu alte şcoli de filosofie greacă, inclusiv cea stoică. Indiferent cine a influențat pe cine, Sfântul Pavel a înțeles că stoicii îşi asumă emoțiile, iar asta ne aduce înapoi la discursul său de la Areopag, care a provocat atât de multe râsete. Ce a spus Pavel atât de amuzant?

Gluma pavelian**ă**

Nu a fost tocmai o glumă de spectacol. Pavel a început, exprimând ceea ce din punctul său de vedere era un compliment pentru audiență: „Bărbați atenieni, în toate

privințele văd că sunteți foarte religioşi”.[87] El le-a povestit apoi despre un altar al unui zeu necunoscut, pe care l-a văzut în drum spre ei, folosindu-l pentru a sugera, într-un limbaj pe care l-au înțeles, că într-adevăr nu-l cunoşteau deloc pe Dumnezeu: „Dumnezeul care a făcut lumea şi tot ce este în ea este Domnul cerului şi al pământului; El nu trăieşte în temple făcute de mâini şi nu este slujit de mâini omeneşti”.[88] Ideea că Dumnezeu nu era preocupat de lucruri irelevante precum statui şi altare a fost primul său apel către stoicii din auditoriu.

Până acum, toate bune. El a continuat: „El nu este slujit de mâini omeneşti, ca şi când ar avea nevoie de ceva, El care dă tuturor viață, suflare şi toate lucrurile”.[89] Din nou, acest punct de vedere ar atrage un stoic. Dacă există o ființă atotştiutoare, atotputernică, de ce ar avea ea nevoie de oameni care să facă lucruri în folosul său? Asta ar însemna risipirea energiei în ceea ce, pentru Dumnezeu, ar fi chestiuni lipsite de importanță.

Pavel a continuat: „Dintr-un singur om, El a făcut fiecare neam de oameni, ca ei să locuiască pe toată suprafața pământului, le-a desemnat mai dinainte vremurile şi a stabilit hotarele locuinței lor”.[90] Aici, Pavel încă nu se abate prea departe de credințele greco-romane. Grecii, la fel ca evreii antici, credeau că întreaga omenire era creația unui

---

[87] Ibidem 17:22.

[88] Ibid. 17:24.

[89] Ibid. 17:25.

[90] Ibid. 17:26.

singur zeu – în cazul lor, Prometeu –, făurită din lut şi apoi răspândită pe întreg pământul.

Pavel a aprofundat şi mai mult gândirea greacă: „El a făcut acest lucru pentru ca ei să-L caute pe Dumnezeu şi, poate, să-L şi găsească, în timp ce bâjbâie după El, măcar că nu este departe de niciunul dintre noi”.[91] Această organizare a fost configurată pentru a-i permite lui Pavel să arunce în conversație o parte dintre ideile filosofiei greceşti clasice: „«Căci în el trăim, ne mişcăm şi existăm»; sau, aşa cum au spus şi unii dintre poeții voştri: «Căci şi noi suntem şi urmaşii Lui»„ (accentuarea textului îi aparține).[92] Prima parte a propoziției a fost un citat dintr-o poezie a unui filosof chiar mai vechi decât Socrate, Epimenide. Al doilea a fost un citat din filosoful stoic Aratus. Pavel venea în lumea grecilor, vorbind cu ei din perspectiva lor.

Apoi a sosit momentul-cheie: „Deci, dacă suntem urmaşii lui Dumnezeu, n-ar trebui să gândim că dumnezeirea este asemenea aurului sau argintului, sau pietrei, o imagine făcută prin îndemânarea şi gândirea omului”.[93] Stoicii ar fi cu siguranță de acord cu asta. Piatra era doar piatră; aurul, doar aur. Efemer, irelevant. Nu un lucru pe care ar trebui să ți-l doreşti, dacă vrei pace interioară. Ne putem imagina stoicii din auditoriu aplecându-se înainte, dornici să audă ce avea de spus acest om.

---

[91] Ibid. 17:27.

[92] Ibid. 17:28.

[93] Ibid. 17:29.

Apoi Paul a făcut o greşeală. În faţa unei mulţimi de stoici greci, el a deviat prea departe în propriul său sistem de credinţe. „Prin urmare”, a spus el, „Dumnezeu a trecut cu vederea vremurile de ignoranţă şi porunceşte acum tuturor oamenilor de pretutindeni să se pocăiască, pentru că a stabilit o zi în care urmează să judece lumea cu dreptate, prin Omul pe Care L-a desemnat pentru aceasta”.[94] Această credinţă venea din mentalitatea evreiască. Era vorba de a cere iertare pentru faptul că provocaseră respingerea lui Dumnezeu. Poate că Pavel a crezut cu adevărat că face bine spunându-le stoicilor că singurul lucru care nu este o chestiune lipsită de importanţă e voinţa lui Dumnezeu. El pare să fi sugerat că, pentru a fi cu adevărat virtuos şi pentru a evita pathē şi tristeţea, este nevoie de credinţă.

Pavel a crezut că poate oferi dovezi: „El le-a dovedit tuturor acest lucru prin faptul că L-a înviat dintre cei morţi!”[95]

Cu asta şi-a ratat misiunea. Susţinând învierea celui mort, şi-a pierdut toată credibilitatea în ochii audienţei sale. Atunci, ca şi acum, oamenii pur şi simplu nu s-au arătat interesaţi de faptul că vor fi executaţi şi au plecat la treburile lor. Înconjurat de hohote de râs, Pavel nu a avut de ales decât să plece. Dar nu pierduse totul. Nu toată lumea râsese. Unii au vrut să afle mai multe.[96] Cuvintele sale însămânţaseră în mod clar cel puţin câteva inimi şi minţi. Un bărbat s-a arătat deosebit de interesat. Un neoplatonist – adică cineva care aderase la o versiune actualizată a

---

[94] Ibid. 17:30–31.

[95] Ibid. 17:31.

[96] Ibid. 17:32.

credinţelor lui Platon – numit Dionisie nu se putea opri din a-i pune întrebări lui Pavel, pe tot parcursul coborârii de pe colină. El a devenit un creştin fervent. O altă persoană convertită a fost o femeie pe nume Damaris. Este posibil să fi fost chiar mai mulţi; nu ştim. Ştim că Pavel a folosit gândirea greacă – în special viziunea greacă asupra emoţiei – pentru a-şi sprijini teza. El susţinuse că drumul spre eupatheia era credinţa în Hristos. Dacă nu râdeai de omul mort care se ridicase la viaţă, puteai să te laşi fascinat de această nouă cale spre fericire.

Emoţiile lui Pavel creştinul

Înţelegerea emoţiei de către Sfântul Pavel a avut un efect incalculabil asupra lumii. O mare parte din creştinismul modern provine din contopirea a două idei despre emoţii, idei formulate de Pavel. Pe de o parte, ideea vechilor evrei, conform căreia ar trebui să eviţi să păcătuieşti, pentru a nu provoca aversiunea lui Dumnezeu. Dacă păcătuieşti, atât timp cât ai credinţă, încălcarea ta poate fi iertată prin acceptarea unui sacrificiu de sânge către Domnul. Această jertfă este acum în mare parte înţeleasă ca suferinţa şi răstignirea lui Hristos pentru păcatele noastre. Elementul sacrificiului de sânge este aproape uitat. Pe de altă parte, Pavel a atins ideea stoică în conformitate cu care fericirea poate fi obţinută doar concentrându-ne asupra lucrurilor cu adevărat virtuoase – în acest caz, dorinţa, dacă nu chiar pofta, ca păcatele tale să fie iertate.

Acesta este, în esență, motivul pentru care un studiu din 2015 număra 7,3 miliarde de creştini în întreaga lume, făcând din creştinism cea mai răspândită religie din lume – pentru că Sfântul Pavel a reuşit să reunească modul în care simțea despre Iisus ca evreu cu modul în care simțea despre Iisus ca stoic,[97] permițând astfel mai multor vorbitori de limbă greacă accesul la credință. A permis răspândirea cuvântului şi, în cele din urmă, a permis împăraților să adere la el.

Dar mai există un om care a avut un impact aproape asemănător asupra viziunii lumii creştine. El a realizat acest lucru prin ideile sale inovatoare despre o emoție specială: dragostea. Pentru a dezvolta firul poveştii, voi folosi un eveniment istoric care nu pare să aibă deloc legătură cu dragostea – episoadele crude şi violente cunoscute sub numele de Cruciade.

4. Iubirea cruciaților

În anul 1095, în oraşul Clermont, Franța, Papa se pregătea să țină un discurs în fața Conciliului de la Clermont – o reuniune convocată la cererea sa, care a adunat domni, preoți şi nobili. Discursul pe care îl pregătise pentru acest

[97] Pentru numărul global al creştinilor, a se vedea cercetarea realizată de Pew Research Center: https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe/.

eveniment urma să fie cel mai important dintre toate cele ținute în Evul Mediu. Spunem papa, dar Urban al II-lea a fost doar un papă. Vechiul său mentor, Papa Grigore al VII-lea, enervase foarte mulți oameni influenți, sugerând că numai Biserica, nu şi regalitatea, ar trebui să aibă puterea de a numi preoți şi episcopi. Sfântul împărat roman Henric al IV-lea nu a fost de acord cu această propunere, fiind excomunicat. Acest lucru a declanşat aproape 50 de ani de violențe în ceea ce a devenit cunoscut sub numele de Controversa învestiturii. Înainte de asta, Henric al IV-lea decisese să facă el însuşi unele excomunicări. A declarat că Grigore a fost demis şi şi-a instalat propriul om – Guibert de Ravenna – sub numele de Papa Clement al III-lea.

În calitate de protejat al lui Grigore al VII-lea, Urban fusese întotdeauna de partea lui. Dar schisma îl deranja. Nu era singurul aflat în această situație. În 1054, o serie de diferențe de opinii împărțiseră Biserica Creştină în două facțiuni. Unele motive erau aparent banale, cum ar fi cel al pâinii care trebuia servită la Euharistie. Altele erau dispute teologice semnificative, care începuseră cu secole în urmă, cum ar fi discuția despre originea Duhului Sfânt – acesta provine de la Tată şi Fiu sau doar de la Tată? Cu alte cuvinte, Iisus era de fapt Dumnezeu însuşi sau doar Fiul lui Dumnezeu? În cele din urmă, bisericile catolică şi ortodoxă au mers fiecare pe drumul ei, separat. Urban a crezut că putea fi omul care să le reunească.

Din fericire pentru Urban, tocmai primise o scrisoare care îi permitea să ucidă trei păsări cu o singură piatră. În primul rând, putea să-i atragă pe episcopii care-l susțineau pe rivalul său, Clement. În al doilea rând, putea da nobililor Europei un lucru de făcut, altul decât amestecul în reformele pe care le moştenise de la Grigore. În al treilea

rând, putea să vindece rănile care separau credinţele catolică şi ortodoxă. Împăratul Alexie I Comnenul, conducătorul unei părţi a lumii în care domina Biserica Ortodoxă – Bizanţul – îi scrisese lui Urban, solicitându-i ajutorul. De când turcii selgiucizi preluaseră controlul asupra Ierusalimului, în 1071, pelerinilor creştini li se refuza accesul la Locurile Sfinte. Şi, mai rău, cei care încercaseră totuşi să pătrundă acolo fuseseră întâmpinaţi cu intimidări şi violenţe. Pe deasupra, selgiucizii pătrundeau treptat în teritoriul bizantin.

Urban a văzut discursul pe care fusese programat să-l ţină la conciliu ca pe o oportunitate de a uni creştinătatea împotriva unui duşman comun. El trebuia să folosească expresii puternice, capabile de manipulare emoţională – să trimită un mesaj pentru a trezi râvna, pentru a chema oamenii la arme şi a-i trimite în Ţara Sfântă. Şi a reuşit. Papa Urban al II-lea a reuşit să dea startul Primei Cruciade.

În istorie există o mulţime de momente pe care noi, istoricii, le considerăm uimitoare. Cum funcţiona limba etruscă? Cine a venit şi a ars oraşele mediteraneene din temelii în 1200 î.Hr.? Dar unele dintre cele mai ciudate întâmplări din istorie au fost cruciadele. În sălile istoriei, semnificaţia exactă a termenului de cruciadă este una controversată, dar eu voi prelua sensul atribuit lui de majoritatea oamenilor: cavaleri musculoşi pe cai, îmbrăcaţi în armuri, călătorind spre Ţara Sfântă pentru a răsturna – sau, mai degrabă, a oprima şi măcelări – forţele islamului.

Un mod de a înţelege cruciadele, şi unul în care le-au privit mulţi dintre cruciaţii înşişi, este acela al unei serii de pelerinaje violente: călătorii către ţările din inima credinţei lor, în numele gloriei lui Dumnezeu. Au fost şapte cruciade

distincte, care s-au desfăşurat pe parcursul a 176 de ani, începând cu 1096. Au existat unele succese incredibile – cel puțin din punctul de vedere al cruciaților. Dar au existat şi unele eşecuri lamentabile, printre care se numără cea de-a Cincea Cruciadă (1217-1221) şi a Şaptea Cruciadă (1248-1254). Uneori, cruciadele s-au sfârşit printr-un armistițiu, aşa cum s-a întâmplat în timpul celei de-a Treia Cruciade (1189-1192), atunci când regele Richard I a încheiat un acord cu Saladin, primul sultan al Egiptului şi al Siriei, sau în cea de-a Şasea Cruciadă (1228-1229), când o serie de dispute politice au fost soluționate prin negocieri. În timpul celei de-a Patra Cruciade (sau Sfânta Cruciadă 1202-1204), o armată întreagă de cruciați a fost excomunicată, după ce soldații au devenit necinstiți, au furat bărci de la venețieni şi au invadat Constantinopolul, în locul Țării Sfinte. Merită subliniat faptul că excomunicarea a fost ridicată în momentul în care invazia Constantinopolului s-a dovedit a fi un succes. Cruciadele au fost variate şi ciudate, iar motivele pentru care au fost atât de multe rămân nelămurite până în prezent. Dar ceva mai clar este motivul pentru care oamenii au fost instigați de la bun început. Totul a fost pus în numele iubirii. Exact, iubirea.

Ce este iubirea?

Neuroştiințelor moderne le place să descompună iubirea în substanțe chimice şi în etape. În primul rând, există pofta, declanşată de hormonii organelor noastre sexuale – testosteronul şi estrogenul. Aceste substanțe chimice sunt

produse atunci când o parte a creierului nostru numită hipotalamus decide că este timpul înmulțirii. Are o funcție evolutivă destul de evidentă: reproducerea.

Apoi, dacă îți place persoana după care pofteşti, hipotalamusul elimină o altă substanță chimică – dopamina –, pentru a declanşa atracția. Dopamina este cunoscută drept mediatorul chimic al recompensei. Este substanța eliberată atunci când faci un lucru care îți produce o stare de bine, cum ar fi consumul de droguri, săriturile cu paraşuta sau consumul de ciocolată. Când nivelurile ridicate de dopamină sunt asociate cu hormonul de luptă sau fugă, norepinefrina, s-ar putea să te simți entuziasmat şi plin de energie. Potrivit antropologului Helen Fisher, la o scanare de tip RMN, părțile creierului care sunt responsabile de procesarea recompensei se aprind ca un pom de Crăciun atunci când oamenii văd imagini cu persoane de care sunt atraşi.[98]

În cele din urmă, există ataşamentul, care are la bază în special un hormon numit oxitocină. Oxitocina este eliberată în timpul creării unei legături emoționale – în special în timpul naşterii, alăptării şi sexului. S-a măsurat şi la animalele de companie – chiar şi la pisicile cu o aparentă deficiență afectivă, precum Zazzy, – când proprietarii lor se întorc acasă.[99] Dar oxitocina este esențială. Te mută dintr-o

---

[98] Fisher, Helen, Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love (New York: Holt Paperbacks, 2005).

[99] Vitale Shreve, Kristyn R. Lindsay R. Mehrkam şi Monique A.R. Udell, „Social Interaction, Food, Scent or Toys? A Formal Assessment of Domestic Pet and Shelter Cat (Felis silvestris catus) Preferences", în Behavioral Processes 141, pt. 3 (august 2017), pp. 322–328.

stare cunoscută sub numele de limerență – acea perioadă plină de dorință, obsesivă, de la începutul unei relații – la legătura asociată cu relațiile de lungă durată. Dar nu este doar un mediator chimic al dragostei.

Cel mai bun mod de a ne reprezenta oxitocina este sub forma unui combustibil pentru ceea ce îmi place să numesc motorul apartenenței. Apartenența este importantă pentru speciile hipersociale, precum oamenii. Atracția unui om față de altul – senzația că aparținem unui grup – se dovedeşte a fi la fel de importantă pentru supraviețuirea umană ca apa de băut. Atunci când oamenii sunt menținuți într-o stare de izolare față de alte persoane cu aceleaşi dorințe, consecința poate fi o vătămare psihologică majoră sau chiar moartea.[100] Motorul de apartenență, atât de important pentru supraviețuirea noastră, are nevoie de mult mai mult decât o eliberare de oxitocină la nivelul creierului. Trebuie să interacționăm cu oamenii de care ne pasă, să trăim contactul fizic, să vorbim, să râdem, să participăm la activități comune. Cu cât facem mai multe din toate acestea, cu atât mai puternic este sentimentul nostru de apartenență – sau dragoste – unul pentru celălalt. Dar lucrul acesta nu este întotdeauna unul benefic. A avea legături puternice cu un grup, în timp ce simți doar o atracție foarte slabă față de alții, poate duce la violență. Simțirea unei atracții prea puternice poate fi, de asemenea, periculoasă, mai ales dacă oxitocina se strecoară în sistem în timp ce obiectul respectivei atracții nu este disponibil sau dragostea este neîmpărtăşită. Este o stare de lucruri care poate provoca orice, de la singurătate la obsesii periculoase.

---

[100] Pentru o minunată descriere a sentimentului de apartenență, a se vedea Kelly-Ann Allen, The Psychology of Belonging (Londra: Routledge, 2020).

Filosofia modernă parcurge o cale diferită de cea a ştiinţei atunci când vorbeşte despre dragoste, deşi se află totuşi în concordanţă cu ştiinţa. Unii filosofi descriu iubirea ca pe o uniune între oameni – care sunt atraşi unii de ceilalţi sau legaţi într-un fel.[101] Alţii o descriu ca fiind „o preocupare solidă" – adică o grijă activă pentru bunăstarea altcuiva, poate chiar mai mult decât a ta.[102] Acest lucru necesită, de asemenea, un anumit tip de atracţie şi legătură. Iubirea este, de asemenea, gândită ca un proces de atribuire a unei valori unei persoane. Această perspectivă este cunoscută sub numele de „evaluare a valorii".[103] Cu cât apreciezi mai mult o persoană sau un lucru, cu atât îl iubeşti mai mult – sau, probabil, cu atât mai mult se eliberează neurotransmiţătorii dragostei.

Dar există şi o altă latură a acestei discuţii. Unii filosofi susţin că dragostea nu este deloc o emoţie. În schimb, este un complex emoţional – suma unei game de sentimente pe care le ataşezi de ceva sau de cineva de-a lungul timpului. Acesta ar putea fi un amestec de poftă, atracţie, ataşament, grijă, poate chiar frustrare, uneori. Din acest punct de vedere, sacul complicat de sentimente pe care le ai pentru cineva la care ţii este ceea ce-ţi construieşte dragostea

---

[101] Robert C. Solomon, About Love: Reinventing Romance for Our Times (New York: Simon & Schuster, 1988); Mark Fisher, Personal Love (Londra: Duckworth, 1990).

[102] Gabriele Taylor, „Love", în Proceedings of the Aristotelian Society (New Series) 76 (1975–1976), pp. 147–164; Richard White, Love's Philosophy (Oxford, UK: Rowman & Littlefield, 2001).

[103] J. David Velleman, „Love as a Moral Emotion", în Ethics 109, nr. 2 (1999), pp. 338–374.

pentru persoana respectivă. Această viziune explică motivul pentru care nu există două iubiri la fel. Nu-mi iubesc soția în același mod în care o iubesc pe mama sau pe Zazzy, deoarece complexul emoțiilor este diferit în fiecare caz.

Dar niciuna dintre aceste opinii nu se exclude reciproc. Iubim oamenii pentru că au valoare pentru noi, pentru că ne pasă de bunăstarea lor și pentru că vrem să fim alături de ei. Și această iubire ar putea fi rezultatul unui pachet mixt de sentimente, care există deoarece câteva substanțe neurochimice specifice sunt la lucru.

Dar tipul de dragoste pe care îl descriau cruciații nu a fost identificat de știința sau filosofia modernă. Ei bine, nu într-o manieră precisă. Era un tip de dragoste care fusese descris cu puțin mai mult de 700 de ani înainte ca Urban să-și susțină discursul, o dragoste care a stat la baza regimului emoțional care domina Europa în timpul cruciadelor. Pentru a înțelege acel regim emoțional, trebuie să ne întoarcem la omul care l-a construit: Sfântul Augustin.

Augustin a plâns

În august 386 d.Hr., un om stătea singur în odăile sale din Milano, plângând. Un potop de lacrimi se rostogolea necontrolat peste masa lui de scris, pentru că tocmai citise ceva care îi schimbase complet viața și, probabil, avea să schimbe și viețile noastre. Numele său era Aurelius Augustinus – după canonizare, în 1298, va fi cunoscut sub numele de Sfântul Augustin.

După ce a părăsit Africa de Nord natală, de fapt, de dragul acurateței, cu puțin timp înainte de aceasta, Augustin a aderat la o religie numită maniheism. Deşi acum defunct, maniheismul a rivalizat odată ca popularitate cu creştinismul şi islamul. Influența lui se întindea de la țărmurile atlantice ale Europei până la coasta chineză a Pacificului. Maniheiştii credeau că în lume există două forțe asemănătoare celor ale lui Dumnezeu – una care aduce lumină şi una care aduce întuneric. Acestea se luptau fără încetare, iar atât pământul, cât şi sufletele umane luau parte la luptă. De aceea avem noapte şi zi, soare şi ploaie; de aceea ne putem simți bine după ce am făcut ceva greşit şi ne putem simți teribil după ce am fost buni. Este vorba despre echilibru. Când era tânăr, Augustin resimțea o mare bucurie furând fructe doar de dragul furtului, aşa încât maniheismul avea sens pentru el pe atunci.

Problema lui Augustin în 386 d.Hr. era că acest curent nu mai avea rost. El nu a putut afla de ce ne simțim uneori bine când facem lucruri rele. Bucuria n-ar fi trebuit să însoțească furtul şi el ştia asta. Nu fusese niciodată un adept ferm al credinței maniheiste, rămânând mereu pe o treaptă inferioară a ierarhiei, păstrându-şi calitatea strictă de „auditor”, în ciuda faptului că se număra printre discipolii cel mai bine documentați. A studiat mai mult decât oamenii din jurul său, absorbind detaliile filosofiei greceşti şi romane, precum şi textele propriei sale credințe. Şi asta a constituit o parte a problemei. Prin cercetările sale, ar fi devenit suficient de îndrăgostit de Platon pentru a se considera neoplatonist şi s-ar fi întrebat dacă nu există şi o altă cale către Dumnezeu.[104]

---

[104] Sfântul Augustin, Confesiuni, Editura Humanitas, Bucureşti, 2018 (N.t.).

Până în 386 d.Hr., când îl găsim plângând singur în odăile sale, credința lui se afla într-o criză profundă. O relație de 15 ani cu mama copilului său s-a încheiat brusc, atunci când propria sa mamă i-a poruncit să se căsătorească cu o tânără moştenitoare bogată. Ca să înrăutățească lucrurile, noul împărat creştin fundamentalist – Teodosie I – poruncise să fie uciși public toți călugării maniheişti. Augustin a trebuit să-şi nege credința ori de câte ori a fost întrebat despre asta. Viața lui era cufundată într-o beznă totală. Nu găsea niciun punct de echilibru. În acea zi fatidică din 386 d.Hr., bunul prieten al lui Augustin, Pontitianus, venise în vizită. Pontitianus a observat că Augustin avea un manuscris al Epistolei Sfântului Pavel către romani, făcut sul pe biroul său. Acest lucru l-a făcut să zâmbească, deoarece el, la fel ca împăratul său, era un creştin devotat şi dornic să găsească noi persoane de convertit. Augustin şi-a părăsit odăile împreună cu tovarăşul său, pentru a se întâlni cu câțiva dintre prietenii lor, cu care urmau să ia cina şi să stea de vorbă. La un moment dat, Pontitianus a început să citească cu voce tare dintr-o carte. Era o poveste despre convertirea unui alt om – Sfântul Antonie cel Mare sau Antonie Egipteanul. Lui Augustin i-a plăcut ceea ce a auzit, iar ceva din istoria acestuia a rezonat în sufletul lui, făcându-l să mediteze asupra propriei sale vieți. Iată cum descrie Augustin însuşi felul în care a trăit acest moment:

Tu, Doamne, în timp ce el vorbea, m-ai întors spre mine, luându-mă de la spate cum mă aşezasem, nevrând să mă observ pe mine; şi aşezându-mă cu fața spre mine, ca să văd

cât de nebun am fost, cât de strâmb şi întinat, pătat şi putred.[105]

Cu alte cuvinte, Augustin a fost revoltat de el însuşi, de comportamentul său, de stilul său de viaţă, de credinţa sa. Majoritatea religiilor apăruseră în perioada aceea şi purtau încă în ele sentimentul de respingere, esenţial în credinţa vechilor evrei. Augustin s-a ocărât pe sine pentru faptul că se rugase către Dumnezeul luminii: „Dă-mi castitate şi reţinere, dar nu chiar acum", o rugăciune pe care el o văzuse ca pe o permisiune de a-şi petrece viaţa în căutarea plăcerilor trupeşti.[106] Augustin dorise sex; dorise mâncare; dorise frumuseţe fizică. El a fost „ros pe dinăuntru şi plin de o ruşine oribilă".[107] Augustin a început să se întrebe din ce motiv cedase atât de uşor naturii sale păcătoase. El a întrebat:

De unde vine această monstruozitate? Şi în ce scop? Mintea porunceşte corpului şi acesta se supune instantaneu; mintea îşi porunceşte ei însăşi şi întâlneşte rezistenţă. Mintea porunceşte mâinii să se mişte; şi o astfel de disponibilitate există, încât acea poruncă este foarte greu de distins de ascultare. Cu toate acestea, mintea este minte,

[105] Ibidem.

[106] Ibidem.

[107] Ibidem.

mâna este corp. Mintea porunceşte minții, propriului său eu, să dorească şi totuşi nu o face.[108]

Înainte ca Augustin să-şi dea seama ce se întâmplă, era pe punctul de a izbucni în lacrimi. S-a scuzat față de prietenii săi, înăbuşindu-şi plânsul când şi-a luat rămas-bun şi s-a întors în odăile sale. Acolo a stat o vreme, urlând de durere şi de ruşine. Toate greutățile vieții s-au năpustit asupra lui deodată – păcatul, pofta, egoismul. Voia să fie diferit. Şi-a dorit schimbarea.

Atunci a auzit o voce. Nu era o voce profetică şi puternică. Nici nu a fost ceea ce auzise Pavel – tonurile liniştitoare, dar oarecum pregnante ale vocii lui Iisus însuşi. Ceea ce a auzit Augustin a fost vocea blândă şi calmă a unui copil care cânta. Băiatul spunea: „Luați şi citiți; luați şi citiți”. Augustin şi-a dat seama atunci că încă avea pe birou sulurile care conțineau cărțile Noului Testament şi a decis să facă aşa cum sugerase copilul. A desfăşurat unul dintre ele şi a citit primul lucru pe care l-a văzut: „Du-te, vinde averea ta, dă-o săracilor şi vei avea o comoară în cer; după aceea vino şi urmează-Mi”.[109] Augustin a explodat într-un val de emoție. Cuvintele l-au atins. Aveau un sens profund. A decis să ia un alt pergament de pe birou, de data aceasta, Epistola către romani, şi să se repeadă la prietenii săi. Ajungându-i, a ales la întâmplare un alt pasaj:

---

[108] Ibidem.

[109] Matei 19:21.

Să umblăm cuviincios, ca ziua: nu în ospețe şi în beții; nu în desfrânări şi în fapte de ruşine; nu în ceartă şi în pizmă.[110]

În acel moment de pură eliberare emoțională, Augustin a devenit nu numai creştin, ci şi unul dintre cei mai influenți filosofi şi teologi din istorie. Lucrările sale vor continua să inspire gândirea creştină pe întreg parcursul mileniului următor şi mult după aceea, pe măsură ce a dezvoltat şi extins doctrine cruciale privind: păcatul originar al lui Adam şi Eva, importanța Fecioarei Maria, conceptul de liber-arbitru al omului. Cea mai importantă contribuție a sa a fost dezvoltarea ideii harului divin. Pentru Augustin, scopul unui bun creştin era acela de a căuta harul lui Dumnezeu prin respingerea păcatelor care-l ispitiseră când era mai tânăr. În schimb, credea el, ar trebui să ne concentrăm asupra sinelui interior superior al sufletului. Este posibil ca acest lucru să nu pară deloc nou – încă o dată, găsim un bărbat care susține că putem învăța să ne controlăm dorințele carnale şi, în schimb, să căutăm un scop mai înalt. Era un alt Platon, care se străduia pentru eros; un alt Buddha, luptându-se să atingă nirvana. Diferența era că ei puseseră accentul pe dorință – cum să o folosească, să o suprime, să o provoace. Sfântul Augustin, ca şi trupa Beatles, credea că dragostea este singurul lucru de care avem nevoie.

Ai nevoie doar de dragoste

[110] Epistola către romani 13:13.

După cum am spus deja, Augustin a fost influențat de greci, în special de Platon. A crezut în sufletul alcătuit din trei părți componente al lui Platon. La fel ca Platon, a crezut că sufletul rațional reprezintă forma noastră pură, o versiune non-corporală, aproape supranaturală, perfectă. Dar Augustin a avut propria sa abordare asupra acestei structuri. El a simplificat puțin gândirea lui Platon, influențat în mică parte de experiența maniheeană. A sugerat că există două părți ale sufletului, una întunecată şi alta luminoasă. Cel care nu putea gândi, cel care acționa instinctual era sufletul nostru întunecat exterior – carnea noastră. Partea care putea gândi, partea care acționa prin judecată şi deliberare era sufletul nostru interior, de lumină. Şi depindea de noi care dintre aceste suflete urma să ne călăuzească. Spre deosebire de maniheişti, Augustin nu credea că despărțirea dintre părțile luminoase şi întunecate ale sufletului a fost cauzată de doi zei aflați în permanent conflict. În schimb, oamenii au provocat ei înşişi despărțirea, ignorând porunca lui Dumnezeu în Grădina Edenului. Când Geneza 1:27 spune: „Aşa că Dumnezeu l-a creat pe om după chipul său; l-a creat după chipul lui Dumnezeu; el l-a creat bărbat şi femeie”,[111] „imaginea” în cauză este sufletul interior luminos. Este partea dumnezeiască din noi toți. Adevăratul nostru sine. Partea care a fost pătată, după ce Adam şi Eva au ignorat porunca explicită a lui Dumnezeu şi au muşcat mărul din Arborele Cunoaşterii Binelui şi Răului. Izgonirea lor ulterioară din Paradis nu se referea la un simplu spațiu fizic. Era vorba despre un spațiu spiritual, un sine exterior întunecat, creat

[111] Geneza 27.

prin actul păcatului originar, care ne închide în trupurile noastre.

La fel ca Pavel înaintea lui, Augustin credea că ar trebui să ne concentrăm asupra credinței în Hristos şi a sacrificiului acestuia. Însă Augustin nu a acceptat ideea stoică de a-ți evalua emoțiile. El a fost de acord cu faptul că sentimentele pot fi haotice şi violente, capabile să te ducă la rătăcire. Dar, pentru el, crucial a fost să găsească o modalitate de a acorda atenție sinelui interior, până în punctul în care putea vedea din nou imaginea lui Dumnezeu îngropată adânc în sine. În felul acesta se putea respinge haosul lumii corporale – ceva ce el a numit Oraşul Omului – şi ne puteam fixa asupra lumii necorporale care avea să vină: Oraşul lui Dumnezeu.

Augustin a înțeles că acest lucru nu era deloc uşor, dar el propunea o metodă: trebuia să încerci să te comporți precum Iisus. Când Augustin a auzit vocea care îl îndemna să citească, s-a simțit copleşit de iubire. Prin intermediul acelei iubiri, a dobândit cunoştințe; asta a fost recompensa lui. Pentru Augustin, Iisus a fost întruchiparea iubirii şi a înțelepciunii. Dumnezeu Tatăl a însemnat amintire şi reamintire. Duhul Sfânt era voința, dar Iisus, Fiul, era înțelepciunea, dragostea şi înțelegerea. Prin această înțelepciune, Iisus, la fel ca Socrate, a reuşit să-şi controleze spiritul şi voința chiar şi în timp ce era dat morții. Augustin credea că Iisus a reprezentat o amintire a adevăratului nostru eu interior, făcut după chipul perfect al lui Dumnezeu. Cheia perfecțiunii lui Iisus a fost dragostea lui pentru toți oamenii şi felul în care a exprimat această iubire, printr-un act de har extraordinar – crucificarea.

Augustin a crezut că apropierea de Dumnezeu este una de natură emoțională, condusă de felul potrivit de iubire. Totul depindea de Regula de Aur:

Să iubeşti pe Domnul, Dumnezeul tău, cu toată inima ta, cu tot sufletul tău şi cu tot cugetul tău... Să iubeşti pe aproapele tău ca pe tine însuți. În aceste două porunci se cuprinde toată Legea şi Prorocii.[112]

Iubirea, pentru Augustin, a fost pasiunea descrisă de Aristotel ca o poartă către adevăr – în cazul lui Augustin, harul şi adevărul lui Dumnezeu. Dar, la fel cum sufletul era divizat în două părți, una interioară şi una exterioară, el a crezut că există şi două tipuri de iubire.

Primul şi cel mai frecvent tip de iubire a fost, în lumea vorbitoare de limbă latină, cupiditas sau iubirea de sine. Ea nu este atât de diferită de dorința pe care gânditorii religioşi dinaintea lui Augustin credeau că ar trebui să o evităm. Este un tip de iubire egoist, cupid şi orgolios, care ia în mod greşit dorințele pământeşti drept adevăr şi frumusețe. Este o nevoie care nu poate fi împlinită niciodată. El credea că acest tip de dragoste a provocat căderea în primul rând, ea fiind sursa tuturor păcatelor.

A doua formă de dragoste – dragostea despre care vorbea Iisus în Regula Sa de Aur – Augustin a numit-o caritas, tradusă uneori prin „caritate”. Aceasta este iubirea pentru

[112] Sfânta Evanghelie după Marcu 12:30–31.

Dumnezeu şi dorința de a face lucruri în slujba divinității. Această a doua formă de iubire în sine conținea o distincție, una esențială pentru înțelegerea emoțiilor de către Augustin. În primul rând, a existat frui: lucrurile care ar trebui „savurate" de dragul lor. Asta se aplica lui Dumnezeu şi numai lui Dumnezeu. Trebuia să-L iubeşti pe Dumnezeu pentru că este Dumnezeu, pentru că Dumnezeu este iubire. Frui este calea către cer şi către Dumnezeu. Potrivit lui Augustin, scopul nu este cerul în sine. Scopul este acela de a ajunge la Dumnezeu. El este finisul sau telosul: sfârşitul; obiectivul. Care se întâmplă să fie în cer.

Cealaltă componentă este uti: să iubeşti ceva sau pe cineva ca o modalitate de a ajunge la Dumnezeu şi la cer – iubirea ca instrument. Iubirea pe care o ai pentru vecinii tăi este un fel de dragoste. Iubirea aproapelui tău – sau chiar a duşmanului tău – se face şi în slujba lui Dumnezeu, pentru că este, sau cel puțin ar trebui să fie, altruistă. Acest lucru ar putea părea dur la prima vedere, anume să te foloseşti de vecini ca de un fel de instrument, pentru a ajunge la Dumnezeu şi la cer. Dar este mai mult o chestiune de a folosi dragostea pentru ceilalți ca pe o modalitate de a ajunge la Dumnezeu. Nu-i iubeşti pentru că vrei, ci pentru că Dumnezeu vrea, aşa cum a crezut că Hristos şi-a folosit răstignirea pentru a-i apropia pe oameni de El. Pentru Augustin, când îți iubeşti aproapele, iubeşti sacrificiul pe care Iisus l-a făcut pentru tine.[113]

[113] Baer, Helmut David „The Fruit of Charity: Using the Neighbor in De doctrina christiana", în Journal of Religious Ethics 24, nr. 1 (primăvara 1996), pp. 47–64.

Cel mai important, acest fel de iubire, uti, este modul în care îți poți regăsi sinele interior, concentrându-te asupra dragostei față de Dumnezeu şi asupra lumii următoare, mai degrabă decât asupra acesteia. Prin iubire vei învăța să-ți controlezi voința, aşa cum a făcut Iisus. Iubirea te poate duce pe o cale către înțelepciune şi capacitatea de a vedea imaginea lui Dumnezeu încorporată în fiecare dintre noi.

Relația dintre iubire şi înțelepciune ar putea părea puțin ciudată. Provine, încă o dată, din interpretarea oferită de Augustin scrierilor lui Platon. Acesta din urmă vedea dragostea ca pe o scară. Treapta de jos era reprezentată de dragostea pentru frumusețea fizică – pofta, ai putea spune. În mijlocul scării se afla dragostea pentru toate părțile sufletului unei persoane, ceea ce ştiința modernă ar putea numi afecțiune. Apoi, în vârful scării, era ceea ce Augustin avea să numească frui. Aceasta nu este iubirea pentru corpul fizic, ci pentru înțelepciune, virtute şi divin – o iubire pentru binele autentic. Este dragostea despre care Platon a crezut că ar putea să ne ghideze spre eros. Unii filosofi susțin chiar că erosul este iubire, dar pentru mine se referă mai degrabă la locul în care mergi decât la ceea ce te duce acolo.

Totuşi, în ciuda complexității sale, dragostea lui Augustin era mai simplă decât scara lui Platon. Platon a separat fiecare dintre tipurile sale de dragoste prin trepte. Ai putea să te regăseşti pe o treaptă situată între ele, unde iubeşti corpul şi sufletul unei persoane, dar poate pe unul mai mult decât pe celălalt. Augustin l-a adaptat pe Platon, folosind înțelegerea sa despre Dumnezeu. El s-a dezbărat de nuanțe şi s-a concentrat doar asupra extremelor, făcând din dragoste o noțiune binară: caritas şi cupiditas – lumină şi întuneric.

Însă nu doar dragostea a fost privită din această perspectivă binară. Dacă dragostea este un complex emoțional, atunci el este unul care, pentru Augustin, a separat toate emoțiile în interiorul unui spectru redus la lumină şi întuneric. Dar asta nu însemna că emoțiile erau fie bune, fie rele – pentru Augustin, fiecare emoție avea atât o manifestare pozitivă, cât şi una negativă. Una te duce în Oraşul Omului, pe când cealaltă te duce înapoi în Oraşul lui Dumnezeu. Mânia poate fi distructivă, precum furia incontrolabilă care duce la crimă, dar poate fi şi iubitoare şi dreaptă, precum mânia lui Iisus față de cămătarii care pângăresc Templul din Ierusalim. Frica poate fi debilitantă sau protectivă şi iubitoare, îndepărtându-te de păcat. Durerea egoistă provocată de pierderea posesiunilor lumeşti poate fi înlocuită de tristețea iubitoare în numele păcătoşilor şi de remuşcarea provocată de păcat. Pentru Augustin şi pentru mulți alții înaintea lui, emoțiile nu erau intrinsec pozitive sau negative; valoarea lor morală era determinată de modul în care erau folosite. Orice sentiment putea fi bun, dacă era folosit în slujba lui Dumnezeu şi, la fel, orice sentiment putea fi păcătos, atunci când era folosit pentru câştigul personal.

Chiar şi astăzi, majoritatea ramurilor creştinismului pun dragostea augustiniană în centrul credinței lor. Ideea că Dumnezeu este iubire vine direct de la Augustin. Augustin este, de asemenea, sursa ideii conform căreia răstignirea lui Iisus nu a fost un sacrificiu de sânge, aşa cum credeau primii creştini, ci un act de har curat şi dragoste – un act de iertare de către Dumnezeu, care înțelege cât de greu este să-ți controlezi voința şi care a venit pe pământ pentru a demonstra cât de puternică poate fi voința, chiar şi în circumstanțe extreme. Deşi procesul de acceptare a lui Iisus descris de mulți creştini nu seamănă cu meditația şi

călătoria interioară sugerate de Augustin, se presupune totuşi că este vorba despre găsirea unui ceva mai mare decât sinele. Înțelegerea emoțională a lui Augustin a ajutat la construirea unui regim emoțional care a cuprins întreaga creştinătate. Modul în care trebuiau să se comporte bunii creştini, să-şi exprime sentimentele, chiar să se roage, îşi avea rădăcinile în scrierile lui Augustin. Dragostea lui Augustin a schimbat într-adevăr lumea. Dar nu întotdeauna în bine.

Cruciada ca iubire

La 700 de ani după convertirea lui Augustin, Papa Urban stătea în fața auditoriului Conciliului de la Clermont, o sală plină de zeci, probabil sute, dintre cei mai puternici şi influenți oameni din Europa, inclusiv arhiepiscopi, stareți, cavaleri şi nobili. Dacă avea să reuşească vreodată să-i influențeze, acum era momentul să o facă. Ideile lui Augustin despre dragoste şi emoție încă dominau creştinismul la acea vreme, iar Urban, un orator priceput, ştia cum să le folosească. El şi-a început discursul în felul următor:

Cei mai iubiți frați: Îndemnat de nevoie, eu, Urban, cu permisiunea lui Dumnezeu, episcopul şef şi prelat al întregii

lumi, am venit în aceste părți ca ambasador, cu o îndemnare divină către voi, slujitorii lui Dumnezeu.[114]

Cel puțin, asta susține că ar fi spus versiunea scrisă de Fulcher de Chartres. Există mai multe consemnări ale acestui discurs, fiecare scrisă de o persoană care se presupune că a fost prezentă în sală, în momentul respectiv. În realitate, probabil că majoritatea sunt repovestiri ale unui număr mic de relatări originale, care au fost „cosmetizate" pentru a da o formă coerentă ideilor. Dar asta nu înseamnă că ele sunt complet diferite. Aproape fiecare relatare a discursului lui Urban pomeneşte de faptul că li se adresează colegilor săi creştini cu sintagma „iubiți frați".[115] Cuvintele apar nu numai în versiunea discursului de mai sus, ci şi în relatările lui Robert Călugărul, Guibert de Nogent şi Balderic, arhiepiscopul Dolului.

Este important faptul că termenul „iubiți frați" a fost folosit în fiecare dintre relatări ca o modalitate de a-i atrage pe toți spre aceeaşi cauză. Urban şi cronicarii săi apelau la dragostea frățească, uti, a mulțimii de creştini care se opunea unui duşman comun. Cel mai explicit exemplu în acest sens este găsit în relatarea lui Balderic din Dol. După ce a enumerat ororile provocate de forțele islamice fraților

---

[114] Fulcher of Chartres, „The Speech of Urban II at the Council of Clermont, 1095", în A Source Book for Mediæval History: Selected Documents Illustrating the History of Europe in the Middle Age, ed. Oliver J. Thatcher şi Edgar Holmes McNeal, trad. Oliver J. Thatcher (New York: Charles Scribner's Sons, 1905), pp. 513–517.

[115] Fulcher of Chartres, „The Speech of Urban II".

săi creştini care trăiau la marginea Imperiului Bizantin – au fost biciuiți, alungați din casele lor, înrobiți, bisericile lor au fost jefuite şi aşa mai departe –, se spune că Urban s-a adresat mulțimii într-un mod cât se poate de explicit:

Ar trebui să tremurați, fraților, ar trebui să tremurați când ridicați mâna împotriva creştinilor; este mai puțin rău să-ți ridici sabia împotriva saracenilor. Este singurul război drept, pentru că este un act de caritate să-ți rişti viața pentru frații tăi.[116]

Cuvântul folosit pentru caritate în majoritatea surselor primare a fost caritas – acel fel de dragoste corectă augustiniană. Însă Urban şi cronicarii săi exploatau, de asemenea, dragostea frui directă şi puternică, pe care ar trebui s-o simți pentru Hristos însuşi. Robert Călugărul a făcut ca Urban să folosească această noțiune pentru a îndepărta oamenii de cei pe care îi iubeau pe pământ:

Dar dacă vă împiedică dragostea pentru copii, părinți şi soți, amintiți-vă ce spune Domnul în Evanghelie: «Cine iubeşte pe tată ori pe mamă mai mult decât Mine nu este vrednic de Mine... Şi oricine va fi părăsit case, sau frați, sau surori, sau

[116] Apud August C. Krey, The First Crusade: The Accounts of Eye-witnesses and Participants (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1921), p. 19.

tată, sau mamă, sau soție, sau copii, sau ogoare pentru numele meu, va primi însutit şi va moşteni viața veşnică.[117]

Şansa vieții veşnice în prezența lui Dumnezeu a fost cheia. Un efect puternic l-a avut legarea ei de o dragoste de tip frui pentru Hristos şi pentru semenii creştini.

O mare parte din retorica cruciaților a atins dragostea uti pentru Țara Sfântă. Veşnic polemicul Balderic din Dol a relatat că Urban ar fi recitat din Psalmi, 79:1:

Plângem şi ne plângem, fraților, vai, ca psalmistul, în inima noastră cea mai profundă! Suntem nenorociți şi nefericiți şi în noi se împlineşte această profeție: „Dumnezeule, au năvălit neamurile în moştenirea Ta,

au pângărit Templul Tău cel sfânt

şi au prefăcut Ierusalimul într-un morman de pietre.

Trupurile neînsuflețite ale robilor Tăi le-au dat să le mănânce păsările cerului,

şi carnea credincioşilor Tăi au dat-o s-o mănânce fiarele pământului.

---

[117] Dana C. Munro, „Urban and the Crusaders", în Translations and Reprints from the Original Sources of European History (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1895), pp.1:5–8.

Ca apa le-au vărsat sângele, de jur împrejurul Ierusalimului,

şi n-a fost nimeni să-i îngroape”.[118]

Această iubire uti pentru Ţara Sfântă nu a fost doar o legendă construită de creştinii care au lăsat relatări despre cruciadă. Însemnările islamice pun cuvinte similare în gura cruciaților. Scriind despre recucerirea islamică a Ierusalimului în 1187, savantul persan Imad ad-Din al-Isfahani a auzit cruciații îngroziți, pregătindu-se pentru o bătălie finală, folosind cuvintele:

Iubim acest loc, suntem legați de el, onoarea noastră depinde de onorarea lui, mântuirea lui este mântuirea noastră, siguranța lui este siguranța noastră, supraviețuirea lui înseamnă supraviețuirea noastră. Dacă ne îndepărtăm de ea, cu siguranță vom fi marcați de ruşine şi de oprobriu, pentru că aici este locul crucificării şi scopul nostru, altarul şi locul sacrificiului.[119]

[118] Krey, The First Crusade, p. 18.

[119] Imad ad-Din al-Isfahani, în Arab Historians of the Crusades, ed. Francesco Gabrieli, trad. E. J. Costello (Abingdon, UK: Routledge, 2010), p. 88.

Ceea ce a impulsionat cruciadele pare să fi fost un profund sentiment al iubirii uti în sens augustinian. Problema este că Augustin nu intenționase să transmită un mesaj de tipul „iubeşte-ți doar vecinii cu care eşti de acord” şi asta ridică o întrebare cu privire la modul în care un om din secolul al XI-lea ar putea concilia violența împotriva celorlalți cu iubirea pentru vecini. Din fericire, cel puțin din punctul de vedere al cruciatului, Augustin a avut şi el un răspuns în acest sens, prin conceptul său de război drept.

Augustin a văzut războiul ca pe un act de corecție, cam ca pe o metodă de a disciplina un copil care s-a purtat greşit. El scria:

Aceia care au purtat război, ascultând de porunca divină sau în conformitate cu legile Sale, au reprezentat în persoanele lor dreptatea publică sau înțelepciunea guvernării şi, în această calitate, au omorât pe oamenii răi; astfel de persoane nu au încălcat în niciun caz porunca: „Să nu ucizi”.[120]

Atât timp cât lupți pentru motivele corecte – adică pentru Dumnezeu – şi nu pentru câştigul personal sau din ură, atunci războiul este drept. Mai mult decât atât, poate fi un act de dragoste uti. A ucide un păcătos înseamnă a îndepărta păcatul de pe fața pământului, iar acesta, pentru

[120] Sfântul Augustin, The Works of Aurelius Augustine, Bishop of Hippo: A New Translation, ed. Rev. Marcus Dods, M.A., vol. 1, The City of God, trad. Rev. Marcus Dods, M.A. (Edinburgh: T. & T. Clark, 1871), p. 33.

Augustin, era un lucru bun. A fost un lucru bun şi pentru cruciați.

Folosirea iubirii lui Dumnezeu

Dar exista încă o problemă. În mod clar, cruciadele nu erau doar un act de dragoste uti față de Dumnezeu, vecini şi Țara Sfântă. A fost mobilizată aici şi o cantitate destul de mare de ură. O epistolă conținând o serie de instrucțiuni, scrisă de papa Urban în 1095 afirmă că „o furie barbară a afectat şi a distrus deplorabil bisericile lui Dumnezeu”.[121] Descrieri ale musulmanilor ca barbari, anticrişti, „o rasă disprețuită şi păgână, care venerează demonii”, precum şi alți termeni de ură piperează relatările contemporane ale cruciadelor.[122] Cruciații şi-au urât profund duşmanii. Pentru aceşti bărbați, musulmanii erau mai mult decât un duşman; erau o amenințare şi un pericol. Dintr-o perspectivă augustiniană, inamicul era reprezentat de un grup de păcătoşi. „Furia barbară”, închinarea la demoni şi altfel de lucruri de acest tip trebuiau interzise; era, s-ar fi putut gândi Augustin, o ură dreaptă, născută din dragoste pentru Dumnezeu. Creştinii care au cronicizat comportamentul de tip cruciat ar fi putut crede că uciderea oamenilor despre care credeau că se ocupă de răspândirea altor religii – păcătoşii, în opinia lor – ar fi fost şi un act de dragoste uti.

121121 Krey, The First Crusade, p. 42.

122 Idem.

Cruciații şi cronicarii lor nu erau cu siguranță sfinți, chiar dacă omul a cărui înțelegere a iubirii o urmau fusese unul.

Papa Urban a folosit lucrările augustiniene despre dragoste pentru a-i motiva pe primii cruciați, pentru a-şi consolida poziția de unic papă adevărat şi pentru a încerca să reunească bisericile ortodoxă şi catolică. Cu primele două obiective, a avut destul de mult succes. Cu ultimul, nu tocmai. Cele două biserici au continuat să se îndrepte în direcții diferite, neajutate câtuşi de puțin de cruciații care au luat parte la cea de-a Patra Cruciadă şi care au decis să invadeze patria Bisericii Ortodoxe. Dar nevoia atât de multor europeni de a-şi exprima dragostea uti – de a face ceva în numele lui Dumnezeu, pentru a-i ajuta pe drumul lor spre obținerea binecuvântării – a depăşit cu mult ceea ce Urban ar fi putut visa. Bineînțeles, nu a fost deloc rău să le ofere un timp mai scurt petrecut în purgatoriu şi o parte din pradă pentru eforturile lor. Se pare că exprimarea iubirii uti putea fi cu adevărat – ei bine, foarte utilă.

De la jertfa de sânge la iertarea din iubire

„Dumnezeu este iubire", s-ar putea să-i auzi spunând pe creştini. Când o fac, s-ar putea să-l citeze fără să vrea pe Sfântul Augustin. Este o versiune simplificată a descrierii lui Augustin despre dragoste ca ataşament afectuos bazat pe prețuire, îngrijire şi dorința de a se uni cu Dumnezeu. Ideile creştine moderne despre Dumnezeu susțin, de asemenea, că

această iubire merge în ambele sensuri, susținând că Dumnezeu şi Iisus te iubesc la fel de mult pe cât îi iubeşti la rândul tău. Iată cât de robust a fost şi este încă regimul emoțional creat de Augustin. El a dezvoltat o înțelegere a iubirii creştine care rămâne în nucleul religiei, atunci când religia respectivă este practicată la cel mai înalt nivel. Ideea că a-ți iubi aproapele înseamnă a-ți folosi sentimentele în slujba lui Dumnezeu şi a lui Iisus, iar sentimentele nu sunt bune sau rele în sine, ci mai degrabă au valoare doar prin modul în care sunt folosite, răsună încă pe culoarele multor biserici creştine. Este corect să spunem că lumea ar arăta foarte diferit fără ideile lui Augustin despre iubire. Dacă nu ar fi fost influența sa, probabil creştinismul s-ar fi bazat pe sacrificiul de sânge al unui Mesia, mai degrabă decât pe un act de caritate şi har divin, realizat de către un zeu. Este greu de spus câți dintre cei 7,3 miliarde de oameni care se numesc creştini ar mai fi creştini în lipsa ei.

În ceea ce priveşte trecutul recent, când spun că interpretarea iubirii de către Urban a modelat istoria dincolo de visele sale, nu mă refer doar la cruciade. Urmările acelei serii de conflicte au fost trei secole de război brutal între creştinătatea europeană şi Orientul Mijlociu islamic, până când acesta din urmă a apărut ca o mare putere unificată în 1396, în timpul bătăliei de la Nicopole, generând un masacru care a făcut cunoştință Europei cu un nou imperiu islamic – Imperiul Otoman. Spre el ne îndreptăm atenția în continuare, spre momentul în care Imperiul Otoman a schimbat totul, deşi într-un mod cu totul întâmplător.

5. Temeri otomane

În afara zidurilor marii cetăți a Constantinopolului, în seara zilei de 28 mai 1453 (sau 857, conform calendarului islamic Hijri), un om rătăcea printre şirurile de soldați ai oştii otomane. Cu capul acoperit de o glugă, trecea de la un grup de soldați la altul, de la un batalion la altul, de la o unitate la alta. Acest grup de războinici asedia oraşul de şase săptămâni, atacând zidurile cu lovituri de tun. Şi nu orice fel de lovituri. Unul dintre aceste tunuri era marele Orban, lung de opt metri, o baterie atât de incomod de masivă şi de puternică, încât nu putea trage decât de şapte ori pe zi. Aceste şase săptămâni fuseseră istovitoare, presante şi nu întotdeauna pline de reuşite. Moralul începuse să scadă. Dar sultanul lor, Mehmed al II-lea, a fost foarte priceput la consolidarea încrederii trupelor. În această zi, priceperea lui era deosebit de importantă, deoarece în ziua următoare avea să aibă loc atacul decisiv asupra Constantinopolului, într-un ultim efort. Ziua ispăşirii şi a rugăciunii pe care o ceruse sultanul i-a determinat să se concentreze. I-a ajutat să-şi amintească de ce se aflau acolo şi cât de mare era premiul pe care îl constituia cucerirea Constantinopolului.

Dacă e să fim oneşti, nu era cine ştie ce premiu pe hârtie. Cel puțin, nu din punctul de vedere al unui observator străin. Strălucirea oraşului Constantinopol, odinioară măreț, bijuteria Imperiului Bizantin, începuse să se estompeze odată cu începutul cruciadelor. Devenise mai mult un pretext pentru război; un punct de oprire pentru cavalerii obosiți, în drumul lor spre glorii mai mari. La un moment dat, oprirea a fost făcută chiar în scopul prădării şi cuceririi Constantinopolului – în timpul celei de-a Patra Cruciade, în 1204. Lucrurile se înrăutățiseră de la sosirea turcilor otomani şi selgiucizi. Imperiul Bizantin fusese

treptat redus, populația capitalei scăzuse, iar puterea şi influența sa erau mult diminuate.

Dar Constantinopolul avea o semnificație profund simbolică pentru soldații otomani care loveau porțile oraşului. Nu era prima dată când forțele islamice încercau să-l atace. Prima încercare avusese loc în 678, când Mu'awiyah I, califul dinastiei omaiazilor, se străduise să cucerească oraşul, pierzând soldați fideli profetului Mahomed. Chiar şi tatăl lui Mehmed al II-lea, sultanul Murad al II-lea, încercase să doboare zidurile oraşului, asediindu-l în 1421. Fusese însă nevoit să-şi abandoneze eforturile, când izbucniseră probleme într-o altă regiune a imperiului. Dar, în ciuda norocului oponenților săi, exista o credință – un gând, o trăire, un sentiment – printre otomani că acest oraş avea o semnificație specială pentru Allah, că Dumnezeu însuşi voia ca el să cadă în mâinile islamului. Pentru otomani, oraşul era der saadet, „poarta spre prosperitate". Pentru fiul lui Murad, lucrul acesta reprezenta o afacere neterminată.

În timp ce rătăcitorul trecea prin tabără, îi auzea pe cei mai credincioşi dintre oamenii săi recitând numele acelor tovarăşi ai profetului Mahomed care muriseră în 678. De asemenea, a descoperit că un hadith devenise din ce în ce mai popular pe buzele celor pe care îi întâlnea. Acesta suna cam aşa:

Mahomed a întrebat: „Ai auzit de un oraş înconjurat pe de o parte de apă şi pe cealaltă de uscat?" Au spus „da". Mahomed a continuat, profețind: „Ziua finală nu va avea loc până când 70 000 de fii ai lui Isaac nu vor veni să îl cucerească. Vor intra fără să tragă o săgeată sau să

folosească vreo armă. Imediat ce vor spune «nu există alt Dumnezeu decât Dumnezeu şi Dumnezeu este cel mai puternic» [la ilaha illa la wa allahu akbar], partea dinspre mare a oraşului va cădea în fața lor. A doua oară când vor spune aceeaşi frază, partea terestră a zidurilor oraşului va cădea în fața lor. Iar când o vor spune pentru a treia oară, drumul lor va fi curat, vor intra în oraş şi îşi vor lua prada".[123]

Acest hadith a fost probabil scris special pentru atacul asupra Constantinopolului. Dar asta nu contează. Are spiritul potrivit pentru a transmite ideea pe care s-a concentrat mintea soldaților în noaptea aceea. Pentru ei, ca şi pentru sultan, cucerirea Constantinopolului nu ar demonstra doar puterea Imperiului Otoman sub Mehmed al II-lea. Ar fi, de asemenea, un act pus în slujba lui Allah, pentru a-şi câştiga dragostea şi mila. Ei au fost constrânşi de o profundă emoție, care îşi are originile cu 843 de ani mai devreme, în inima Coranului. Puterea lor era frica, dar nu o frică rea, ci una care ar putea inspira lucruri mărețe.

Ce este frica?

[123] Mehmed Efendi, Vani „Ara'is al-Kur'an Wa Nafa'is al-Furkan [Ornaments of the Quran and the Valuables of the Testament]" (Yeni Cami 100, Istanbul, 1680), para. 543a, Suleymaniye Library; tradusă în Mark David Baer, Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe (Oxford, UK: Oxford University Press, 2008), p. 207.

Potrivit ştiinţei moderne, frica apare atunci când diferite zone ale creierului – în principal, un grup de celule de la baza creierului, numit amigdala – percep o ameninţare. Amigdala face parte din ceea ce unii psihologi obişnuiau să denumească prin sintagma „creierul reptilian” – o parte primitivă a creierului, care reacţionează în afara sferei gândirii raţionale. În zilele noastre, puţini cercetători au rămas în continuare fideli acestei idei, deoarece creierul pare să fi evoluat în moduri stranii şi foarte complicate. Dar ideea principală este aceea că amigdala reacţionează rapid. Adesea, atât de repede, încât nici măcar nu ştii că reacţionează, decât după ce te-a făcut să sari la luptă sau să fugi.

Cercetătorii fricii au descris emoţia ca pe „o stare motivaţională trezită de stimuli specifici, care dă naştere unui comportament defensiv sau de evadare”.[124] Aceasta este pornirea de a lupta, de a fugi sau de a rămâne nemişcat. Dar asta nu este tot ce trebuie să ştim despre frică. Lupta, fuga şi încremenirea nu acoperă toată gama de comportamente pe care le asociem cu frica. Unii oameni s-ar putea simţi înspăimântaţi la vederea unui şoarece. Ar putea să trăiască dorinţa de a lupta, de a fugi, de a rămâne nemişcaţi sau de a se cocoţa pe un scaun. Dar alţii trăiesc cu frica permanentă că şoarecele poate apărea oricând de după colţ, iar teama aceasta poate varia foarte mult în termeni de grad, de la repulsie intensă la fobie în toată

[124] Steimer, Thierry, „The Biology of Fear and Anxiety-Related Behaviours”, în Dialogues in Clinical Neuroscience 4, nr. 3 (2002), pp. 231–249.

regula. Ultima este deseori rezultatul unei traumatizări de un tip sau altul. O astfel de stare poate duce la ceea ce este cunoscut sub numele de hipervigilență. La fel ca frica, hipervigilența te poate menține în viață sau – dacă nu o poți controla – îți poate face viața insuportabilă.

Tipurile de frică asociate cu fobiile, cum ar fi panica, pot fi identificate la nivelul locus coeruleus. Este vorba despre partea din trunchiul cerebral care produce o cantitate mare de noradrenalină, același neurotransmițător care creează afecțiunea, atunci când este asociat cu dopamina. Acest lucru nu înseamnă că dragostea și panica sunt legate – ei bine, nu întotdeauna. Deși ambele pot provoca fiori, goluri în stomac și dorința disperată de a fugi, eliberarea de noradrenalină asociată cu frica nu are legătură cu dopamina.

La fel ca dezgustul și dragostea, frica poate avea o anumită origine neurochimică evolutivă, dar felul în care o trăim este, de asemenea, modelat cultural. Există în mod clar unele lucruri de care aproape toată lumea se sperie, cum ar fi căderea de pe marginea unei stânci și bolile incurabile. Dar frica este destul de greu de identificat în termeni universali. Pentru fiecare arahnofob, există o persoană (aș putea fi eu) care iubește păianjenii și chiar ține tarantule uriașe ca animale de companie (ceea ce eu nu fac). Chiar și printre persoanele cu temeri presupuse ca fiind universale, există persoane fericite să escaladeze fără echipament un perete stâncos.

Există temeri pe care le dobândim prin cultură, creștere și educație. Nu doar lucrurile evidente, precum frica de iad, de damnare și amenințarea extraterestră, ci și unele lucruri pe care le presupunem ca fiind universale, cum ar fi sănătatea

şi siguranţa fundamentală. Cei mai mulţi dintre noi au fost învăţaţi să se sperie de mişcarea vehiculelor în copilărie. Ca adulţi, am putea considera aproape imposibilă traversarea unui drum aglomerat, fără a ne lua măsuri de precauţie. Dar există oameni care aparţin altor culturi din întreaga lume şi care traversează fericiţi, cu mai puţină prudenţă, oameni care nu împărtăşesc frica noastră profundă de a fi răniţi de trafic. Oricine a călătorit vreodată în India sau a condus în Italia ştie la ce mă refer. Poate că frica pe care o învăţăm este ceva cu totul diferit de frica înnăscută. Poate că fricile dobândite sunt, la fel ca iubirea, un complex de emoţii: o emoţie construită dintr-un grup complex de temeri, griji, panici, stări de hipervigilenţă şi preocupări reale, care se ataşează de orice ne face să ne temem.

Merită să subliniem că frica nu este întotdeauna un lucru rău. Ştiinţific vorbind, orice sentiment care ajută la păstrarea propriei integrităţi nu este doar bun; este, de asemenea, o parte esenţială a evoluţiei. Oamenii care se tem că un urs s-ar putea ascunde în spatele unui tufiş au riscuri mai mici să fie mâncaţi de urşi. Cu toate acestea, ştiinţei moderne îi place să stabilească dacă o emoţie este pozitivă sau negativă prin modul în care ne face să ne simţim. Aceasta este de fapt o idee relativ nouă – despre apariţia căreia voi vorbi mai târziu, în acest volum. Ideea că frica este rea ar fi fost străină pentru otomani şi pentru majoritatea oamenilor pe care i-au întâlnit ei. O emoţie era considerată bună sau rea, în funcţie de modul în care era folosită, în funcţie de scopul către care era îndreptată. Am mai întâlnit această idee când am trecut în revistă concepţiile grecilor despre eros şi ataraxia. Am vorbit, de asemenea, despre temerile bune care au existat şi încă există în alte religii, chiar dacă nu ne-am concentrat încă asupra lor. Vechii evrei se temeau că l-ar putea face pe

Dumnezeu să fie dezgustat de ei. Pentru Augustin, frica de divinitate te poate conduce către Dumnezeu şi către Rai. Teama pe care o simțeau otomanii era doar un fel de teamă pozitivă. A fost un tip de frică ce i-a determinat să rămână neclintiți în credința lor şi să realizeze lucruri mărețe. Era vorba despre frica pozitivă de Allah, care poate fi urmărită până la fondatorul religiei lor, Mahomed.

Muntele care l-a tulburat pe Mahomed

Pentru a înțelege această frică dumnezeiască, trebuie să ne întoarcem în anul 610, când un bărbat de 40 de ani, pe nume Abu al-Qasim Muhammad ibn Abd Allah ibn' Abd al-Muttalib ibn Hashim – mai bine cunoscut ca Mahomed –, a început să urce spre vârful Muntelui Hira, în regiunea cunoscută acum ca Arabia Saudită. Cu numai câteva clipe înainte, el, ca Sfântul Augustin înaintea lui, auzise o voce care îl îndemna să citească. Dar aceasta nu era vocea unui copil. Era vocea unei ființe dintr-o altă lume, tonul unei ființe de o putere extraordinară. Entitatea îi apăruse dinainte, umplându-i câmpul vizual la fiecare pas. Inițial, Mahomed a refuzat să vorbească, aşa că ființa i-a poruncit pentru a doua oară să citească. Sceptic cu privire la originea viziunii, el a refuzat din nou. Era îngrozit că ar putea fi un jinni sau o altă entitate supranaturală trimisă de diavol să-l păcălească. Încă o dată, vocea a pronunțat ordinul şi, încă o dată, Mahomed a refuzat. Creatura l-a îmbrățişat apoi, până când Mahomed nu a mai suportat-o. În cele din urmă s-a

trezit pierzându-şi controlul asupra propriei voci, în timp ce primele cuvinte ale Coranului au izbucnit, descătuşate, din gura lui.

Citeşte în numele Domnului tău ce a creat! A creat Omul dintr-un cheag de sânge.

Citeşte, căci Domnul tău este Mult-dăruitorul,

El l-a învățat pe om cu condeiul,

L-a învățat ceea ce nu ştia.[125]

Mahomed a fost îngrozit. Copleşit de îngrozitoarea conştientizare a faptului că era într-adevăr posedat de un demon sau de un jinni, s-a repezit înainte pe munte. Era gata să se elibereze de entitatea care dobândise controlul asupra corpului său, aruncându-şi trupul în gol. Viața i s-a derulat într-o secundă prin fața ochilor.

Mahomed fusese crescut într-un loc de uniune a credințelor. Tribul său aderase la o variație a vechilor religii semite populare în regiune, care şi-au plasat credința într-o serie de zei, printre care o zeitate a fertilității numită Zeița sau al-Lat. Dar cel mai important dintre toți era un Tată Dumnezeu suprem, numit Dumnezeu sau al-Lah. Aceştia nu erau singurii zei pe care îi cunoştea Mahomed. Altarul sacru –

[125] Dawood, N.J. trad., The Koran (Londra: Penguin Classics, 1978), p. 418.

cunoscut sub numele de Kaaba – din centrul oraşului său natal, Mecca, fusese realizat dintr-o frumoasă bucată de meteorit negru. Desigur, oamenii acelor vremuri habar nu aveau că era un meteorit. Era doar o bucată de piatră atât de străină şi cu o înfăţişare atât de izbitoare, încât părea o casă potrivită pentru zeităţi. A funcţionat ca templu pentru mulţi zei veneraţi de triburile care locuiau în zonă. Atunci, ca şi acum, tradiţia impunea ca o persoană să înconjoare piatra de şapte ori, înainte de a se apropia pentru închinare.

Mahomed a fost negustor în zona Peninsulei Arabice. Era foarte respectat pentru onestitatea şi efortul său neobosit. Se pare că a absorbit poveştile şi credinţele religiilor pe care le întâlnea în drumurile sale, la fel de mult ca pe cele locale, ceea ce l-a condus la o criză a credinţei. Acesta este motivul pentru care, în jurul vârstei de 40 de ani, a început să petreacă săptămâni în şir într-o peşteră din munţi, practicând meditaţia tahannuthi. Odată rămas singur, se concentra asupra rugăciunii, desprinzându-se doar pentru a hrăni săracii. Mahomed începuse să se întrebe dacă zeul principal, al-Lah, era acelaşi Dumnezeu adevărat despre care tot auzea de la negustorii creştini şi evrei.

În timpul unuia dintre aceste ritualuri, se spune că a auzit vocea teribilă care a preluat-o pe a lui. Desigur, el mai avusese viziuni – asta făcea parte din ritual –, dar niciodată nu mai fuseseră atât de vii, atât de puternice. Era convins că se afla sub influenţa a ceva răuvoitor. Mahomed a simţit că nu are altă opţiune decât să urce pe munte şi să se arunce în prăpastie, înainte ca răul să-l învingă şi să-i rănească pe oamenii pe care îi iubea.

Povestea spune că, pe măsură ce urca, viziunea a revenit, chiar mai terifiantă decât înainte. De data aceasta, entitatea

s-a prezentat: „O, Mahomed! Tu eşti apostolul lui Dumnezeu şi eu sunt Gabriel!”[126] Apariția l-a făcut pe Mahomed să înghețe de groază. Nici măcar un muşchi din trupul lui nu s-a clintit, până când căutătorii trimişi de prima lui soție – Khadija – l-au găsit ceva mai târziu şi l-au ajutat să coboare de pe munte.

Mahomed a rămas confuz şi îngrozit multă vreme după aceea. Dar viziunile au continuat să revină şi, ori de câte ori au apărut, Mahomed s-a întors spre soția lui, căutând consolare şi rugând-o să-l „acopere” în timp ce se prăbuşea, tremurând, în brațele ei. Mahomed trăia puterea extraordinară şi brută a singurului Dumnezeu adevărat: Allah. Ştia că această putere era de temut şi, în scurt timp, a descoperit că frica sa putea fi folosită ca forță pentru a face bine. Devenise un profet – un purtător de cuvânt – pentru Dumnezeu. În mijlocul acelor viziuni terifiante, Mahomed învăța ceva. El experimenta direct modul în care pasiunile ar putea fi folosite pentru a controla inimile oamenilor. Cuvintele pe care le-a rostit în fața celorlalți aveau să formeze Coranul, textul religios din nucleul credinței islamice.

Frumusețea fricii de Dumnezeu

[126] Ibn Ishaq, „The Hadith”, în Islam, ed. John Alden Williams (New York: George Braziller, 1962), p. 61.

Textul Coranului este în sine unul frumos. După ce a fost compilat în forma sa actuală în anul 650 de către Abu Bakr, conținutul cărții a luat un aspect emoțional care obligă aproape orice persoană care o citeşte să-l trateze cu respect. Întrebați orice adept al credinței islamice şi el vă va spune că textul original arab este frumos – perfect, chiar. Unii credincioşi susțin că araba în care a fost modelat este atât de lipsită de orice cusur, încât trebuie să fi fost inspirată de Dumnezeu. Nu există o singură frază deplasată, nici măcar un cuvânt stângaci ales, nicio exprimare gramatical greşită. Ar trebui citit cu cel puțin la fel de multă implicare emoțională ca o interpretare a lui Hamlet şi, probabil, chiar mai multă. De fapt, adulația pe care actorii o împrăştie pe cuvintele Marelui Bard nu reprezintă nimic, în comparație cu ceea ce adepții Coranului dedică acestui text, cel mai sacru dintre toate. Shakespeare trebuie interpretat, nu doar citit. Coranul, citit cu voce tare sau în tăcere, ar trebui însoțit de o performanță similară.

Un hadith sună în felul următor:

Acest Coran a fost dezvăluit cu întristare, aşa că atunci când îl reciteşti, să plângi. Dacă nu poți plânge, prefă-te că plângi şi îți vei face vocea melodioasă recitând-o. Cine nu îşi face vocea melodioasă nu este unul dintre noi.[127]

---

[127] Abdur-Rahman bin Saib, hadith 1337, în „The Chapters of Establishing the Prayer and the Sunnah Regarding Them", Capitolul 7 din Sunan Ibn Majah, Ahadith.co.uk, https://ahadith.co.uk/Capitolul.php?cid=158&page=54&rows=10, accesat în data de 20 august 2020.

Cititorii Coranului ar trebui să-şi acorde timp, lăsând câteva zile pentru completarea lecturii întregului text, dacă este nevoie. Ar trebui să plângă atunci când este nevoie, să vorbească pe tonuri frumoase atunci când textul transmite ceva frumos, să ridice vocile şi să şoptească acolo unde este cazul. Cititorii ar trebui să analizeze cuvintele şi să-şi lase corpul să rezoneze în consecinţă. Oamenii credincioşi sunt convinşi că acestea sunt cuvintele lui Allah însuşi, nu doar cele ale unui dramaturg înzestrat sau ale unui apostol.

Coranul este o carte care evocă emoţiile în mod intenţionat, în încercarea de a schimba viaţa cititorilor şi de a-i aduce mai aproape de Allah. Este o lucrare concepută pentru a răspunde cu proclamaţii plângătoare puternice. Anumite sure (capitole) şi revelaţii ar trebui să-i determine pe cititori să reacţioneze visceral, emoţional. La fel ca majoritatea textelor religioase, acestea exercită o influenţă emoţională, concepută atât pentru a determina oamenii să devină musulmani, cât şi pentru a le întări credinţa, după ce s-au convertit. Cheia acestei transformări este un tip de frică, dar nu frica pură, indiferent cum ai înţelege-o.

Coranul este o lucrare în două părţi.[128] Prima, surele de la Mecca, reprezintă locul în care se găseşte cea mai mare parte a conţinutului cu adevărat emoţional. Acestea sunt surele consemnate înainte ca Mahomed să se mute la Medina, în anul 622, pentru a evita să fie ucis de către cei

[128] Pentru o trecere în revistă fantastică a emoţiilor din Coran, a se vedea Karen Bauer, „Emotion in the Qur'an: An Overview" [Versiune editată], în Journal of Qur'anic Studies, 19, nr. 2 (2017), pp. 1–31.

care nu erau mulțumiți că oriunde mergea îi convertea pe oameni la noua sa religie. Poate pentru că nu avea libertatea de a predica deschis, libertate pe care o va găsi mai târziu la Medina, sau poate pentru că trebuiau să fie memorabile, aceste sure timpurii sunt mai scurte, mai ritmice şi se concentrează mult mai mult asupra celorlalte religii prezente în regiune. În aceste sure este cel mai probabil să găsiți mențiuni la Adam şi profeți precum Moise, Avraam şi Iisus. Aceste capitole subliniază importanța moralității, pericolele închinării la zeul sau zeii greşiți, modalitățile de a ajunge în cer şi de a evita iadul. Sunt mult mai severe şi mai sumbre decât surele târzii ale lui Mahomed, cele de după cucerirea Medinei. Asta nu înseamnă că ultimele sure nu sunt şi ele profund emoționale – departe de asta. Doar că înțelegerea lui Mohamed asupra emoțiilor, în special a fricii, este exprimată mai clar în acele capitole mai scurte, prin urmare vom începe de aici.

În surele de la Mecca, Mahomed îi îndeamnă pe oameni să creadă cu ardoare şi reflecție. Acest lucru nu este deloc surprinzător: acestea erau surele pe care le recita în timp ce-şi forma mulțimea de adepți şi-şi propaga cuvântul. Surele trebuiau să fie percutante, scurte şi uşor de reținut, deoarece o tradiție orală puternică era esențială pentru răspândirea timpurie a credinței. Se crede că unele sure au fost întipărite pe tot ceea ce au putut găsi adepții lui Mahomed în acel moment – pânză, bucăți de os, bucăți de piele nefolosite şi aşa mai departe. Majoritatea acestor sure mai scurte se găsesc acum la sfârşitul Coranului. Versiunile actuale aranjează surele, în cea mai mare parte, în funcție de lungime, cele mai lungi apărând primele. Pentru a citi ceea ce tânărul Mahomed le-a spus adepților săi în acei ani de început, trebuie să mergi la sfârşitul cărții. Aici găseşti şi câteva ecouri vagi ale ideilor Sfântului Augustin.

Nu există nicio dovadă a faptului că Mahomed cunoştea opera lui Augustin, dar lucrul acesta nu poate fi totuşi exclus. După cum am menţionat deja, Mahomed era un negustor cu un interes deosebit pentru o varietate de culturi şi tradiţii. Este foarte probabil să fi obţinut multe cunoştinţe despre creştinism şi iudaism de la alţi negustori şi de la oamenii sfinţi pe care i-a întâlnit în călătoriile sale. Mahomed şi-a construit o cunoaştere aproape enciclopedică pe baza acestor credinţe, deşi filtrată prin propria sa cultură. O astfel de familiaritate cu ideile creştinismului ar putea sugera cel puţin faptul că este posibil să fi auzit despre Augustin, având în vedere opera şi faima prolifică a acestuia din urmă. Dar, indiferent dacă Mahomed ştia sau nu despre Augustin, cei doi au împărtăşit câteva idei izbitor de asemănătoare.

La fel ca o mare parte din lucrarea lui Augustin, Coranul subliniază diferenţa dintre iubirea evlavioasă şi iubirea de sine – şi virtutea primeia faţă de cea din urmă. Le aminteşte cititorilor în mod repetat că Allah le-a dat oamenilor atât capacitatea de a gândi, cât şi capacitatea de a simţi. Mesajul este acela că, dacă îl iubeşti pe Allah, Allah te va iubi la rândul lui. Dacă nu, ei bine, atunci te aşteaptă nici mai mult, nici mai puţin decât iadul, pentru a-ţi ispăşi păcatul. De asemenea, la fel ca la Augustin, concepţia Coranului despre dragoste nu se referă doar la caritate şi la iubirea celorlalţi pentru câştigul personal, ci şi la dorinţa activă de a obţine iubirea lui Allah. „Bogăţia oamenilor pe care căutaţi să o sporiţi prin cămătărie nu va creşte înaintea lui Dumnezeu; dar milostenia pe care o dai pentru dragostea lui Dumnezeu îţi va fi întoarsă de mai multe ori."[129] În termeni

[129] Dawood, The Koran, versete 30:38.

mai clari, iubirea față de ceilalți ar trebui să se manifeste în mod altruist în numele lui Allah.

Dar iubirea nu este dată în mod liber de Allah; este ceva ce trebuie să câştigi. În mod similar, mila vine numai la ordinul lui Dumnezeu. Pentru a câştiga dragoste şi milă, e nevoie să acționezi aşa cum ar trebui să o facă un musulman, aşa cum este indicat de Coran. Prin aceasta diferă Coranul de operele lui Augustin. Un anumit tip de frică, deşi unul bazat, precum la Augustin, pe iubire, era important pentru noua religie a lui Mahomed.

Aproape întotdeauna, de la greci şi până la ştiința modernă, frica a fost un termen-umbrelă, care acoperă o gamă largă, dar conexă de sentimente. De exemplu, să luăm în considerare diferența dintre repulsia față de şoareci, determinată de faptul că îi considerăm o prezență în general neplăcută, şi respingerea lor atât de intensă, încât se ajunge la dezvoltarea unei adevărate musofobii care provoacă, la rândul ei, hipervigilență. Dar nu este doar o chestiune de grad. Există multe distincții subtile între definițiile date fricii în literatura ştiințifică şi în textele filosofice şi religioase. Coranul menționează zece tipuri de frică, inclusiv khawf (frica de un pericol pe care îl vezi venind şi pentru care ar trebui să te pregăteşti), khashiyah (frica de răul pe care îl poate provoca ceva) şi taqwa (tipul de frică ce ne determină să luăm măsuri de precauție, cum ar fi încuierea uşii casei şi purtarea unei măşti în timpul unei pandemii). Toate acestea pot fi trăite în slujba lui Allah, dar pot fi resimțite şi din motive egoiste. Coranul îl citează pe Allah, consemnând: „Satana este cel care îi face pe adepții săi să fie temuți. Dar nu vă temeți de ei şi temeți-vă de Mine, dacă sunteți

credincioşi cu adevărat”.[130] Augustin a făcut distincția între iubirea de sine şi iubirea îndreptată spre Dumnezeu. Această dragoste pentru Dumnezeu ar putea genera, de asemenea, o teamă de păcat – o idee care ne duce înapoi la frica evreilor de a-l dezgusta pe Dumnezeu. Coranul face un lucru similar. Distinge între tipurile obişnuite, îngrozitoare de teroare pământească şi tipul corect de frică – frica de Dumnezeu sau, mai degrabă, frica de a-l dezamăgi pe Dumnezeu.

Deşi majoritatea traducerilor din Coran folosesc termenul temător de Dumnezeu, cuvintele arabe nu înseamnă asta. Nu chiar. Este vorba despre una dintre acele emoții greu de tradus. Cuvintele originale arabe pentru „frica de Dumnezeu”, al khawf min Allah[131], sunt înțelese ca însemnând mai degrabă ceva apropiat ca sens de „conştiința lui Dumnezeu” sau „protecția lui Dumnezeu”. Este o teamă de a pierde din vedere imensa putere a lui Allah. De a dezvolta o aversiune față de Dumnezeu sau de a nu proteja credința de cei care au aversiune față de ea. A pierde controlul şi a nu te comporta aşa cum ar trebui să o facă un musulman. Trebuie să pui totul pe locul al doilea, după Allah – proprietatea, familia, chiar propria ta viață –, pentru a evita sentimentele de pierdere. Această pierdere, sau khusr, este, de asemenea, o parte esențială a compoziției emoționale a Coranului. Una dintre ultimele şi cele mai scurte sure din Coran afirmă:

---

[130] Dawood, The Koran, versete 3:174.

[131] الله من الخـوف

Jur pe ziua care intră în declin că pierderea [sau pierzania] va fi soarta Omului, cu excepția celor care cred şi fac lucrări bune; care se îndeamnă reciproc la dreptate şi la tărie.[132]

Potrivit Coranului, a nu te purta ca un musulman ar trebui să echivaleze cu pierderea sau, pur şi simplu, neprimirea dragostei şi a milei lui Allah. Este o pierdere care netezeşte drumul spre pierzanie, către iad şi damnare.

Frica de Dumnezeu îi ajută pe credincioşi să rămână vigilenți şi să-şi protejeze atenția îndreptată spre Allah. Le permite credincioşilor să acționeze împotriva pasiunilor lor naturale, să-şi păstreze emoțiile sub control şi să facă ceea ce este corect pentru Allah, mai degrabă decât din interes pur personal. Această concentrare va conduce spre prosperitate, biruință în luptă şi recompensă în cer.[133] Mesajul este clar – dacă vă temeți cu adevărat să-l dezamăgiți pe Allah, veți accepta ceea ce Coranul are de spus, vă veți ține sub control emoțiile şi veți câştiga recompensele.

Un alt element important din perspectiva emoțională a Coranului este rolul inimii. Există patru cuvinte adesea interschimbabile pentru „inimă" în Coran. Qalb şi fu'ad înseamnă literalmente „inimă". Lubb înseamnă „inima internă" sau „mintea". În cele din urmă, sadr înseamnă „piept" şi/sau „sân". În total, ele apar de 208 de ori în textul

---

[132] Dawood, The Koran, versete 103:1–3.

[133] Dawood, The Koran, p. 384.

Coranului.[134] Coranul plasează centrul emoțional al unei persoane în inimă. De asemenea, pune în inimă sediul aql – adică al „rațiunii" sau „înțelegerii".[135] Capul, sau ra's, este doar un cap. Aceasta înseamnă că, în contextul islamului timpuriu, gândirea şi emoția nu erau înțelese ca două lucruri separate. Potrivit Coranului, inimile necredincioşilor sunt împietrite nu numai pentru că nu înțeleg mesajul islamului, ci şi pentru că nu îl simt. Ideea inimii ca sursă a emoțiilor noastre apare foarte mult în literatura antică. Faptul că încă spunem „simt această emoție în inimă" este o dovadă a profunzimii cu care acest concept a pătruns în atâtea tradiții spirituale şi culturale. Poate, pentru că este o parte esențială a modului în care au fost înțelese emoțiile în islamul otoman, a sosit momentul să-l abordez dintr-o perspectivă medicală. Pentru a face acest lucru, trebuie să mergem mai departe, către unul dintre cei mai mari intelectuali ai islamului – un bărbat pe nume Abu 'Ali al-Husayn ibn 'Abdullah ibn al-Hasan ibn 'Ali ibn Sina sau, pe scurt, Ibn Sina. El a fost cunoscut Occidentului ca Avicenna.

Multe umori

Ibn Sina s-a născut cândva în jurul anului 980, în apropiere de Bukhara, în ceea ce este azi teritoriul Uzbekistanului.

---

[134] Bauer, „Emotion in the Qur'an", p. 18.

[135] Dawood, The Koran, versete 22:46.

Fiul unui oficial guvernamental, Ibn Sina învățase întregul Coran pe dinafară până la vârsta de zece ani. El stăpânea aritmetica indiană, legea islamică şi o mare parte din filosofia antică, înainte de adolescență. La scurt timp după aceea, a început o adevărată relație cu operele lui Aristotel. A recitit de atât de multe ori Metafizica, încât a învățat-o pe de rost, cuvânt cu cuvânt. Mai important, a învățat să o înțeleagă în profunzime, cu ajutorul comentariilor scrise de un alt mare gânditor islamic, al-Farabi. Se spune că la vârsta de 16 ani a decis să studieze medicina, pentru că era uşor. Abilitățile sale medicale au devenit cunoscute pe scară largă şi a scris două cărți pe această temă – Kitab al-Shifa', sau „Cartea vindecării", şi Al-Qanun fi'l-tibb, sau „Canonul Medicinei".

Una dintre cele mai mari influențe asupra lui Ibn Sina şi, într-adevăr, asupra fiecărui medic care a trăit oriunde în zona de la granițele vestice ale Indiei până la țărmurile Irlandei a fost Galen. Din punct de vedere medical, Galen ar putea fi cel mai influent gânditor din istoria civilizației occidentale. Ideile sale au dominat practica medicală timp de peste un mileniu. Galen era un personaj important. Moştenirea lui a contat foarte mult. Spre deosebire de înaltele idei teologice şi filosofice care nu însemnau nimic pentru fermierul obişnuit, opiniile lui Galen asupra vindecării i-au influențat pe toți, atât regi, cât şi țărani, deşi țăranii erau mai predispuşi să se trateze singuri, folosind principiile sale, decât să apeleze la serviciile unui medic. Aşa cum se întâmplă des, nu a contat faptul că s-a înşelat în aproape toate privințele.

Savanții din marile imperii islamice care s-au ridicat la scurt timp după moartea lui Mahomed au tradus şi păstrat cuvintele lui Galen, uneori înfrumusețându-le şi adaptându-

le. În secolul al XII-lea, învățăturile acestuia s-au îndreptat spre Europa şi au devenit coloana vertebrală a perspectivei lumii occidentale şi a Orientului Mijlociu asupra medicinei, până când teoria germenilor le-a înlocuit definitiv, odată pentru totdeauna, în anii 1800.

Galen a împrumutat multe dintre ideile sale de la medicul grec Hipocrate – omul de la care am primit jurământul hipocratic. Hipocrate credea că oamenii erau compuşi din patru umori. Fiecare dintre aceste umori avea o anumită temperatură şi consistență. Umoarea caldă şi umedă din jurul ficatului era haima sau sânge. Melaina chole era rece şi umedă, aceasta fiind bila neagră, colectată în splină. Vezica biliară producea umoarea caldă şi uscată xanthe chole, sau bila galbenă. În cele din urmă, creierul a produs phlegma rece şi umedă. (Flegma, apropo, nu însemna „flegmă”, cu sensul de „scuipat”. Ea denumea orice substanță limpede care se găsea în corp.) Pentru ca organismul să funcționeze în mod eficient, Galen credea că toate cele patru umori trebuie să fie perfect echilibrate. Efortul de a menține o dietă sănătoasă, de a dormi suficient şi de a face mişcare în mod regulat a constituit nucleul practicii medicale a lui Galen. (Am spus că s-a înşelat în legătură cu „aproape” tot.)

Important în ceea ce priveşte subiectul emoțiilor este faptul că fiecare umoare a fost asociată cu o stare de spirit. Multe limbi folosesc versiuni ale acestor cuvinte, pentru a descrie sentimentele din zilele noastre. Sângele avea legătură cu a fi sangvin – vorbăreț, activ şi extravert. Bila neagră, sau melaina chole, este sursa cuvântului melancolie, ceea ce descrie aproape perfect efectul. Prea multă bilă galbenă te făcea coleric – iritabil, arțăgos şi încordat. Un exces de phlegma te făcea leneş, letargic şi lipsit de viață – flegmatic.

Dar, pentru Galen, cam la atât s-a redus studiul umorilor. Singurul tratament recomandat pentru ele a fost un comportament corect şi controlarea lor.[136] La fel de importantă, atât pentru Galen, cât şi pentru Ibn Sina, era respirația.

Galen a susținut că sufletul animează corpul, folosind pneuma sau aerul. Existau trei tipuri de pneuma: pneuma physicon (sau spiritul natural), cu sediul în ficat, ajuta la reglarea sinelui nostru vegetativ, guvernând funcții precum nutriția, metabolismul şi reproducerea. Pneuma psychicon (sau spiritul animalic) se găsea în creier şi controla aspectele „animalice" ale vieții noastre, precum percepția senzorială şi mişcarea. Pneuma zoticon (sau spiritul vital), localizată în inimă, controla temperatura corpului, precum şi circulația sângelui şi a umorilor.[137] Ibn Sina a preluat această noțiune şi a dezvoltat-o. El credea că respirația îşi are originea în inimă, ca suflu vital – chiar aerul pe care Allah l-a insuflat în Adam, în momentul creației. Această suflare însuflețită este filtrată apoi de corp, interacționând cu umorile şi permițând organelor să-şi facă treaba. În opinia sa, scopul umorilor este acela de a construi şi de a interacționa cu părțile corpului, provocând uneori schimbări de comportament, cum ar fi exprimarea emoțiilor

[136] Pentru faptul că nu sunt menționate cauzele umorale ale pasiunilor în scrierile lui Galen, a se vedea Galen, On the Passions and Errors of the Soul, trad. Paul W. Harkins (Columbus: Ohio State University Press, 1963).

[137] Un cititor atent ar fi putut observa că Galen a împărțit corpul în aceleaşi trei zone pe care Platon le-a asociat cu sufletul tripartit – partea inferioară a corpului, inima/pieptul şi creierul. Nu a fost o simplă coincidență: Galen era în parte platonist.

perturbatoare. Când fluxul respirației este restricționat sau modificat, acest lucru poate dezechilibra umorile şi poate provoca boli, inclusiv boli ale pasiunilor.

Ibn Sina nu a făcut o analiză sistematică a emoțiilor. Dar a scris despre modalitățile prin care pasiunile pot fi detectate, pe baza combinației între respirația pacientului şi pulsul acestuia. Respirația profundă şi un puls „mare, în creştere" şi „alert" sugera furia. Un puls rapid, neregulat şi o respirație superficială indica frica. (Viteza cu care apăreau aceste simptome era corelată cu gradul de teroare.) Durerea era însoțită de un puls aproape nedetectabil şi de o respirație slabă. În cele din urmă, respirația regulată şi un puls lent, constant, dar relativ puternic însemnau că pacientul trăieşte bucuria sau încântarea.[138] Pacientul vesel era, de asemenea, cald, deoarece sângele fierbinte şi umed devenea umoarea dominantă în corpul său.

Ibn Sina a plasat cu fermitate sentimentele în interiorul corpului. Pentru el, pasiunile erau o problemă medicală, iar leacurile pentru emoțiile tulburătoare nu mai trebuiau să implice penitența religioasă, rugăciunea sau exorcismul. Se putea găsi tratamentul potrivit prin echilibrarea umorilor. De asemenea, asta însemna că monitorizarea sursei emoțiilor – inima – ne poate ajuta să ne controlăm sentimentele şi să ne menținem pe calea stabilită de Allah pentru noi. Această idee vine în continuarea învățăturii islamice, care afirmă că emoțiile ar trebui să se potrivească

---

[138] Această ediție revizuită are comentarii puțin cam vechi, dar traducerile textului lui Ibn Sina sunt, se pare, foarte bune: Ibn Sina (Avicenna), The Canon of Medicine of Avicenna, trad. Oscar Cameron Gruner (New York: AMS Press, 1973), pp. 285, 321.

respirației divine inițiale de gândire şi simțire, care încetineşte pulsul, înmoaie inima şi duce la islam. Cel puțin, aceasta a fost probabil credința armatei otomane în timpul pregătirii atacului asupra Constantinopolului, în seara zilei de 28 mai 1453.

Comunitatea soldaților

Să ne întoarcem la armata mobilizată în afara zidurilor Constantinopolului, unde, potrivit istoricului otoman din secolul al XVI-lea, Nesri, sultanul Mehmed al II-lea ținea un discurs.

Aceste frământări sunt de dragul lui Dumnezeu. Sabia Islamului este în mâinile noastre. Dacă nu am alege să suportăm aceste cazne, nu am fi demni să fim numiți gâzîs [războinici]. Ne-ar fi ruşine să ne aflăm în prezența lui Dumnezeu, în Ziua Învierii.[139]

[139] Mevlâna Mehmed Neşri, Ǧihānnümā [Cihannüma] Die Altosmanische Chronik Des Mevlānā Meḥemmed Neschrī [Mevlâna Mehmet Neşri], ed. Franz Taeschner (Wiesbaden, Germany: Harrassowitz Verlag, 1951), p. 194, tradusă în Halil Inalcik, The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600 (Londra: Weidenfeld & Nicolson, 2013), loc. 5109, Kindle.

Acesta putea fi unul dintre multele discursuri ținute de Mehmed. În zilele premergătoare ultimului asalt, sultanul a fost mereu ocupat. A înconjurat tabăra călare, vorbindu-le oamenilor şi comandanților săi, a organizat atacuri şi a participat la efortul de război general, făcând parte din comunitate şi refuzând să rămână o figură solitară, retrasă într-un cort, la câțiva kilometri distanță.

Comunit**ăţ**ile emo**ţ**ionale

Armata otomană era formată din oameni proveniți dintr-o varietate de comunități numite millet sau taife. Uneori acestea erau separate pe criterii etnice, alteori, în funcție de credințele religioase – nu toți cei care luptau pentru otomani erau musulmani, deşi marea majoritate erau. În ciuda acestor comunități separate, în timpul bătăliei a existat o comuniune emoțională generală, care a reunit toți soldații. Fundamentale pentru această comuniune emoțională au fost idei precum rıza ve sukran, consimțământul sau recunoştința acordată celor care îşi arătau contribuția, făceau ceea ce li se cerea şi se abțineau de la a aduce prejudicii grupului. Acest ultim criteriu era deosebit de important. Expresia turcească folosită pentru a desemna această stare – kendi halinde olmak – înseamnă literalmente „să fii singur”, ceea ce pare puțin ciudat la prima vedere. Dar kendi halinde olmak nu însemna „să fii pe cont propriu”, separat de grup, pentru a evita să-i superi pe ceilalți. Potrivit istoricului Nil Tekgül, aceasta însemna să

încerci să fii „inofensiv, cu accent pe a nu face rău”[140] – să nu creezi probleme, să nu te împăunezi sau să-i enervezi pe cei din jur. Doar să-ți faci treaba.

Comunitatea este, desigur, o parte importantă a Coranului. Ummah – un tip de comunitate guvernată de însuşi Allah – se presupune că îi leagă pe adepții islamului:

Apostoli! Mâncați din ceea ce ne face să fim sănătoşi şi faceți lucruri bune: cunosc toate acțiunile voastre. Comunitatea ta [ummah] nu este decât o singură comunitate [ummah] şi eu sunt singurul tău Domn: de aceea teme-te de Mine.[141]

Ummah-ul împărtăşit în interiorul şi între taife făcea parte din structura emoțională a fiecărui soldat şi din structura emoțională a armatei otomane.

În calitate de sultan, Mehmed era responsabil pentru consolidarea acelor legături comune. El a trebuit să-şi dea consimțământul şi să-şi arate recunoştința față de oamenii săi pentru ceea ce urmau să facă şi a trebuit să demonstreze că şi el se temea de Allah şi voia să-i respecte

[140] Nil Tekgül, „A Gate to the Emotional World of Pre-Modern Ottoman Society: An Attempt to Write Ottoman History from ‘the Inside Out’” (teză de doctorat, Universitatea Bilkent, 2016), p. 177, http://repository.bilkent.edu.tr/handle/11693/29154, accesat în data de 20 februarie 2020.

[141] Dawood, The Koran, pp. 23–51.

cuvântul. Acest lucru a fost crucial, asigurându-se astfel că trupele sale aveau să rămână strâns unite, conduse de o singură minte: o mare ummah, construită din taife individuale. El, ca şi ei, era gata să se alăture luptei colective, să-şi arate recunoştinţa, să-şi folosească frica de Allah, pentru a netezi calea şi a spori suflarea lui Dumnezeu în inimile lor, astfel încât să poată cuceri Constantinopolul – să facă aşa cum a poruncit Allah, în schimbul milei, iubirii şi slavei lui. Sultanului îi revenea rolul de a se adresa tuturor, de a-i ajuta să prospere.

Probabil Mehmed a crezut că trupele sale au fost puse sub protecţia lui de către Allah însuşi. El fusese învestit cu codurile de protecţie, sau siyanet, şi codurile compasiunii, ale afecţiunii şi bunătăţii tandre, sau merhamet. Sultanului i-a revenit misiunea de a ajuta inimile oamenilor săi să cunoască bucuria (müreffhü'l-bal) şi de a rămâne într-o „stare de nemişcare" (asude-hal). Depindea de el să-şi menţină oamenii cât mai fericiţi.[142] Chiar şi în timpul războiului, acest lucru conta foarte mult. Şi de aceea sultanul a râs, a stat de vorbă cu soldaţii şi s-a arătat a fi unul dintre ei. El manifesta compasiune pentru supuşii săi, deopotrivă în calitate de conducător şi ca parte a comunităţii emoţionale.

Este suficient să spunem că lucrul acesta a funcţionat. Strâns unite între ele, armatele otomane au cucerit Constantinopolul în ziua următoare. Zidurile bizantine s-au sfărâmat, armatele au căzut, imperiul s-a prăbuşit. Ultimele vestigii ale Imperiului Roman, cândva dominante în lumea occidentală, au fost acoperite – cu excepţia Bisericii Catolice,

---

142 Tekgül, „A Gate to the Emotional World", pp. 84–87.

desigur, dar acest lucru nu este relevant pentru discuția noastră. Ceea ce e important este că sultanul Mehmed al II-lea a realizat ceea ce atât de mulți nu reușiseră. Istanbul, cum va fi numit ulterior Constantinopolul, a devenit cea mai de preț posesiune a lui, noua sa capitală. Trebuia să fie readus la gloria de odinioară, iar frumusețea sa, refăcută. Otomanii nu trebuiau să se teamă de Allah – scânteia vieții din inimile lor îi condusese la victorie în numele lui. Allah nu era supărat.

Este dificil să supraestimăm, la nivelul istoriei universale, impactul avut de invazia otomană asupra Constantinopolului. Turcia modernă încă se agață de multe dintre miturile țesute în jurul căderii orașului. Fără teama care a dus la căutarea milostivirii lui Allah, teamă care a pulsat în inimile oamenilor lui Mehmed al II-lea, nu ar exista nici măcar Turcia modernă din zilele noastre. Invazia otomană asupra Constantinopolului nu a fost o decizie tactică. A fost alimentată în Mehmed și oamenii săi de un impuls emoțional, de o dorință de a termina ceea ce părinții lor începuseră în numele lui Dumnezeu. A fost posibilă prin comuniunea emoțională a oamenilor săi.

Căderea Constantinopolului a avut consecințe enorme, pe care Mehmed însuși nu le-ar fi putut prevedea. Le-a oferit otomanilor controlul asupra accesului la Drumul Mătăsii și, bineînțeles, Mehmed a profitat de ocazie, pentru a percepe impozite mari comercianților care îl traversau. De mai bine de două milenii, oamenii călătoreau din China în Europa și se întorceau pe acest drum. Reprezenta o componentă esențială a economiei europene. Dintr-odată, comercianții nu-și mai permiteau aceste călătorii. Consecințele acestei stări de fapt au redesenat harta, schimbând Europa și lumea pentru totdeauna.

Dispariția comerțului de-a lungul Drumului Mătăsii este, fără îndoială, responsabilă pentru crearea părții de lume pe care o numim în prezent Europa. Granițele odată începătoșate ale creştinătății deveniseră clare, limitele ei, mai evidente. Aceşti noi europeni au trebuit să găsească o cale de a ocoli marginile tăioase ale imperiului, asumându-şi riscuri îndrăznețe şi neînchipuite pentru a călători în Est. Ce s-a întâmplat când au făcut-o şi emoțiile pe care le-au dezlănțuit aceste tentative au definit epoca modernă timpurie.

6. Abominabila vânătoare de vrăjitoare

Imaginează-ți, pentru o clipă, că eşti o femeie în vârstă, care trăieşte în Europa secolului al XVII-lea. Eşti o ființă singuratică. Nu ai copii, iar soțul tău a murit cu ceva timp în urmă. Singurul mod în care poți supraviețui este să te bazezi pe bunătatea oamenilor din satul tău şi să prepari din când în când leacuri pentru ei. Eşti norocoasă, pentru că sătenii se gândesc la tine ca la o „femeie înțeleaptă" – un pic ciudată, care se îndeletniceşte cu magia albă, dar, în general, inofensivă. Apoi, într-o zi, la mijlocul anilor 1610, o vacă aparținând cuiva care a fost nepoliticos cu tine se îmbolnăveşte şi moare. Într-o clipită, nu mai eşti o femeie înțeleaptă, ci o vrăjitoare.[143]

[143] Ar fi o dovadă de neglijență, dacă nu aş menționa cartea următoare. Are o perspectivă diferită asupra vrăjitoarelor şi emoțiilor, față de ce am

Luni şi chiar ani la rând, oamenii te numesc neîncetat vrăjitoare şi sunt răi cu tine. În cele din urmă, cedezi nervos. Ţipi, strigi, blestemi şi înjuri sătenii, înfuriindu-te până la punctul în care vrei să te răzbuni. În furia ta, eşti gata să faci orice pentru a pune în act acea răzbunare, ba chiar să-i întorci spatele lui Dumnezeu. În acel moment apare un câine şi îți vorbeşte. Eşti puțin speriată: la urma urmei, este un câine care vorbeşte. Frica se intensifică doar atunci când câinele îți spune că el este însuşi diavolul. Câinele diavolului te roagă să te calmezi, pentru că te iubeşte „mult prea mult ca să te rănească sau să te sperie". Eşti singură, tristă şi rănită şi iată un câine vorbitor, care îți oferă dragoste. De fapt, este o trăire destul de plăcută, să fii iubită după toți aceşti ani. Câinele diavolului îți oferă atunci puterea de a te răzbuna pe toți cei care ți-au greşit şi tot ce doreşte în schimb sunt trupul şi sufletul tău. Renunțarea la sufletul tău nemuritor ar putea fi prea mult pentru puțină răzbunare sângeroasă, aşa că diavolul adaugă un stimulent. Dacă refuzi, el îți va „rupe [corpul] în o mie de bucăți". Ce ai face?

Potrivit unei piese interpretate pentru prima dată în jurul anului 1621 şi presupusă a fi bazată pe „o poveste adevărată cunoscută", aceasta a fost tocmai dilema cu care s-a confruntat Elizabeth Sawyer. În piesă, „Mama" Sawyer se satură atât de mult să fie tratată prost, încât acceptă pe loc târgul, provocând nebunie, sinucidere şi crimă în rândul

---

prezentat eu, dar este oricum superbă: Charlotte-Rose Millar, Witchcraft, the Devil, and Emotions in Early Modern England (Abingdon, UK: Routledge, 2017).

vecinilor, înainte de a fi prinsă şi spânzurată.[144] Oricât de absurdă ar părea această poveste, ea nu este atât de neobişnuită, în comparaţie cu alte poveşti despre modul în care femeile devin vrăjitoare.

Vânătoarea nebună a vrăjitoarelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea reprezintă unele dintre cele mai grave exemple de violenţă îndreptate împotriva femeilor, din întreaga istorie. Cele mai realiste estimări ale numărului de femei ucise între anii 1560 şi 1630 indică în jur de 50 000, deşi acest lucru este contestat.[145] Unii spun că ar fi fost mai puţine; alţii zic că ar fi fost mai multe. S-a susţinut că au fost arse câteva milioane, deşi acest lucru este puţin probabil.

Una dintre cele mai mari vânători de vrăjitoare a avut loc în Trier, un vechi oraş roman aflat acum pe teritoriul actualei Germanii, pe parcursul a 12 ani lungi, între 1581 şi 1593. Până la o mie de oameni acuzaţi de vrăjitorie au fost ucişi acolo, conform afirmaţiilor unui arhiepiscop catolic deosebit

---

144 William Rowley, Thomas Dekker şi John Ford, The Witch of Edmonton (Londra: J. Cottrel for Edward Blackmore, 1658).

145 Malcolm Gaskill afirmă că numărul lor se situează undeva între 45 000 şi 50 000: a se vedea Malcolm Gaskill, Witchcraft: A Very Short Introduction (Oxford, UK: Oxford University Press, 2010), p. 76; Brian Levack afirmă că au fost 60 000: a se vedea Brian P. Levack, The Witch-hunt in Early Modern Europe (Londra: Longman, 2013), p. 22; Anne Llewellyn Barstow afirmă că, ţinând cont de toate documentele, este vorba de cel puţin 100 000: a se vedea Anne Llewellyn Barstow, Witchcraze (Londra: Bravo, Ltd., 1995). Aş putea continua. Aproape orice carte scrisă pe marginea acestui subiect citează un număr diferit de persoane. Important este să reţinem că au fost ucişi foarte mulţi oameni.

de detestat – Johann von Schönenberg –, care a decis să curețe oraşul de protestanți, evrei şi vrăjitoare. A provocat o frică generalizată, ajutat de procurori laici, care sperau să profite de suferința răspândită – procesele nu erau ieftine, iar Biserica era bogată. În curând, oamenii acuzați de vrăjitorie au fost scoşi din casele lor, torturați şi arşi de vii. Adesea, procesul ducea la alte acuzații, transformându-se în isterie de masă. Probabil vă puneți acum o întrebare care a tulburat istoricii vreme de zeci de ani: cum de s-a putut întâmpla acest lucru? Ce condiții ar fi putut crea o situație în care mii de oameni – în special femei – să fie uciși pentru o crimă pe care aproape sigur nu au comis-o? Răspunsul, sau cel puțin o mare parte din el, are legătură cu emoția.

Dintre numeroasele sentimente pe care oamenii le-au simțit față de vrăjitoare în această perioadă, două au fost deosebit de importante – şi acestea sunt trăiri pe care le-am întâlnit deja, cel puțin versiuni ale acestora. Aceste două emoții reprezintă cheia înțelegerii motivului pentru care atât de mulți oameni au fost uciși. Prima este frica, iar a doua este un anumit tip de dezgust – abominația.

Modul în care oamenii din Europa înțelegeau frica şi abominația în vremea vânătorilor de vrăjitoare îşi are rădăcinile într-un regim emoțional mult mai vechi – unul care combina învățăturile creştine cu gândirea greacă. Aceasta nu a fost opera Sfântului Augustin, ci a unui om care a dezvoltat ideile lui Augustin, printr-o forță intelectuală care a dominat creştinătatea pentru următorii 400 de ani: Sfântul Toma de Aquino.

Prima carte despre emoţie

Secolul al XII-lea a fost caracterizat în multe feluri – mişcarea umanistă din secolul al XII-lea şi criza din secolul al XII-lea se numără printre evenimentele care l-au modelat. Dar ceea ce este clar e faptul că a fost un secol care a adus schimbări profunde în Europa, iar o mare parte dintre aceste schimbări au revenit odată cu apariția cruciaților. Creşterea birocrației este un exemplu semnificativ, dar oarecum prozaic. Numărul listelor de bunuri, stocuri şi alte asemenea posesiuni a crescut dramatic în secolul al XII-lea. A existat, de asemenea, un aflux brusc de traduceri latine ale literaturii greceşti antice, inclusiv ale operelor lui Aristotel.

Impactul reintroducerii lui Aristotel în viețile intelectuale ale europenilor secolului al XII-lea a fost unul imens. Ideile bazate pe operele lui Aristotel au dominat educația şi dezbaterile pentru următorii 500 de ani. Mulți istorici au crezut pe vremuri că ele ne-au împins pe o cale a întunericului. Aceştia au susținut că ideile Bisericii, filtrate prin logica aristotelică, au dominat evoluția gândirii timp de jumătate de mileniu, ducând la aşa-numitul Ev Mediu Întunecat. Desigur, nu este chiar atât de simplu. În această epocă s-au remarcat mulți intelectuali şi inventatori importanți. E momentul în care s-au decoperit o mulțime de lucruri, începând cu invenția jugului, care a revoluționat agricultura, până la minunea legislativă care a fost Magna Carta şi care a luat naştere în această perioadă. Câțiva filosofi extraordinari scriau şi atunci lucrări profunde şi

influente. Unul dintre ei a fost un frate dominican pe nume Toma de Aquino.

Până în secolul al XIII-lea, schimbările profunde aduse de veacul anterior luaseră avânt. În perioada aceea, Toma d'Aquino a scris, printre altele, o lucrare neterminată, numită Summa Theologiae. Summa este o carte colosală, atât din punct de vedere al dimensiunii, cât şi al sferei intelectuale pe care o cuprinde. Ideile pe care le prezintă sunt dezvăluite punct cu punct. În primul rând, Aquino face o afirmaţie. Apoi aduce obiecţii propriei sale afirmaţii. Apoi îşi analizează obiecţiile, înainte de a trage în cele din urmă o concluzie. Această concluzie devine următoarea afirmaţie, iar întregul proces este astfel reluat. E uşor să te pierzi în această lucrare şi este incredibil de uşor să-l scoţi pe Aquino din context, citând exclusiv părţile greşite ale analizei.

Cea mai importantă pentru noi este o anumită parte a Summei – secţiunile 22-48 din Prima Secundae sau prima parte a celei de-a doua părţi. Aceste capitole cuprind aproape sigur prima lucrare dedicată emoţiilor scrisă vreodată. Aristotel inventariase în mod sistematic emoţiile în Retorică, dar nu de dragul lor; descrierile lui Aristotel despre pathē făceau parte dintr-o lucrare dedicată artei dezbaterii. Aquino a dedicat emoţiilor o întreagă secţiune a cărţii sale. Spun „emoţii", dar, din punct de vedere tehnic, el scria despre categoria trăirilor cunoscute sub numele de pasiuni sau passiones animae (pasiunile sufletului). Acestea erau trăiri care îşi aveau originea în corp şi influenţau mintea, la fel ca pathē. Aquino a identificat, de asemenea, o altă categorie de trăiri, afectele, care urmează calea opusă: mintea se gândeşte la ceva pentru un timp, poate chiar pentru o lungă perioadă, apoi determină corpul să trăiască răspunsul adecvat. Mai simplu spus, pasiunile sunt trăirile

pe care Platon şi stoicii au vrut cu atâta disperare ca oamenii să le controleze. Ele au fost cauza iubirii de sine augustiniene şi a păcatului care-i urma. Afectele erau trăirile controlate, conştiente şi bune – cele care, potrivit lui Platon, te conduc la eros sau, după Augustin, încep cu caritas. Unii oameni, precum stoicii, au crezut că este posibil să le transforme pe unele în celelalte.

Aquino a plasat pasiunile individuale pe o listă împrumutată în mare măsură de la Platon şi Aristotel. Acest meniu al sentimentelor consta din pasiunile primare, care, amestecate, dau naştere unor pasiuni secundare. El a plasat emoțiile primare în două grupuri de perechi opuse. A împrumutat această idee de la Platon, împărțindu-le în pasiuni concupiscibile (bazate pe dorință) şi irascibile (situate în sfera furiei). Dar a enumerat trăirile care alcătuiau fiecare categorie într-un mod în care Platon şi Aristotel nu o făcuseră niciodată.

Pasiunile bazate pe dorință erau:

•amor (dragostea) şi odium (ura),

•desiderium (dorința) şi fuga sau abominatio (fuga sau abominația) şi

•delectatio sau gaudium (plăcerea sau bucuria) şi dolor sau tristitia (durerea sau tristețea).

La fel ca la Platon, aceste pasiuni erau simple, provocate de o reacție la ceva bun sau rău: o recompensă ori o pedeapsă. De exemplu, amor (dragostea) este cauzată de ceva bun, iar odium (ura) este cauzată de ceva teribil. Desiderium (dorința) este voința de a merge spre ceva plăcut, iar fuga

sau abominatio (fuga sau abominația) este compulsia de a scăpa de ceva îngrozitor. Gaudium (bucuria) este ceea ce simți când primeşti sau te afli în prezența a ceva frumos; tristitia (tristețea) este ceea ce simți atunci când te afli într-o situație îngrozitoare.

Pasiunile din sfera furiei identificate de Aquino erau următoarele:

•spes (speranța),

•desperatio (disperarea),

•audacia (curajul),

•timor (frica) şi

•ira (furia).

Din nou, acestea sunt pasiunile care se declanşează atunci când viața devine grea. Efortul depus în scopul obținerii a ceea ce îți doreşti necesită pasiunea speranței sau a curajului. Lupta împotriva unui lucru rău mobilizează furia, teama sau disperarea.

La fel ca pasiunile concupiscibile, pasiunile irascibile erau organizate în perechi de contrarii. Dar erau ceva mai complicate. În funcție de situație, speranța putea fi opusul disperării; curajul, opusul fricii. Alteori, curajul era opusul disperării, iar speranța era opusul fricii. Cea mai neobişnuită dintre ele era furia. Deşi considerată cea mai

violentă dintre pasiunile irascibile, nu avea un corespondent antitetic.[146]

Însă Aquino nu a clasificat pasiunile doar în concupiscibile sau irascibile. El le-a împărțit, de asemenea, în funcție de momentul în care apar. Unele emoții – bucuria, tristețea, curajul, frica şi furia – sunt legate de ceea ce ți se întâmplă într-un anumit moment. Prin urmare, când câştigi un joc, simți bucurie pe moment. Dacă pierzi, simți mâhnire. Alte pasiuni – dorința, fuga sau ura, speranța, disperarea – sunt resimțite când ştii că este posibil să ți se întâmple ceva în viitor. Dacă doreşti un lucru, dar nu-l ai, simți dorință sau speranță. Iubirea şi ura sunt aberante, deoarece există, potrivit lui Aquino, în toate momentele.

După cum am menționat mai sus, frica şi abominația, aşa cum au fost ele descrise de Aquino, au fost principalele ingrediente ale vânătorii de vrăjitoare europene. Oamenii au simțit dezgust față de femeile (şi bărbații) pe care i-au considerat capabili de vrăjitorie, iar frica era la vremea aceea un sentiment omniprezent, care îi urmărea în mod constant pe locuitorii Europei. Să analizăm pe rând aceste noțiuni, începând cu acea emoție de fundal, frica, şi motivul pentru care ea a atârnat permanent deasupra capetelor oamenilor care au trăit în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

Vremuri terifiante

[146] În latină, amor şi odium, spes şi desperatio, audacia şi timor, gaudium şi tristitia. A se vedea Toma din Aquino, Summa Theologica, Editura Polirom, Iaşi, 2009 (N.t.).

În capitolul anterior, i-am părăsit pe otomani, care, după invazia reuşită a Constantinopolului în 1453, au început să perceapă impozite uriaşe pentru orice ajungea în porțiunea pe care o controlau din Drumul Mătăsii – inclusiv lucruri care europenilor le plăceau foarte mult, cum ar fi condimentele, porțelanul şi mătasea. Europenii, dintre care mulți se îmbogățiseră de pe urma comerțului cu Orientul, aveau nevoie să găsească o nouă cale către furnizorii lor. Această situație a determinat trimiterea lui Bartholomeu Diaz în jurul Cornului Africii, în 1488 – lucru pe care oamenii îl credeau imposibil, deoarece se spunea că în sud era atât de cald, încât îți putea exploda capul. Curând după aceea, în 1492, un navigator experimentat din Genova, pe numele său Cristoffa Corombo (noi îl numim Cristofor Columb), a încercat să navigheze spre vest, pentru a ajunge la Insulele Mirodeniilor. Toată lumea ştia că pământul e rotund – ştiau acest lucru de mii de ani –, aşa că încercarea părea suficient de rezonabilă. Problema era că, lucru necunoscut europenilor la acea vreme, un întreg continent le stătea în drum. Columb a aflat acest lucru atunci când corăbiile sale au ajuns pe țărmurile Americii de Nord. A spune că descoperirea acestui nou continent a uimit populația europeană ar fi o enormă subestimare a reacției reale. Toate cunoştințele şi credințele europenilor au fost zguduite din temelii. Ei bine, în mod evident, nu toată lumea a simțit la fel – probabil că sătenii obişnuiți nu s-au lăsat deloc impresionați, în cazul în care au aflat despre descoperire. Dar elitele educate erau uimite, confuze şi mai mult decât speriate. „Oare ce altceva nu mai ştim?”, se întrebau ei.

Peste 25 de ani, în 1517, în timp ce oamenii încă încercau să înțeleagă că există o lume mai mare decât crezuseră până atunci, un călugăr augustinian care interpretase toată vâlva creată ca pe un semn de la Dumnezeu, s-a îndreptat spre uşile Bisericii Tuturor Sfinților din Wittenberg, Germania. Acesta avea cu el – dacă ar fi să credem legenda – un ciocan, nişte cuie şi un pergament pe care scrisese 95 de teze. 95 de critici aduse Bisericii – nu adresate Bisericii Tuturor Sfinților, ci Bisericii Catolice în ansamblu. Acest augustinian se numea Martin Luther şi intenționa să pună în act o dură dragoste uti augustiniană.

Luther începuse să se simtă frustrat de Biserica Catolică, iar cea mai mare frustrare a sa erau indulgențele. Vă amintiți când am menționat că o parte din motivația de a participa la o cruciadă era reducerea timpului petrecut în purgatoriu? În secolul al XVI-lea, deja nu mai era nevoie să pleci în cruciadă. În schimb, trebuia doar să plăteşti biserica, pentru a desemna anumiți călugări să se roage pentru tine – cu cât plăteai mai mult, cu atât era mai mare numărul de călugări care se rugau. Adevărat, aceste indulgențe, aşa cum erau ele cunoscute, au fost instituite pentru că nobililor bogați care trăiau în vremea cruciadelor le plăcea ideea de a obține o reducere a timpului în purgatoriu, dar nu doreau să meargă în Țara Sfântă, riscând să fie ucişi. În schimb, erau dispuşi să plătească o biserică plină de călugări să se roage în numele lor. Pe vremea lui Luther, cumpărarea şi vânzarea acestor indulgențe devenise o afacere profitabilă. Luther credea că acest tip de comportament nu era deloc creştinesc, aşa că a scris 95 de teze, explicând de ce considera asta, şi le-a bătut în cuie pe uşa bisericii.

De fapt, este puțin probabil ca el să le fi bătut în cuie pe uşă; acesta este probabil doar un mit. Dar cu siguranță le-a scris. Mai important, le-a răspândit în toată lumea, folosind o nouă invenție – tiparul. Tezele sale au fost un succes, devenind unul dintre primele bestselleruri din istorie. Dar, de asemenea, au zguduit Europa până în temelii, provocând o rebeliune pe scară largă împotriva Bisericii Catolice, transformându-se într-un grup de credințe cunoscute sub numele colectiv de protestantism. Rivalitatea dintre catolici şi protestanți a fost una acerbă. Ura religioasă a fost folosită ca pretext pentru războaie lungi şi sângeroase. Fiecare facțiune a susținut că liderul celuilalt este aducătorul sfârşitului veacurilor. Între 1480 şi 1700, principalele puteri ale Europei s-au luptat între ele de 124 de ori. Unele dintre aceste conflicte pot rivaliza cu Primul Război Mondial, din punctul de vedere al numărului de victime pe cap de locuitor. În ansamblu, aceste războaie religioase constituie unul dintre cele mai devastatoare conflicte din istorie. Fiecare european care a trăit în această perioadă a fost martorul unei uriaşe vărsări de sânge, la un moment dat sau altul.[147]

În plus, ororile, care fuseseră mereu prezente într-o formă sau alta, păreau să se înrăutățească. Începând cu anul 1250, vremea de pe întreg globul începuse să se schimbe şi, până în 1550, se instalaseră deja cele mai grave extreme ale micii ere glaciare.[148] Între 1250 şi 1650, temperaturile medii

---

[147] Tallett, Frank, War and Society in Early-Modern Europe, 1495–1715 (Abingdon, UK: Routledge, 1992), p. 13.

[148] Textul clasic despre mica eră glaciară este cel al lui Emmanuel Le Roy Ladurie, Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000 (New York: Doubleday, 1971); pentru date mai recente,

au scăzut cu 3,6 grade Fahrenheit, iar clima a înregistrat fluctuații violente, conducând la ani de foamete.

De asemenea, bolile păreau să fie din ce în ce mai frecvente. Ciuma a măturat de mai multe ori Europa, lovind Londra de cel puțin şase ori între 1563 şi cunoscuta epidemie din 1665. Ciuma a fost doar una din lungul şir de boli care au lovit populația Europei în secolul al XIV-lea. Rujeola, variola, holera şi dizenteria, exacerbate de vremea neobişnuită şi de foametea pe care a provocat-o, au fost, de asemenea, un memento constant al mortalității.

Apoi au apărut boli necunoscute şi devastatoare. Acestea erau de obicei aduse de soldații care se întorceau din războaiele purtate în străinătate. În timp ce se luptau să smulgă oraşul Baza, din Peninsula Iberică, de sub controlul forțelor islamice, soldații spanioli au început să-şi observe camarazii dezvoltând răni roşii şi febră, înainte de a cădea pradă nebuniei şi morții. Această boală, febra tifoidă, a ucis mai mulți soldați creştini decât maurii cu care luptau. Tifosul şi-a croit curând drum prin Europa, cu consecințe devastatoare. O altă boală necunoscută, sudoarea engleză, provoca frisoane, amețeală, migrene, dureri intense, epuizare, transpirație abundentă (aşa cum sugerează şi numele) şi, cel mai adesea, moartea.[149] După apariția ei pentru prima dată în Anglia anului 1485, aceasta a cuprins tot restul Europei, până în 1500.

---

vezi şi Brian Fagan, The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300–1850, ediție revizuită. (New York: Basic Books, 2019).

[149] Sudoarea engleză a fost descrisă pentru prima dată în John Caius, A Boke or Counseill Against the Disease Commonly Called the Sweate, or Sweatyng Sicknesse, publicată în 1552.

Orice puteau face englezii, francezilor le reuşea mai bine. Sau ar trebui să spun, mai rău? În timp ce invadau anumite zone ale Italiei, în 1495, trupele franceze au început să dezvolte ulcerații care se transformau în erupții cutanate pe mâini, picioare, gură şi organe sexuale. Odată cu aceste suferințe venea o agonie chinuitoare, care trecea rapid. Dar, de îndată ce pacienții credeau că starea lor se îmbunătățea, corpul li se acoperea de excrescențe moi, tumorale, urmate de probleme cardiace severe şi nebunie. În cele din urmă, cu milostenie, venea moartea. Acum ne referim la această „boală franceză" cu numele de sifilis, şi oamenii epocii ştiau prea bine că se transmitea prin contact sexual – o „boală a păcatului". [150]

În vremea vânătorilor de vrăjitoare din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, toate acestea – boala, foametea, nopțile din ce în ce mai răcoroase şi înțelegerea faptului că anticii, inclusiv cei care scriseseră Biblia, nu ştiau nimic despre lume, deoarece omiseseră un mare şi uriaş continent din scrierile lor – îi aduseseră aproape pe toți la limita răbdării. Erau speriați.

Ca şi cum toate ororile cu care se confruntau europenii secolului al XVI-lea nu ar fi fost suficient de dificile în sine, lucrurile au fost înrăutățite de faptul că toate aceste evenimente nefericite se potriveau foarte mult cu descrierile din cartea Revelației sau, după cum este cunoscută în catolicism, Apocalipsa Sfântului Ioan. Boli? Prezente. Război

[150] Pentru a afla mai multe despre subiect, a se vedea Deborah Hayden, Pox: Genius, Madness, and the Mysteries of Syphilis (New York: Basic Books, 2003) şi Mircea Tampa et al., „Brief History of Syphilis", în Journal of Medical Life 7, nr. 1 (2014), pp. 4–10.

şi amenințarea războiului? Prezente. Foc? Prezent. Ciuma? Prezentă. Anticristul pe pământ? Prezent. Tot ce credeai că ştii despre lume era întors pe dos? Prezent. Aceste potriviri au dat oamenilor care credeau în venirea sfârşitului lumii – cunoscuți drept milenari – o voce puternică şi o doză de credibilitate. A crede că trăieşti sfârşitul veacurilor nu era un lucru nou – într-adevăr, credința persistă şi în prezent. Dar, dacă a existat o perioadă în istorie în care părea că pământul se află pe ultima sută de metri, în pragul Armaghedonului biblic, aceasta a fost. Singurele lucruri care lipseau erau susținătorii diavolului însuşi, şi aici intră în joc vrăjitoarele şi pasiunea urii.

Devenind abominabil

Ideile lui Aquino despre pasiuni au format piatra de temelie a regimului emoțional sub care trăia majoritatea europenilor în vremea vânătorilor de vrăjitoare. Cu siguranță, oamenii l-au contestat, dar au avut tendința de a aduce doar modificări subtile ideilor sale, iar impactul efortului lor rareori s-a extins dincolo de propria lor lectură limitată. Consemnările scrise care datează de pe vremea aceea şi care discută subiectul emoțiilor, fie direct, fie indirect, tind să rămână în cadrul tomist (numele sub care sunt cunoscute teoriile lui Aquino), indiferent de genul lor. Descrierea pe care a făcut-o el fricii a reprezentat punctul de referință spre care oamenii s-au întors pentru a-şi descrie propria frică.

Există chiar indicii ale pasiunilor lui Aquino în opera lui Shakespeare. De exemplu, în Necinstirea Lucreției, poetul scrie:

Nu fuge spaima, nici nu luptă: piere

Nevolnică, lipsită de putere... [151]

În viziunea tomistă, frica este o suferință care apare atunci când fuga – în acest caz, pasiunea cunoscută sub numele de fugă – este imposibilă. Şi acest lucru este important. Ați observat că atât Shakespeare, cât şi Aquino separă frica de fugă? Dacă vă amintiți, psihologia modernă crede că fuga este o componentă esențială a fricii, alături de luptă şi „împietrire". Dar, pentru Aquino şi Shakespeare, odată ce trece ocazia de a evita răul, dispare şi posibilitatea de a fugi. Te afli în plină primejdie şi atunci apare frica. Frica, pe vremea aceea, nu era asociată cu fuga. Frica, potrivit lui Aquino şi Shakespeare, este opusul vitejiei; te face laş. În unele privințe, frica lui Aquino seamănă puțin cu emoția la care ne referim astăzi sub numele de panică. Acesta e motivul pentru care este atât de important să te asiguri că ştii ce vor să spună personajele istorice atunci când folosesc un cuvânt aparent simplu, cum ar fi frica. Adesea, nu este atât de simplu pe cât pare.

---

151 Shakespeare, William, „Necinstirea Lucreției", în William Shakespeare Opere Complete, volumul 9, Editura Univers, Bucureşti, 1986, p. 667 (N.t.).

Cealaltă pasiune tomistă pe care trebuie s-o explorăm este una care poate ți s-a părut puțin ciudată: fuga sau abominația. Acest conglomerat, după cum o sugerează prezența conjuncției „sau”, nu reprezintă o pasiune, ci două. Fuga, după cum am văzut, este nevoia disperată de a scăpa de ceva pe care în mod normal l-ai asocia cu frica – un fel de evadare, astfel încât lucrul de care te temi să nu te poată ajunge din urmă. Abominația este ceea ce te face să-ți doreşti să fugi şi este puțin mai complicată decât fuga.

Abominația nu este complet diferită de dezgustul modern. La fel ca acesta din urmă, vizează lucruri scârboase şi oribile, neplăcute privirii şi greşite din punct de vedere moral. Este declanşată de ceva ce te-ar putea face să spui „dezgustător” sau, dacă ai fi un englez trăitor în vremurile respective, „fee”, „fi”, „fo” sau „fum”. (Ca o paranteză, dacă vei citi vreodată cuiva Jack şi vrejul de fasole, spune „Fee-fi-fo-fum” ca şi cum ai spune „Grețos, bleah, oribil, dezgustător” şi totul o să capete brusc sens.) Termenul de abominație se poate referi şi la un lucru care poate contamina, vătăma sau corupe persoanele cu care intră în contact – în general vorbind, dacă ceva era dezgustător era foarte probabil numit abominație.

Există două diferențe cruciale între abominație şi dezgustul modern. În primul rând, abominația pare să aibă aceeaşi rădăcină latină şi a fost folosită pentru a exprima acelaşi lucru în majoritatea limbilor europene. Această utilizare se datorează faptului că, aşa cum am arătat şi când am vorbit despre evreii antici, „abominația” a fost traducerea preferată de Biblia Sacra Vulgata în limba latină a cuvintelor ebraice folosite pentru a descrie numeroasele tipuri de repulsie pe care le simte Dumnezeu atunci când oamenii păcătuiesc – trăiri pe care Sfântul Pavel le cunoştea foarte bine. Vulgata,

ca primă Biblie catolică, a fost piatra de temelie a credinței multor creştini din Europa secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, situație care s-a păstrat aproape 1500 de ani. Deşi majoritatea proceselor pentru vrăjitorie au avut loc în oraşe şi capitale regionale protestante, conceptul de abominație s-a răspândit în egală măsură în zonele catolice şi protestante.

A doua diferență, cea mai importantă, vine din sensul biblic al abominației. După ce am analizat mii de documente din perioada respectivă, vă pot spune că noțiunea de abominație apare aproape întotdeauna alături sau, cel puțin, destul de aproape de cuvinte precum Dumnezeu, Domn şi păcat. Şi acest lucru nu este valabil doar în cazul textelor religioase, ci al oricărui tip de operă scrisă în epoca respectivă. La fel ca pentru vechii evrei, o abominație în ochii europenilor medievali era revoltătoare în ochii lui Dumnezeu. Dar, în ciuda acestor diferențe între abominația medievală şi dezgustul modern, există un element pe care ambele îl au în comun. Atât dezgustătorul, cât şi abominabilul sunt văzute ca fiind contagioase.

Tipul de contagiune asociat atât cu abominația, cât şi cu dezgustul este cunoscut sub numele de magie contagioasă. Sugerat pentru prima dată de antropologul James Frazer în cartea sa din 1890 Creanga de Aur[152] acest fenomen are două componente. În primul rând, legea similitudinii: „lucruri similare produc efecte similare". În al doilea rând, legea contactului sau a contagiunii: „Lucrurile care au fost odată în contact unul cu celălalt continuă să acționeze reciproc unul asupra altuia, la distanță, după ce contactul

[152] Editura Minerva, colecția Biblioteca pentru toți, Bucureşti, 1980 (N.t.).

fizic a fost întrerupt". Un experiment care a demonstrat efectul acestor credințe a fost efectuat de psihologul Paul Rozin, în 1993. El şi colega sa, Carol Nemeroff, au întrebat oamenii dacă ar îmbrăca un pulover purtat de Hitler. Aproape toată lumea a refuzat şi a continuat să refuze, chiar dacă li s-au dat asigurări că puloverul a fost sterilizat, chiar dacă li s-au oferit bani sau dacă li s-a spus că şi Maica Tereza a purtat puloverul. Faptul că aparținuse unui om atât de rău le-a dat oamenilor sentimentul că esența lui malefică era, cumva, conținută în pulover, că un simplu amestec de ață şi bumbac ar putea, într-un fel, să infecteze pe oricine l-ar îmbrăca.[153] Aparent, creierul nostru nu este foarte performant atunci când vine vorba de diferențierea comportamentului moral de contaminanții fizici, aşa încât tratează ambele amenințări în acelaşi fel.

Teste efectuate în întreaga lume au arătat cum copiii preşcolari cred că oamenii şi obiectele la care țin – de exemplu, jucăriile lor preferate şi urşii de pluş – conțin o „esență" similară, deşi, în aceste cazuri, una pozitivă.[154] Asta nu se schimbă pe măsură ce creştem. Este ceea ce ne determină pe mulți dintre noi să credem în fantome sau să sprijinim o echipă de fotbal de-a lungul deceniilor – chiar dacă singurele lucruri pe care grupul actual de sportivi o are în comun cu jucătorii pe care i-am văzut pentru prima dată când eram copii este un nume de echipă, o siglă sau o

---

153 Nemeroff, Carol şi Rozin, Paul, „The Contagion Concept in Adult Thinking in the United States: Transmission of Germs and of Interpersonal Influence", în Ethos 22, nr. 2 (iunie 1994), pp. 158–186.

154 Hood, Bruce M. SuperSense: Why We Believe in the Unbelievable (San Francisco: HarperOne, 2009), pp. 139, 170.

uniformă. De asemenea, acesta este motivul pentru care plătim exagerat de mult pentru anumite obiecte, doar fiindcă o persoană celebră a mâzgălit ceva pe ele cu un pix.[155] Important este faptul că esențele sunt întotdeauna ataşate unei emoții. Sentimentele asociate pot fi bune, dar de multe ori nu sunt.[156] În cazul vrăjitoarelor, magia contaminantă nu a făcut decât să le consolideze natura abominabilă.

Cum să devii vrăjitoare

Dacă ai fi vrut să găseşti o vrăjitoare în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, căutai pe cineva care îți trezea sentimente de abominare. Era mai simplu dacă persoana respectivă era o femeie. Aproximativ 80 % dintre persoanele executate sub acuzația de vrăjitorie în Europa erau femei. (În unele zone, inclusiv în Rusia, s-a întâmplat opusul. De ce, nu ştim sigur, dar poate avea ceva de-a face cu credința creştină ortodoxă, care are o viziune diferită asupra vrăjitoriei.) O parte din motivul acestei reacții a fost misoginia profundă care a bântuit Europa în perioada aceea – de fapt, de-a lungul întregii istorii – şi care, din păcate, nu a dispărut nici astăzi.

---

[155] Hood, SuperSense, pp. 215–16.

[156] Hood, SuperSense, pp. 139, 170.

Pentru o lungă perioadă, creştinii au crezut că toate relele din lume s-au întâmplat ca urmare a faptului că Eva a comis cel mai mare păcat dintre toate: nesocotirea unui ordin direct al lui Dumnezeu. Eva a fost cea care a muşcat mai întâi din fructul Pomului Cunoaşterii Binelui şi Răului. Eva a fost cea care l-a convins pe Adam să facă acelaşi lucru. Eva a fost cea care ne-a determinat pe toți să îmbrăcăm haine şi ne-a scos din Paradis. Eva a fost pedepsită cu povara suplimentară a menstruației – care era ea însăşi considerată abominabilă – şi a naşterii. Unii oameni au considerat că Adam ar fi putut să-i spună „nu" Evei şi să-şi asume responsabilitatea. În cele din urmă, totuşi, ei au susținut că Eva a fost cea cucerită de şarpe şi, astfel, vina îi revenea ei – şi, prin urmare, tuturor femeilor.

Alții au construit o apărare mai bună în favoarea femeilor. Ei au subliniat faptul că cel mai desăvârşit om care a trăit vreodată a fost o femeie – Maria, mama lui Dumnezeu. Dar, în general, femeile au fost privite în moduri în care persistă semnele distinctive ale misoginiei moderne: drept slabe, emoționale, incapabile de autocontrol. Nicolas Rémy, un magistrat francez care a scris unul dintre cele mai faimoase tratate despre vrăjitoare din epocă, Demonolatria, susținea următoarele: „[Femeile sunt] mai susceptibile la sfaturile rele". El a crezut că este mai uşor pentru diavol să transforme femeile în vrăjitoare decât să transforme bărbații în vrăjitori, din cauza tendinței femeilor de a avea sângele fierbinte – literalmente, în acest caz, deoarece se credea că un dezechilibru organic, cauzat de sângele fierbinte, este cauza comportamentului negativ. Prin urmare, dacă doreai să găseşti o vrăjitoare, era mai uşor să începi cu femeile. Preferabil, cu cele pasionale.

De asemenea, era util dacă aceste femei erau sărace şi bătrâne (conform standardelor vremii). De obicei, persoanele acuzate de vrăjitorie erau „indezirabile”, trăind la marginea societății, şi aveau peste 40 de ani. Ţintele predilecte erau văduvele fără copii şi străinii obligați să cerşească hrană şi adăpost.

Se presupune că sentimentul de repulsie era stârnit de „murdăria, duhoarea, putreziciunea” unei vrăjitoare şi de „amenințarea pe care o reprezentau”.[157] În realitate, cel mai probabil, îşi avea originea într-o sursă mult prea familiară: obiectificarea corpurilor femeilor. Gravura de mai jos, datând din jurul anului 1500, realizată de Albrecht Dürer, Vrăjitoare călărind invers țapul, este doar un exemplu din zecile de obiectificări. Descrierile vrăjitoarelor din acele vremuri includ aproape toate acelaşi element – femei care par bătrâne, cu trupuri ofilite, imperfecte şi infirme; femei pe care artiştii de sex masculin nu le găseau atrăgătoare din punct de vedere sexual. În acest fel, ceea ce numim acum privirea masculină a fost esențială în procesul de a face vrăjitoarele abominabile.

Chiar şi aşa, unele vrăjitoare erau tinere. Pentru a fi o vrăjitoare tânără, era nevoie să desfăşori un tip de activitate pe care Dumnezeu o găsea revoltătoare. Într-o altă imagine a vremii, Tânăra vrăjitoare şi Balaurul a lui Hans Baldung Grien, vedem o vrăjitoare tânără, destul de frumoasă, care comite acte abominabile. Acest desen ilustrează bestialitatea, sodomia, flatulența, schimbul de fluide

---

[157] Moore, Robert Ian, The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950–1250 (Oxford, UK: Basil Blackwell, 1987), p. 64.

corporale, penetrarea „nenaturală” şi alte acte sexuale între o vrăjitoare şi cea mai abominabilă creatură biblică, Balaurul Revelației.[158]

[158] Zika, Charles, The Appearance of Witchcraft: Print and Visual Culture in Sixteenth-Century Europe (Abingdon, UK: Routledge, 2007), pp. 80–81.

Albrecht Dürer, Vrăjitoare călărind invers țapul, gravură, cca 1500 [Credit TK]

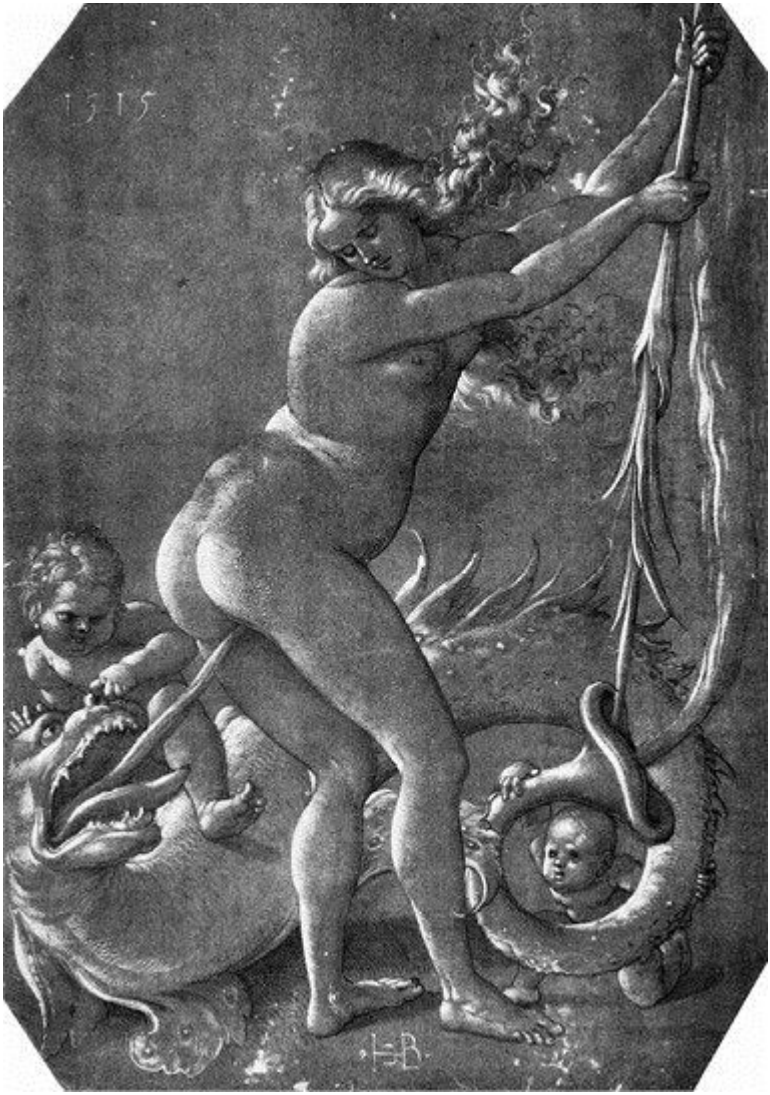
1515
HB

Hans Baldung Grien, Nackte junge Hexe und fischgestaltiger Drache (Tânăra vrăjitoare şi balaurul), desen în culori (reproducere alb-negru), 1515 [Credit TK]

Vrăjitoarele erau deseori acuzate de participare la sabat. Sabaturile erau considerate o inversare a ordinii drepte şi normale pentru creştinii de atunci. Compendium Maleficarum, publicat în 1608, conţine mai multe imagini ale unui astfel de sabat. Acestea prezintă vrăjitoare care calcă în picioare crucea, fac botezuri ilegitime, sărută fesele lui Satana, gătesc şi mănâncă copii nebotezaţi şi se angajează în alte „fapte abominabile şi execrabile”.[159]

[159] Guazzo, Francesco Maria, Compendium Maleficarum: The Montague Summers Edition (Mineola, NY: Dover Publications, 1988), pp. 11, 35.

Xilografie de Francesco Maria Guazzo, Compendium Maleficarum (Mineola, NY: Dover Publications, 1988)

Aspectul abominabil sau comiterea unor acte abominabile avea ca efect suplimentar convingerea oamenilor că răul poate fi contagios. Magia contagioasă asociată cu abominația însemna că vrăjitoarele puteau infecta tot ceea ce atingeau, pe toată lumea pe care o întâlneau şi fiecare

oraş pe care îl vizitau. Nu trebuiau să atingă pe nimeni: era suficient să se uite pieziş la oameni sau să-i blesteme.

În concepția modernă timpurie bolile puteau fi transmise prin blesteme sau doar prin privire. Vrăjitoarele erau acuzate în mod regulat că foloseau o privire sau o căutătură rea, pentru a face rău nu numai oamenilor pe care îi disprețuiau, ci şi judecătorilor care participau la procesele lor.[160] Acest lucru ar putea părea bizar acum, dar credințele ferme ale acelor vremuri au făcut din privire un instrument puternic, capabil să provoace daune psihologice reale. Pe lângă puterea magiei contagioase, în psihologie există un fenomen numit efectul nocebo. Este opusul efectului placebo, care este mai bine cunoscut. Când oamenii sunt siguri că ceva le va face rău, se pare (cel puțin conform anumitor studii) că sănătatea lor fizică şi/sau mentală are de suferit.[161] Aşadar, dacă cineva crede cu hotărâre în puterea deochiului sau a privirii rele, aceasta chiar îi poate face rău – deşi într-un anumit sens, persoana respectivă îşi face rău singură.

În acele vremuri dominate de teroare, care au fost secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, nu era nevoie de prea mult pentru ca o femeie, în special una săracă şi bătrână, să fie acuzată că este o vrăjitoare abominabilă. Era suficient să nu se conformeze standardelor de frumusețe ale vremii, să fie

---

[160] Kramer, Heinrich şi Sprenger, Jacob The Malleus Maleficarum, ed. şi trad. P.G. Maxwell-Stuart (Manchester, UK: Manchester University Press, 2007), pp. 184, 231.

[161] Colloca, Luana şi Barsky, Arthur J. „Placebo and Nocebo Effects", în New England Journal of Medicine 382, nr. 6 (6 februarie 2020), pp. 554–61.

bătrână, mai puțin rezervată decât se considera potrivit şi să privească oamenii în mod greşit. Mesajul adresat femeilor care doreau să evite ororile asociate acuzației de vrăjitorie era unul clar: rămâi tânără, frumoasă, nu fi prea emotivă (în afara cazului în care eşti plină de frică, dezgust şi dorința de a ucide vrăjitoarele) şi fă ceea ce ți se spune.

Poate, într-o zi, nu le vom mai spune asta femeilor.

Cum să oprim propria noastră vânătoare de vrăjitoare

Impactul vânătorii de vrăjitoare asupra istoriei este unul complicat. Pentru început, aceasta a marcat o eră a fricii în continuă creştere şi a misoginiei profunde. Dar fenomenul explică şi ceea ce se întâmplă în lumea modernă, deoarece vânătorile de vrăjitoare nu sunt fenomene care țin doar de domeniul trecutului. Ceva mai târziu în această carte voi discuta despre vânătoarea de vrăjitoare modernă şi simbolică, în care oameni din toate pozițiile spectrului politic sunt atacați, expulzați şi înlăturați de la locurile de muncă şi de pe rețelele de socializare. De obicei, acesta este rezultatul unui alt aspect al dezgustului – legătura sa cu puritatea ideologică. Dar, din păcate, nu toate vânătorile de vrăjitoare moderne sunt simbolice.

Urmărirea penală, tortura şi executarea persoanelor acuzate de vrăjitorie continuă şi azi în India, Papua Noua Guinee, Amazonia şi o mare parte din Africa Subsahariană. Numai

în Tanzania, aproximativ 40 000 de oameni au fost acuzați de vrăjitorie şi ucişi între anii 1960 şi 2000. În Regatul Unit, un adolescent de 15 ani pe nume Kristy Bamu a fost torturat şi ucis în timpul unei tentative de exorcizare, de către sora sa şi iubitul acesteia, în 2010. Aceleaşi emoții care au dominat vânătorile de vrăjitoare din trecutul îndepărtat intră în joc şi în aceste cazuri moderne: ideea de magie contagioasă, în care acuzatul este capabil să facă rău nu numai prin atingere, ci şi printr-o privire, şi abominația idolatrului, ale cărui comportamente nelegiuite aduc nenorociri asupra oamenilor care li se opun. Ceea ce înrăutățeşte situația este faptul că, în multe părți ale lumii, acuzații sunt copii, uneori copii mici.

Într-o perioadă a istoriei plină de orori, vânătoarea de vrăjitoare – şi frica incontrolabilă care a declanşat-o – s-a dovedit a fi una dintre cele mai teribile groaze imaginabile. În ceea ce priveşte maniera în care moştenirea lor modelează lumea modernă, poate că amintirea şi înțelegerea forțelor care acționau atunci ne ajută să diminuăm influența unora dintre aceste forțe astăzi. Acum, ca şi atunci, majoritatea celor care îi acuză pe alții de vrăjitorie – în mod simbolic sau cât se poate de concret – nu sunt neapărat răi. Ei sunt înspăimântați şi atât de pierduți în superstiții, încât ar face orice pentru a reduce frica pe care o simt. Trebuie să învățăm lecțiile din trecutul nostru emoțional. Să găsim moduri de a educa oamenii care, din cauza fricii, sunt dispuşi să le facă rău altora – inclusiv copiilor. Vânătorile europene de vrăjitoare ne oferă o lecție pe care ar trebui să o învățăm. Amintirea şi studierea lor ne poate învăța multe despre vânătorile de vrăjitoare, atât simbolice, cât şi reale, care au loc în prezent.

7. Dorul de libertate

Samuel Adams încerca deja de câtva timp să păstreze controlul asupra unei reuniuni deosebit de zgomotoase. Era o zi rece de decembrie la Boston, Massachusetts, dar, în interiorul vechii Case de Reuniuni Sudiste, spiritele se încingeau. Adams înțelegea frustrările tuturor. În calitate de lider local al partidului Whig, se opusese impozitelor percepute asupra bunurilor de lux, încă de la introducerea lor. Dar Parlamentul britanic părea să creadă că impozitarea excesivă a obiectelor dorinței era o idee bună. Mulți dintre cei care locuiau în America au fost de acord cu Adams, dar obiecțiile lor au rămas fără efect. Nu aveau niciun cuvânt de spus în această privință şi asta îi înfuria.

Foarte puțini oameni acceptă cu plăcere să plătească impozite exorbitante pentru produsele de care se bucură, dar, pentru a înțelege de ce americanii colonialişti erau atât de furioşi cu privire la impozitele impuse lor de către Marea Britanie, trebuie să aflăm mai multe despre ideea lor de justiție. Fondatorii Americii au fost profund influențați de gânditorii iluminişti şi au fost foarte ataşați în special de ideea drepturilor naturale, prezentate pentru prima dată în lucrările filosofilor din secolul al XVII-lea, Thomas Hobbes şi John Locke. Principiul de bază este unul suficient de simplu: drepturile naturale sunt acele drepturi la care toată lumea are acces. Nu vin de la Dumnezeu şi nu vin de la regi. Locke le-a prezentat sub forma a trei drepturi „inalienabile”: viața, libertatea şi proprietatea sau dreptul de a deține

lucrurile create de individul însuşi.[162] De fapt, formularea lui Locke a avut o influenţă atât de profundă asupra procesului de fondare al Statelor Unite ale Americii, încât apare în deschiderea Declaraţiei de Independenţă, deşi cuvântul fericire a înlocuit cuvântul proprietate.

Liderii din Boston şi cei din restul Americii erau bărbaţi educaţi. Îi citiseră pe Hume şi pe alţi filosofi care susţineau, printre altele, că, „făcând justiţia să devină total inutilă, i se distruge esenţa şi i se suspendă obligaţiile faţă de omenire".[163] Îl citiseră pe John Locke şi ştiau că drepturile lor naturale erau încălcate de guvernul britanic. Iată un popor bine educat, ale cărui sentimente erau încontinuu iritate de o oprimare imorală.

Dar Legea Ceaiului din 1773 a părut să împingă lucrurile dincolo de orice limită. Acest act legislativ a introdus o taxă vicleană, ascunsă sub un nou acord asupra importurilor de ceai, şi a înmânat monopolul asupra acestor importuri unei organizaţii: Compania Britanică a Indiilor de Est. A fost o încercare a guvernului britanic de a scăpa de excesul de ceai deţinut de companie, care, în acel moment, avea dificultăţi financiare teribile. Ideea era că, eliminând ceaiul care pătrundea pe piaţă fără acte, compania putea să-şi vândă stocul în exces şi să câştige nişte bani. Problema era aceea că oamenii care cumpărau ceaiul trebuiau să plătească o taxă suplimentară guvernului britanic. Fără nicio reprezentare în Parlament, cetăţenii au considerat acest

---

[162] Locke, John, Al doilea tratat despre cârmuire, Editura Nemira, Bucureşti, 1999 (N.t.).

[163] Hume, David, An Enquiry Concerning the Principles of Morals (Indianapolis: Hackett Publishing, 1983), pp. 3–12.

lucru inacceptabil. Prin contestarea acestei taxe, americanii din colonii au găsit ocazia de a-i arăta Marii Britanii cât de furioşi erau din pricina încălcărilor tot mai mari ale drepturilor lor naturale.

După adoptarea Legii Ceaiului, majoritatea coloniilor au început să renunțe la importurile de ceai ale Companiei Britanice a Indiilor de Est, iar unele au forțat oficialii care acceptaseră importurile de ceai să renunțe la funcțiile lor. Dar cetățenii Bostonului s-au trezit într-o situație deosebit de dificilă. Fiii guvernatorului lor, Thomas Hutchinson, erau implicați în comerțul cu ceai, aşa că el a refuzat ferm să participe la boicot. Când o corabie numită Dartmouth a ajuns în portul Boston, a fost adoptată hotărârea de a o obliga să se întoarcă înapoi în Anglia. Hutchinson a ignorat decizia. Ştia că, dacă opreşte decizia timp de 20 de zile, ar putea descărca legal marfa pe pământul american, fără aprobarea consiliului local. Apoi, alte două vase care transportau ceai au intrat în portul Boston.

Locuitorii oraşului erau complet revoltați. Şi acesta a fost motivul pentru care Adams a convocat o adunare la vechea Casă de Reuniuni Sudiste. Chemarea lui a fost auzită – şi încă cum! Unele rapoarte susțin că aproape jumătate din cei 16 000 de locuitori ai oraşului Boston s-au înghesuit înăuntru.[164]

---

[164] Alexander, John K., Samuel Adams: America's Revolutionary Politician (Oxford, UK: Rowman & Littlefield, 2002), p. 125; Ray Raphael, A People's History of the American Revolution: How Common People Shaped the Fight for Independence (New York: New Press, 2001), p. 18.

Ce s-a întâmplat exact nu se ştie sigur. Unii susţin că a fost o chestiune de noroc, alţii, că ar fi fost un plan strălucit ticluit de Adams. Dar, indiferent de intenţiile sale de moment, atunci când a anunţat că „această întâlnire nu poate face nimic mai mult pentru a salva ţara”, majoritatea participanţilor a părăsit sala, cuprinsă de furie. În funcţie de persoana care a făcut relatarea celor întâmplate atunci, un număr de 30 până la 130 de oameni s-au întors la casele lor, s-au costumat în membri ai tribului băştinaş Kanien'kehá:ka (cunoscut şi sub numele de Mohawk) şi şi-au croit drum spre port. Au urcat la bordul navelor şi au aruncat în apele oceanului 342 de lăzi cu ceai. În câteva ore, o mare cantitate de lux, timp şi bani s-a transformat în hrană pentru peşti.

Dar Marea Britanie nu avea de gând să le permită coloniştilor să-şi reducă atât de uşor aportul de lichidităţi. Guvernul regelui George a ripostat, adoptând o serie de legi care au devenit cunoscute sub numele de Actele Intolerabile. Acestea anulau dreptul la autoguvernare al Statului Massachusetts, îndepărtându-l şi mai mult de reprezentarea dorită de cetăţenii săi în Parlament. Docurile din Boston au fost închise, până când ceaiul a fost plătit. Au făcut dificilă chemarea în judecată a funcţionarilor regali în Massachusetts, indiferent de infracţiune, prin creşterea costului de depunere a plângerilor, dincolo de suma pe care majoritatea oamenilor îşi putea permite să o plătească. De asemenea, a devenit legal ca soldaţii britanici să fie găzduiţi oriunde considerau potrivit guvernatorii de stat, inclusiv în case private, deşi este puţin probabil ca acest lucru să se fi întâmplat vreodată. Coloniştii au văzut în aceste acte o încălcare de neiertat a drepturilor lor naturale, un act de asuprire directă din partea Coroanei britanice. Războiul de Independenţă American devenise inevitabil.

* * *

S-ar putea să credeți că a fost o agitație prea mare pentru câteva ceşti de ceai. Dar nu era vorba de ceai. Era vorba de impozite şi de ceea ce reprezentau ele. Este un frumos exemplu de putere a furiei pure. Lucrul care a provocat acea furie – impozitarea obiectelor de lux – nu trebuie nici el neglijat. Am menționat deja forța pe care o poate mobiliza dorința pentru obiecte de lux, atunci când am relatat povestea despre otomanii care blocaseră Drumul Mătăsii, forțând Europa să găsească alte rute spre Orient. Fără dorința de lucruri frumoase, cine ştie când s-ar fi descoperit continentul pe care s-a desfăşurat Partida de Ceai de la Boston? Dar, în loc să explorăm furia celor asupriți, lucru care, deşi important, rămâne evident, să aruncăm o privire asupra implicațiilor mai largi ale dorinței pentru obiecte de lux, o dorință atât de puternică, încât o taxare excesivă a dus la rebeliune, apariția unei națiuni noi, democrație, rock-n-roll, pizza de dimensiuni mai, aterizări pe Lună şi filme de Hollywood (pentru a numi doar câteva dintre lucrurile apărute).

Căderea Constantinopolului în fața otomanilor a dus la căutarea de noi drumuri comerciale. Dar, în ciuda tarifelor impuse de otomani, bogățiile descoperite în Lumea Nouă şi ruta spre Orient folosită de portughezi şi de Compania Olandeză a Indiilor de Est au crescut afluxul de obiecte de lux mai mult ca niciodată. Dorința de posesiune declanşată de această creştere a comerțului va transforma profund

istoria şi va deschide calea către lumea occidentală modernă.

Gusturi la modă

Dorința de lucruri materiale, lăcomia, a existat cu mult înainte ca otomanii să invadeze Constantinopolul, desigur. Se poate susține cu uşurință că mulți creştini cruciați, Alexandru cel Mare şi chiar Ashoka au făcut ceea ce au făcut, cel puțin parțial, din lăcomie de putere, faimă şi avere. Când cucereşti lumi, e greu să separi bogăția de putere. Dar, în vremea lui Ashoka, a cruciadelor şi a lui Alexandru, oamenii erau avertizați continuu să nu cedeze în fața „dorințelor de prim ordin". Dacă vă amintiți explorarea noastră anterioară a dorinței, acestea erau alcătuite din dorințele egoiste de bogăție, bunuri şi avere personală. Am putea numi dorințele de prim ordin, lăcomie.[165] Este mai bine să îmbrățişăm dorințele de ordinul al doilea: dorința de a dori sau, poate, aşa cum este cazul în budism, dorința de a nu dori. Dorințele de ordinul al doilea te ajută să-ți controlezi sentimentele şi să obții ceva mai bun decât câştigul material: o viață virtuoasă, eudaimonia, nirvana şi recompensele cereşti.

---

[165] Frankfurt, Harry G. On Bullshit (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005); Harry G. Frankfurt, „Freedom of the Will and the Concept of a Person", în Journal of Philosophy 68, nr. 1 (14 ianuarie 1971), pp. 5–20.

Dar europenii bogați din secolul al XVIII-lea au vrut şi să cumpere lucruri frumoase şi strălucitoare, şi să meargă în Rai. Nu a durat mult până când filosofii au găsit o modalitate de a împăca ambele tendințe şi au făcut-o folosind o categorie diferită de emoții – sentimentele[166] în special pe cel a gustului. Aşa este: gustul a fost considerat un tip de sentiment senzorial. Pentru a explica de ce, trebuie să aprofundăm lunga istorie a gustului şi a sentimentelor induse prin intermediul simțurilor.

Diverse variante ale cuvântului gust au început să apară cu o regularitate crescândă în Europa la începutul secolului al XVI-lea, chiar în perioada în care numărul articolelor de lux care pătrundeau pe continent a început să crească. Evident, oamenii ştiau ce este gustul, şi aceasta de ceva timp. Dacă ne întoarcem la vechiul nostru prieten Aristotel, descoperim că gustul era considerat unul dintre simțurile inferioare. Acesta, alături de atingere şi miros, ofereau accesul la o parte din natură prin intermediul corpului. Vederea şi auzul erau simțuri superioare. Rețineți că Aristotel, în ciuda geniului său, nu a formulat primul indiciu despre radiația electromagnetică sau undele sonore. Acum ştim că percepția culorii apare atunci când creierul decodează lumina reflectată de un obiect, după ce aceasta pătrunde în aparatul ocular. Dar Aristotel a crezut că nuanțele culorilor sunt proprietăți ale obiectului – fac parte din el. El considera că sunetele şi imaginile intră direct în suflet, fără să atingă nimic. La urma urmei, majoritatea oamenilor nu trebuie să-şi bage în ochi un obiect, pentru a-l vedea, sau în urechi,

[166] Aici cuvântul sentiment are mai curând un sens apropiat de cuvântul simțire. Am preferat păstrarea cuvântului sentiment, deoarece operele filosofice citate îl folosesc (N.t.).

pentru a-l auzi.[167] Dar gustul înseamnă să atingi un obiect cu gura, cu un orificiu, iar noi, oamenii, avem tendința de a deveni puțin refractari când vine vorba de găurile noastre.[168]

Gustul ar putea face un lucru pe care celelalte simțuri nu reuşesc să-l facă: să spună adevărul, cel puțin într-o oarecare măsură. Dacă un obiect are un gust rău, are un gust rău şi gata. Până în secolul al X-lea, gustul a fost considerat un simț inferior şi grosolan. Starețul benedictin din secolul al X-lea, Sfântul Anselm de Canterbury, a inclus savurarea aromelor în cele 28 de păcate ale curiozității. Gustul a jucat, de asemenea, un rol în păcatele condamnate pe scară largă, cum ar fi lăcomia şi sexul, deoarece ambele, atunci când sunt bine făcute, implică gura.[169] În scurt timp, au început dezbaterile despre virtuțile şi viciile gustului. Intrarea în această dispută a fost condusă de un nou grup de gânditori – umaniştii.

Acest tip de umanism (umanismul Renaşterii) nu trebuie confundat cu umanismul laic. Spre deosebire de umaniştii laici, umaniştii Renaşterii erau foarte credincioşi. Credința lor se baza pe Dumnezeu şi pe Biserică. Mişcarea lor a început în Italia secolului al XIV-lea şi a jucat un rol

---

[167] Aristotel, Despre suflet, Editura Univers Enciclopedic Gold, Bucureşti, 2013 (N.t.).

[168] Pentru o prezentare detaliată a relațiilor pe care le avem cu orificiile noastre, a se vedea William Ian Miller, The Anatomy of Disgust (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997), pp. 89–98.

[169] Anselm din Canterbury, „Liber Anselmi Archiepiscopi de Humanis Moribus", în Memorials of St Anselm, ed. Richard William Southern şi F.S. Schmitt (Oxford, UK: Oxford University Press, 1969), pp. 47–50.

important în vitalizarea perioadei istorice de la care derivă numele lor: Renaşterea. Ca grup, sunt greu de definit. Lucrul care îi unea pe toţi aceşti indivizi, destul de diferiţi între ei, era o căutare a cunoştinţelor pierdute şi dorinţa de a reveni la o epocă de aur clasică. Voiau să se întoarcă la un trecut descoperit în vechile opere filosofice, care începuseră să reapară în Europa, venind din Orient, în secolul al XII-lea. În acest scop, au citit şi tradus cărţi despre care erau convinşi că aparţineau acelei epoci de aur – când omenirea era mai aproape de creaţie şi deci mai puţin coruptă de păcat.

Hans Holbein cel Tânăr, Omul bogat; Regina (1523-43), gravură pe lemn (Galeria Națională de Artă, Washington, DC)

Prin intermediul acelor texte originale, ei au redescoperit accentul roman pus asupra acestei vieți, mai degrabă decât asupra vieții de apoi. Mişcarea a avut un efect important asupra artei, inspirând imagini cunoscute sub numele de memento mori. Acestea erau amintiri ale mortalității – cranii, imagini ale morții, genul acesta de reprezentări. Erau menite să-i amintească privitorului că moartea vine la fiecare dintre noi, indiferent de bogăția sau puterea pe care le deținem.

Un alt aspect al încercării umaniste de a regăsi un trecut mai bun, mai puțin corupt şi de a-l aduce în prezent a implicat explorarea credințelor antice despre moralitate, hrană şi gust.[170] În Roma antică, activitățile legate de producția de alimente, cum ar fi agricultura, vânzarea, conservarea cu ajutorul sării, uscarea şi o serie de alte tehnici (cârnații au fost inventați de romani, de exemplu) erau considerate necinstite, apropiate de carne, murdare şi pământeşti. Nu erau îndeletniciri la care să participe cetățenii romani rafinați. Multe dintre lucrările romane citite de umanişti descriau acte imorale de poftă şi dorință, alături

[170] Atkinson, Niall, „The Social Life of the Senses: Architecture, Food, and Manners", în A Cultural History of the Senses, vol. 3, In the Renaissance, ed. Herman Roodenburg (Londra: Bloomsbury, 2014), p. 33.

de menţiuni despre producătorii de alimente, cum ar fi negustorii de peşte şi măcelarii.[171] Umaniştii au adoptat această perspectivă. Dar ei, ca şi romanii, nu mai aveau nimic împotriva mâncării, odată ce era gătită, şi nici împotriva celor care o pregăteau, mai ales dacă era gătită bine. Unii umanişti, printre care Bartolomeo Sacchi sau Platina, aşa cum este mai bine cunoscut, au ajuns până într-acolo încât au asociat mâncarea bine pregătită cu o viaţă morală sănătoasă.

Cândva în jurul anului 1465, Platina a cumpărat un exemplar din Libro de arte coquinaria („Arta de a găti"), scrisă de stră-stră-străbunul tuturor bucătarilor-şefi moderni, Maestrul Martino.[172] Deşi nu a fost prima carte de bucate scrisă vreodată, după cum vă puteţi imagina, a fost prima preluată în masă de către alţi bucătari. Chiar şi gospodinele cu puţine economii îşi cumpărau câte o copie. Platina a folosit reţetele lui Martino într-o carte pe care a publicat-o aproximativ 5 ani mai târziu: De honesta voluptate et valetudine (Despre plăcerile oneste şi sănătate). Platina oferă un exemplu excelent al modului în care umaniştii au asociat gustul – sau, mai degrabă, gustul bun – cu sănătatea şi virtutea.

Peste numai câţiva ani, gustul a fost folosit ca metaforă pentru apropierea de Dumnezeu. În Anglia, o traducere a cărţii lui Guy de Roye din 1489, Le doctrinal de sapience, avertiza că:

---

171 Cicero a fost foarte popular; De Officiis, trad. Walter Miller (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913).

172 Maestro Martino, Libro de arte coquinaria, www.loc.gov/item/2014660856/.

Este posibil să existe creştini, atât clerici, cât şi laici, care să nu-L cunoască pe Dumnezeu nici prin credinţă şi nici prin scripturi, deoarece au avut gusturile tulburate de păcat şi, prin urmare, s-ar putea să nu-L savureze.[173]

Aparent, Dumnezeu are un gust teribil dacă eşti păcătos. Din păcate, nu există consemnări referitoare la gustul pe care îl avea mâncarea oamenilor sărmani. Dar am putea presupune, din lucrarea lui Platina, că ceea ce mâncau ei făcea ca cei necinstiți să fie nesănătoşi.

Pentru umanişti, gustul era o modalitate de cunoaştere, care depăşea cunoaşterea aromelor la nivelul cavității bucale. Gustul era ceva ce putea fi folosit pentru a evalua binele şi răul din artă, poezie, proză, chiar şi din comportament. Cultivarea gustului pentru frumos era o parte esențială a unei vieți bune. Gustul a devenit o metaforă pentru un nou fel de dorință corectă. Luxul bine selectat şi capacitatea de a recunoaşte frumusețea reală au fost brusc considerate o forță a binelui. Umanştii nu au mers atât de departe încât să facă din deținerea şi aprecierea anumitor obiecte de lux o calitate morală absolută, dar cu siguranță au pus bazele acestei credințe.

---

[173] Am adaptat un text scris în engleza modernă veche: „Ther be many cristen bothe clerkes and layemen whyche lyl know god by fayth ne by scrupture by cause they haue the taste disordynate by synne they may not wel sauoure hym". A se vedea Guy de Roye, Thus Endeth the Doctrinal of Sapyence, trad. Wyllyam Caxton (Cologne: Wyllyam Caxton, 1496), fol. 59r, https://tinyurl.com/uv56xekm.

Pentru a vedea cum s-a produs această schimbare, trebuie să sărim peste câteva secole şi să ajungem la Iluminism.

Bunul-gust

Când umaniştii se gândeau la ceea ce constituie bunul-gust, aveau în vizor obiectele de lux, care erau, în ansamblu, scumpe şi rare. Doar elitele aveau piper, mătase şi porțelanuri. Cu toate acestea, la începutul secolului al XVII-lea, prețurile scăzuseră şi salariile crescuseră. Nivelul de educație crescuse şi el. Gradul de alfabetizare era din ce în ce mai mare, iar cărțile erau destul de ieftine, pentru a fi aproape la îndemâna tuturor.[174] Nobilimea, căreia îi plăcea să simtă că fleacurile şi obiectele strălucitoare pe care le poseda erau rare şi exclusive, era supărată. Nu-i plăcea faptul că prețurile scăzuseră atât de mult, încât imitațiile europene ale bunurilor lor de lux puteau fi cumpărate de persoane pe care le considerau sub nivelul lor.

Claselor superioare, atunci ca şi acum, le plăcea să se distingă de păturile sărace. Un filosof de la începutul secolului al XVII-lea, Bernard Mandeville, a considerat că este un lucru bun, deoarece impulsiona comerțul şi inovațiile.

---

[174] O bună prezentare a luxului în această perioadă poate fi găsită în Linda Levy Peck, Consuming Splendor: Society and Culture in Seventeenth-Century England (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2005).

Argumentul lui suna în felul următor: o femeie bogată ar putea cumpăra o rochie minunată, croită după ultima modă – poate din mătase importată din China şi împletitură de aur din Africa. O femeie mai puțin bogată ar putea vedea rochia, ar putea s-o admire şi să-şi cumpere o imitație – confecționată poate dintr-un satin cu panglică galbenă – de la un croitor european. În curând, popularitatea acestui model va duce la versiuni din ce în ce mai ieftine, până când toate femeile, cu excepția celor mai sărace, vor putea fi văzute pe stradă, purtând versiuni înfricoşător de asemănătoare cu rochia femeii bogate. Imaginea femeilor sărace îmbrăcate cu rochia ei scumpă ar determina-o pe femeia bogată să sufere de un lucru pe care Mandeville îl numea mândrie odioasă. Mândria odioasă era bună în ansamblu, deoarece o obliga să-şi caute o îmbrăcăminte nouă, încurajând creatorii să inoveze şi să producă noi stiluri. Ciclul urma să continue la nesfârşit.[175] Este un ciclu pe care îl recunoaştem şi astăzi. Cât de des se întâmplă ca o ținută exclusivă, în valoare de mii de dolari, purtată de o celebritate, să fie copiată şi vândută într-un lanț de magazine peste numai câteva săptămâni? În prezent, numim acest ciclu modă.

Desigur, Biserica nu a fost deloc fericită. Clericii nu erau umanişti, în cea mai mare parte a lor, şi nu îşi dăduseră seama că gustul ar putea fi un lucru bun. Dorința de rochii drăguțe, fleacuri strălucitoare şi veselă frumoasă părea să distragă atenția oamenilor de la ceea ce conta cel mai mult – calea către Dumnezeu. Spre consternarea clerului, dorința de obiecte pământeşti părea să depăşească dorința pentru

---

[175] Mandeville, Bernard, The Fable of the Bees (Londra: T. Ostell, 1806), pp. 66–73.

viața de apoi. Asta nu însemna că oamenii uitaseră de Dumnezeu şi de viitor. Nici pe departe. Dar, la fel ca pastorul tipic al unei mega-biserici americane, care conduce un Ferrari, şi ei au căutat modalități de a armoniza credința cu deținerea de obiecte frumoase. Din fericire, a existat o mulțime de filosofi care, la fel ca Mandeville, au fost fericiți să ofere o modalitate de a ajuta pătratul acela cuvios să se încadreze într-un întreg rotund, frumos decorat.

La începutul secolului al XVIII-lea, un grup de filosofi englezi a preluat cauza bunului-gust. Ei l-au dezvoltat mai mult decât o făcuseră cei dinaintea lor, inclusiv umaniştii Renaşterii. Unul dintre aceşti pionieri a fost Anthony Ashley Cooper, al treilea conte de Shaftesbury. Opiniile sale despre gust au devenit punctul central al dezbaterii pentru toți cei care au scris despre gust şi estetică în următoarea sută de ani. În cartea sa din 1711, Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times („Caracteristici ale omului, manierelor, opiniilor, vremurilor"), Shaftesbury, aşa cum îl numesc majoritatea istoricilor, spunea că frumusețea provine de la obiecte care au anumite calități – armonie, ordine, simetrie, proporție, compoziție şi număr (de exemplu, a nu poseda prea multe trăsături de un anumit fel, care ar putea face din obiect unul de prost-gust).[176]

Ca şef al catedrei de filosofie morală de la Universitatea din Glasgow, poziție pe care a ocupat-o din 1729 şi până la moartea sa, în 1746, Francis Hutcheson avea mai mult decât o mică datorie intelectuală față de Shaftesbury. Deşi

[176] Cooper, Anthony Ashley, al III-lea Conte de Shaftesbury, Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times (Carmel, IN: Liberty Fund, 2001), pp. 2–239.

cei doi bărbați au fost contemporani, nu s-au întâlnit niciodată față în față. Dar, când a venit vorba de idei, cei doi au fost aproape inseparabili. Opera lui Hutcheson a combinat idei de moralitate şi gust aproape în acelaşi mod în care a făcut-o cea a lui Shaftesbury, operele lor semănând atât de mult, încât l-a inclus pe Shaftesbury drept coautor la unele dintre primele sale lucrări, chiar dacă acestea nu fuseseră scrise în colaborare. Pentru Hutcheson, bunul-gust era legat de echilibrul corect al componentelor. Dacă observați, „corectul" unei persoane era diferit de cel al alteia. Motivul oferit de el pentru această situație a fost acela că unii oameni pur şi simplu nu erau suficient de rafinați. Iată ce scria el:

Muzica proastă place țăranilor care nu au auzit niciodată ceva mai bun... O grămadă grosolană de pietre nu este deloc ofensatoare pentru cineva care va fi nemulțumit de neregularitatea din arhitectură, unde este de aşteptat frumusețea.[177]

Potrivit lui Hutcheson, celor săraci şi lipsiți de educație le plac doar muzica populară zgomotoasă şi casele urâte, deoarece nu cunosc nimic mai bun. Ce bine ar fi dacă ar exista o modalitate de a cultiva bunul-gust! Ei bine, el a crezut că există: îmbunătățindu-ți educația, ai putea învăța să-ți rafinezi gustul, astfel încât să reacționezi corespunzător la ceea ce este cu adevărat frumos. Totul

[177] Hutcheson, Francis, An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue (Londra: J. Darby, 1726), p. 73.

depindea de învățarea modului în care se presupunea că un anumit objet d'art te face să te simți.

O, şi, în treacăt fie spus, tocmai aceşti gânditori au fost cei care au început să folosească cuvântul „dezgust" aşa cum îl înțelegem noi azi. Pentru ei, dezgustul era un fel de antigust – o reacție la ceva urât, neplăcut şi estetic greşit. Dar să revenim la gust şi la modul cum se încadrează el în conceptul de sentimente.

O ființă sensibilă

Iluminismul este adesea descris ca o epocă a rațiunii, o perioadă în care gândurile erau mult mai importante decât emoțiile. Trăirile stăteau în calea adevărului obiectiv, lucrul de care filosofii Iluminismului s-au preocupat cel mai mult. Unii chiar au mers până într-acolo încât au inventat ecuații matematice pentru a explica subiecte precum existența lui Dumnezeu, legea, politica şi etica.[178] Dar asta este doar o parte din poveste. O modalitate mai bună de a înțelege

[178] Pentru un exemplu bun, a se vedea Samuel Clarke, A Demonstration of the Being and Attributes of God: And Other Writings, ed. Ezio Vailati, Cambridge Texts in History of Philosophy (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998).

Iluminismul este ca o perioadă de secularizare,[179] o eră în care înțelegerea lentă a faptului că era posibil ca religia să nu dețină toate răspunsurile a început să devină evidentă chiar şi pentru cei care nu au fost suficient de curajoşi să spună acest lucru. Această schimbare a dat naştere unor noi moduri de gândire despre moralitate, inclusiv categoriei de trăiri pe care gânditorii iluminişti le-au numit sentimente.

Sentimentele au fost descrise de Shaftesbury ca fiind un „simț moral". Gândiți-vă la furia, dezgustul şi afrontul pe care mulți le-au simțit în timpul asaltului Capitoliului SUA de către insurgenți, pe 6 ianuarie 2021. Alternativ, încercați să vă imaginați sau să vă amintiți senzațiile plăcute de bucurie pe care le aveți când vedeți pe cineva ajutând o femeie în vârstă, pe stradă. Astăzi, în conformitate cu ştiința modernă, numim aceste tipuri de „simțiri" emoții. Dar filosofii Iluminismului le-au numit „sentimente" – genul de trăiri stârnite atunci când cineva face un lucru pe care îl consideri bun sau rău.

Au existat dezacorduri cu privire la modul în care funcționează sentimentele. Înainte de Iluminism, filosofii le-ar fi privit probabil prin prisma lui Dumnezeu. Am descris destul de multe forme de înțelegere a emoției care leagă felul în care simțim de noțiunea de păcat. Dar această explicație nu a fost acceptată în timpul Iluminismului. În schimb, Shaftesbury a crezut că sunt pur şi simplu o parte a naturii

[179] Cea mai bună carte scrisă pe această temă este, fără îndoială, cea a lui Thomas Dixon, From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003).

noastre fizice intrinseci, la fel ca gustul. Pentru Hutcheson, acestea erau o reacție la caracteristicile de echilibru și dezechilibru. Un tânăr care ajută o bătrână să traverseze strada manifestă un fel de echilibru. Tineri și bătrâni, fragili și sănătoși. Similar, oamenii care au luat cu asalt clădirea Capitoliului SUA au fost percepuți ca deranjând delicata armonie a democrației americane. David Hume a numit acest lucru „utilitate". Dacă ajut o doamnă în vârstă să traverseze strada, asta îi permite femeii să ajungă la destinație în siguranță. Mă simt bine când o ajut, pentru că gestul meu este unul util. Dacă o ignor, iar ea este rănită în timp ce trece strada, acest lucru nu este util, așa că mă simt rău. Un alt sentimentalist celebru, Adam Smith, a explicat sentimentele în termeni de simpatie. El considera că avem cu toții un „spectator imparțial" care trăiește în noi și care se simte rău atunci când ceilalți se simt rău, dar care experimentează o stare de bine, când ceilalți se simt bine.[180] Am putea numi acum acest spectator „empatie".

Sentimentele sunt de două feluri sau cel puțin așa avem tendința să le privim eu și majoritatea istoricilor moderni. Primul e reprezentat de sentimentele morale, așa cum au fost ele descrise mai sus. Celelalte au legătură cu gustul – ceea ce am putea numi sentimente estetice. Acestea sunt sentimentele care ne spun ce este frumos și de bun-gust sau dezgustător și lipsit de gust. În realitate, aceste două categorii de sentimente nu par să aibă nimic de-a face unul cu celălalt. La urma urmei, să știi că un BMW este o mașină frumoasă nu te face o persoană bună. Sau, cel puțin, nu în

[180] Adam Smith, The Theory of Moral Sentiments, ed. Knud Haakonssen, Cambridge Texts in History of Philosophy (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002).

zilele noastre. Dar oamenii din secolul al XVIII-lea nu au trasat această legătură binară. Ei cunoşteau numai sentimentele. Adam Smith, de exemplu, a scris despre „frumusețea de orice fel”, adică nu doar frumusețea valorizată estetic, ci şi despre „frumusețea conduitei”.[181] Sentimentele stârnite de imoralitate şi de lucrurile neplăcute din punct de vedere estetic erau identice în mintea gânditorilor iluminişti; produceau aceleaşi sentimente. A avea bun-gust sugera că eşti un individ moral şi sănătos. A fi lipsit de gust sugera contrariul. Frumusețea era bună; răul era urât. Aşa a fost rotunjit pătratul, iar dorința de posesiuni a devenit una virtuoasă. Era bine să râvneşti, atât timp cât aveai sentimentele potrivite. Cu alte cuvinte, dorințele materiale erau acceptate, atât timp cât dădeai dovadă de bun-gust.

Bani şi tunuri

Faptul că sentimentul gustului a permis dorinței să fie văzută ca un bun moral a modelat istoria într-un mod profund. În primul rând, a ajutat la formarea statului modern, aşa cum îl cunoaştem azi. În al doilea rând, a fost crucial pentru dezvoltarea capitalismului modern. Pentru a aduce dovezi în favoarea primei mele afirmații, să facem o călătorie în Olanda.

---

[181] Adam Smith, The Theory of Moral Sentiments, pp. 209–210, 218–220, 227–234.

Într-o zi, dacă aveți norocul să vă permiteți acest lucru, faceți o plimbare tihnită prin Amsterdam. Pe drumul care însoțește Keizersgracht sau Canalul Împăratului, veți găsi Huis met de Hoofden sau Casa cu capete. O clădire frumoasă, care găzduiește un muzeu și care își ia numele, după cum ați putut ghici, de la capetele ornamentale care împodobesc exteriorul său: Apollo, Ceres, Mercur, Minerva, Bacchus și Diana. Această casă a fost odată reședința lui Louis de Geer, care a cumpărat-o în 1634. Pe malul unui alt canal al orașului – Kloveniersburgwal – se află o altă clădire frumoasă. Trippenhuis este un conac construit în 1660, pentru a reflecta gusturile clasice ale proprietarului său. Este împodobit cu arme de război decorative. Tunurile și ghiulele sunt sculptate în fațada de piatră, alături de un simbol al păcii – o ramură de măslin. Acestea sunt două case uimitoare, iar ambele sunt temple ale bogăției proprietarilor lor. Au fost casele vânzătorilor de arme care au construit și furnizat armament guvernului olandez și Companiei Indiilor de Est. Serviciile lor au fost considerate esențiale. Fără arme de război, nu putea exista pacea. Fără pace, fluxul obiectelor de lux ar fi putut înceta. Dar a merge la război pentru un premiu atât de important era inevitabil. Concurența pentru bogățiile din America și Insulele Mirodeniilor a fost una acerbă. Anglia și Olanda s-au înfruntat de cel puțin patru ori pentru bogăția oferită de obiectele de lux provenite din colonii: o dată între 1652 și 1654, o dată între 1665 și 1667, din nou între 1672 și 1674 și, în cele din urmă, un secol mai târziu, între 1780 și 1784. Olandezii au câștigat primele trei bătălii, dar au pierdut-o pe ultima, ca urmare a înnoirii puterii navale a Marii Britanii.

Protejarea comerțului și, mai important, a impozitelor aplicate tranzacțiilor a constituit un motiv bun de război. Problema a fost că, inițial, majoritatea țărilor nu aveau

armate permanente sau trupe marine. Încă se bazau pe recrutarea soldaților cu ajutorul nobililor, în funcție de necesități. Era nevoie de o structură mai organizată – o forță de luptă plătită şi instruită, pregătită în orice moment, pe uscat şi pe mare. Finanțarea unei astfel de întreprinderi era asigurată din impozitele fiecărei țări, iar astfel, s-a creat un circuit închis. Armatele şi navele erau necesare pentru protejarea comercianților, care plăteau impozitele, care finanțau (printre altele) armatele şi navele. A fost o relație între impozite şi lupte care a ajuns să fie cunoscută sub numele de stat fiscal-militar. Cei mai mulți dintre noi trăim acum într-o anumită formă a acestui tip de stat şi totul este datorat modului în care ne-am adaptat perspectivele morale şi filosofice, pentru a le potrivi acelei forme vorace de dorință: lăcomia.

În ceea ce priveşte a doua mea afirmație, am explorat deja rolul jucat de dorință şi gust în crearea modei. Lucrurile nu s-au schimbat prea mult de atunci. Dorința şi gustul au continuat să susțină cultura contemporană a consumatorului, până în ziua de azi. Dorința a condus concurența, a construit magazinele europene şi a impulsionat mobilitatea socială. Istoria capitalismului este una lungă şi foarte complicată, aşa încât nu voi aborda acest subiect aici. Este suficient să spunem că nimic din toate acestea nu s-ar fi putut întâmpla, dacă oamenii nu ar fi râvnit la bunurile vecinilor, nu şi-ar fi dorit bibelouri şi nu ar fi reuşit să găsească o modalitate de a se simți bine făcând asta. Dorințele de ordinul întâi şi sentimentul gustului au deblocat comercialismul şi au făcut din capitalismul de piață liberă un bun moral care putea duce la fericire. Pentru a-l parafraza pe scriitorul şi oratorul american Matt Dillahunty, Statele Unite au fost construite

prin încălcarea Poruncii a Zecea: fiecare persoană râvnind la bunurile vecinilor săi.

Dar acest lucru nu a fost întotdeauna aşa, cel puţin, nu în termeni atât de simplişti. Dorinţa de libertate şi autoguvernare a depăşit dorinţa de lux în Boston, atunci când cetăţenii au aruncat ceaiul în ocean. O tendinţă similară a cuprins în curând multe alte colonii din America de Nord. Guvernul britanic îşi făcuse calculele greşit. Americanii nu intenţionau să plătească un impozit în privinţa căruia nu aveau niciun cuvânt de spus, nici pe ceai, nici pe orice altceva. Preferau să se lipsească de bunul respectiv, aşa cum o demonstrează în termeni fără echivoc Partida de Ceai de la Boston. Libertatea era luxul suprem. Era frumuseţea, adevărul şi moralitatea.

După cum am menţionat anterior, America adoptase trei drepturi proprii inalienabile, consacrate prin Declaraţia de Independenţă. La fel ca declaraţia lui Locke, aceasta garanta tuturor dreptul la viaţă şi libertate, dar părinţii fondatori schimbaseră dreptul la proprietate postulat de Locke cu urmărirea unei pasiuni: fericirea. În ochii lor, fericirea şi proprietatea aveau multe în comun. Căutarea fericirii a avut la bază sisteme de simţire conturate de persoane precum Platon şi Aquino. Acum, dreptul la fericire era exprimat în documentul de bază al unei noi naţiuni. Dar de data aceasta, şi pentru prima dată, fericirea a fost în mod intim legată de dorinţă. Sentimentul gustului şi dorinţa de libertate, de bogăţie şi de lux au dat naştere Statelor Unite. Pentru a se construi ca naţiune care caută activ fericirea – fericirea alimentată de dorinţa de bogăţie.

8. O fiinţă emoţională

Până acum, am examinat tipuri de trăiri care nu seamănă cu sentimentele cunoscute de noi, în calitatea noastră de oameni moderni. Am vorbit despre tulburările sufletului, produse de pathē atunci când simţurile detectează ceva care ar putea provoca plăcere sau durere. Am discutat despre pasiuni: trăiri foarte asemănătoare cu pathē, care sunt resimţite în partea sensibilă a sufletului şi pot influenţa sufletul raţional, dacă li se permite. Şi am vorbit despre sentimente: trăiri care ne sprijină acţiunile morale şi judecăţile estetice. Dar niciuna dintre acestea nu se aliniază cu ideea modernă despre emoţie. În timp ce în capitolele anterioare am discutat despre emoţii specifice în cadrul acestor categorii mai ample de trăiri, capitolul de faţă va analiza imaginea de ansamblu. Va explica modul în care emoţia – categoria de sentimente pe care psihologia modernă le-a considerat de la sine înţelese – a devenit ceea ce este azi. Povestea naşterii emoţiei moderne implică un pic de filosofie şi un pic de ştiinţă. De fapt, persoana care a declanşat trecerea de la ideea mai veche de trăire la ideea modernă de emoţie se întâmplă să fie unul dintre cei mai renumiţi filosofi din istorie.

Simt, deci exist

În 1650 – cu puțin peste un secol înainte ca ideea de emoție să capete sensul pe care îl are în psihologia modernă –, un francez în vârstă de 53 de ani agoniza, bolnav de pneumonie, într-o casă rece şi umedă de pe Västerlånggatan, una dintre străzile principale ale oraşului Stockholm, din Suedia. Deşi peruca lui neagră şi creață fusese îndepărtată, lăsând la vedere părul subțire şi gri, mustața şi barba ascuțită, care îl vor face să fie recunoscut dintr-o privire secole mai târziu, erau încă de un negru intens. Cu doar câteva luni în urmă, René Descartes preluase postul de tutore al reginei Christina a Suediei, mutându-se acolo din Olanda, unde trăise cea mai mare parte a vieții sale.

Reginei Christina îi plăcuseră cu adevărat scrisorile adresate de Descartes strălucitei prințese Elisabeta de Boemia. Le-a iubit atât de mult, încât l-a convins pe Descartes să le publice sub forma unei cărți, Patimile sufletului. Christinei părea să-i fi plăcut mai ales faptul că Descartes a abordat sentimentele, după propriile lui spuse, nu „ca un orator sau un filosof moral, ci ca medic”.[182] În ciuda faptului că-şi înmuiau degetele de la picioare în ideile lui Galen despre emoții şi umori, cărțile despre pasiuni din secolul al XVII-lea au avut tendința de a se baza pe Retorica lui Aristotel: la fel ca şi cărțile despre oratorie, ele erau de obicei axate asupra modalităților de a folosi sentimentele pentru a schimba ideile oamenilor. Cele care nu reprezentau actualizări ale Retoricii erau cărți despre maniere: mulți filosofi morali au plasat controlul pasiunilor în centrul ghidurilor lor de bună purtare, scrise la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul

[182] Descartes, René, Despre pasiunile sufletului, traducător Andreea Nastase, Editura Antet, Bucureşti, 2011 (N.t.).

secolului al XVII-lea. Bunele maniere, în special în afaceri şi diplomaţie, deveniseră un element central al regimului emoţional care guverna societatea europeană. Sabia fusese înlocuită cu arcul – cel puţin teoretic. Dorinţa lui Descartes de a explora emoţia dintr-o perspectivă oarecum ştiinţifică a fost o abordare nouă.

În ciuda pasiunii Christinei pentru munca lui Descartes, faptul că a devenit în cele din urmă tutorele ei nu a fost un lucru benefic pentru el. La vremea aceea, părea ceva extraordinar. Europa ieşise în sfârşit din cei 80 de ani de război aproape neîntrerupt, făcând deplasările mult mai sigure şi mai uşoare. Noua poziţie îi aducea un venit consistent şi îi oferea o oarecare protecţie în faţa persoanelor care nu-l plăceau. Avea acces şi la urechea regalităţii. Ceea ce Descartes aproape sigur nu prevăzuse a fost faptul că nu o va învăţa pe Christina despre trăiri, în schimb, va preda greaca veche plictisitoare. Nu avusese niciun indiciu în privinţa faptului că nu se va înţelege prea bine cu ea. Şi cu siguranţă nu se aştepta să dea lecţii într-un vechi castel îngheţat, care avea să-l omoare în cele din urmă.

În timp ce Descartes se întindea pe patul de moarte, ar fi putut să-şi privească viaţa cu mândrie. În tinereţe, fusese un inginer militar decorat. Transformase geometria, arătând lumii cum să măsoare liniile, folosind coordonatele şi ecuaţiile. Dezvoltase un model precis al culorilor curcubeului. De asemenea, aproape că-l depăşise pe Isaac Newton, cu o versiune aproape, dar nu chiar corectă, a legilor mişcării. După toate aceste realizări semnificative, a continuat să supere aproape două milenii de gândire academică, inventând un tip cu totul nou de analiză intelectuală, numit fundaţionalism. Revoluţionase pentru

totdeauna filosofia şi ştiința. Putem spune, pe bună dreptate, că a fost un creator prolific.

O mare cantitate de cerneală a fost vărsată pe tema operei lui Descartes şi a influenței pe care a avut-o asupra gânditorilor care i-au urmat. Rezumând aici toate realizările sale, am putea umple cu uşurință paginile rămase ale acestei cărți şi chiar unele noi. Din fericire, nu trebuie să ne străduim să trecem prin toate astea. Dar, pentru a înțelege ideile sale despre emoție, trebuie, cel puțin, să explorăm două dintre cele mai importante credințe ale sale.

Prima se referă la opiniile asupra naturii lumii materiale. În 1618, în timp ce se afla în slujba armatei olandeze, Descartes l-a întâlnit pe Isaac Beeckman, filosof naturalist şi autor al unei idei din ce în ce mai populare: şi anume că universul şi tot ce se află în el au o funcționare mecanică, semănând cu un mecanism de ceas. Beeckman a acceptat faptul că Pământul nu se afla în centrul universului şi că totul, în acest univers mecanic, în centrul căruia se găseşte soarele, era format din atomi minusculi sau corpusculi. Aceşti atomi, care se izbeau unul de celălalt, puneau în mişcare mecanismul universului. Dar atomii lui Beeckman nu erau chiar ceea ce înțelegem noi astăzi prin „atomi”. Beeckman nu avea cunoştințe despre electroni şi protoni. Nu avea niciun indiciu despre forțele nucleare şi electromagnetism. Atomii erau doar mici fragmente de diferite forme, care alcătuiau bucăți mai mari de lucruri. Descartes a luat aceste idei noi şi le-a dezvoltat rapid. Ele au stat la baza multor lucrări târzii ale sale, dar, pentru scopurile noastre, cel mai important de reținut este faptul că a acceptat ideea mecanicistă – adică universul fizic funcționează asemenea unui mecanism de ceas, alimentat de mişcarea unor corpusculi mici.

A doua credință a lui Descartes, relevantă pentru naşterea emoției, apare în cea mai faimoasă carte a sa, Meditații despre filosofia primă.[183] De fapt, este rezumată prin cea mai cunoscută expresie a sa: „Gândesc, deci exist” (sau Je pense, donc je suis). Descartes a inventat această frază simplă ca parte a efortului său de a dovedi că mulți dintre filosofi greşesc. Nu cu mult înainte, un grup de filosofi pe care acum îi numim sceptici creştini ajunsese la concluzia că nu poți cunoaşte nimic cu adevărat. Ei credeau că lucrul acesta se întâmplă deoarece, spre deosebire de Dumnezeu, avem un creier limitat. Trebuie să luăm existența lui Dumnezeu şi orice altceva ca pe un adevăr. Dar Descartes a vrut să ştie dacă există totuşi vreun lucru pe care să-l poți cunoaşte cu certitudine – o credință de bază corectă sau fundamentală, pe care să poți construi orice altceva. Je pense, donc je suis a fost răspunsul său. El a crezut că, pentru a putea gândi expresia „Pot gândi”, trebuie să existe cineva care să gândească gândul „Pot gândi”. Nu contează dacă acel lucru care gândeşte este un creier într-un borcan, o creatură care are un vis sau o ființă umană reală. Era totuşi un lucru gânditor şi era un „el”. Dumnezeu, a meditat el, nu era necesar pentru a cunoaşte ceva care este fundamental.

Asta nu înseamnă că Descartes a fost ateu. Nici pe departe: el chiar şi-a folosit fundamentul gândirii pentru a construi câteva argumente în favoarea existenței lui Dumnezeu. S-a gândit doar că, deoarece Dumnezeu a creat universul astfel încât să funcționeze ca un mecanism de ceas, nu a mai avut nevoie să intervină ulterior în propria-i creație. Descartes a

---

[183] Meditații despre filosofia primă, Editura Humanitas, Bucureşti, 2004 (N.t.).

considerat, de asemenea, că nu ai nevoie doar de credință pentru a crede în Dumnezeu. Îți puteai folosi fundaționalismul, pentru a trece de la dovada că tu exişti la, după câțiva paşi, dovada că Dumnezeu există. Dar, din perspectivă catolică, aceste idei l-au poziționat pe aceeaşi treaptă cu ateii. Temându-se de reacții, a fugit în Olanda, o țară în mare măsură protestantă la vremea respectivă.

Pasiunile sufletului

Lăsând deoparte întrebarea dacă argumentele lui Descartes în favoarea existenței lui Dumnezeu rămân valabile în fața unei analize minuțioase, în procesul de formulare a acestora, el a făcut un lucru de o importanță vitală pentru ideile noastre despre emoție: a scăpat de imaginea grecească a sufletului tripartit. A ajuns să creadă că oamenii trebuie să fie compuşi din două părți – corpul material şi sufletul imaterial. Prima era partea mecanică şi naturală, supusă morții; a doua era partea gânditoare. Crezând în viața de apoi, Descartes a folosit această formulare pentru a explica modul în care lucrul cu gândirea persista şi după moartea mecanică. El a identificat chiar – în mod incorect – locul unde interacționează aceste două părți componente: o componentă a creierului, numită glanda pineală, care se află în partea superioară a coloanei vertebrale, lângă o protuberanță cunoscută sub numele de talamus, o zonă despre care acum ştim că ajută la coordonarea simțurilor. Descartes a crezut că, atunci când atomii din interiorul corpului sunt mişcați de atomi care lovesc organele

senzoriale – cum ar fi ochii, pielea, nările şi urechea internă –, ei creează căldură, foame, sete, uscăciune, umezeală şi o mulțime de alte „stări”, care, la rândul lor, determină mişcarea glandei pineale. Sufletul sau mintea interpretează apoi aceste mişcări ca senzații de atingere, vedere, miros şi aşa mai departe.

„Stai puțin”, te aud strigând. „Dar cum rămâne cu cartea aceea despre sentimente – Patimile sufletului sau ceva de genul ăsta –, pe care ai menționat-o mai devreme? Nu despre asta ar trebui să vorbeşti aici?” Ei bine, da. Dar cunoaşterea modului în care a gândit Descartes este esențială din trei motive. În primul rând, ideile sale mecaniciste, împrumutate de la Beeckman, l-au convins că trăirile se formau în interiorul unui corp mecanic. În al doilea rând, felul în care a înțeles trăirile este legat direct de metoda sa de a cunoaşte lucrurile prin intermediul credințelor fundamentale. În al treilea rând, în cartea lui despre trăiri a folosit un cuvânt relativ nou, pentru a descrie un număr semnificativ dintre ele: emoție.

Pentru Descartes, pasiunea fundamentală – pasiunea din care derivă toate celelalte pasiuni – era admirația. După cum sunt sigur că era de aşteptat deja, admirația lui Descartes nu însemna ceea ce înțelegem noi în prezent prin admirație. Versiunea franceză a admirației de la 1649 însemna mai curând recunoaşterea faptului că există ceva asupra căruia trebuie să decidem ce simțim. Logic. Pentru a simți ceva despre ceva, trebuie să existe ceva despre care să simți o emoție, ceva de admirat. După admirație vin sentimentele, pe care le folosim pentru a emite judecăți: dragostea, ura, dorința, bucuria şi tristețea. Aşadar, când Descartes a luat o picătură de ceară care căzuse de pe o lumânare şi s-a gândit la ea – sau a „admirat-o” – (lucru pe

care l-a descris în Meditații), putea deopotrivă s-o iubească, pentru că arăta frumos, sau s-o urască, pentru că-l arsese. De asemenea, putea dori s-o păstreze, deoarece i-ar fi putut păstra fabuloasa mustață şi barbă netede şi drepte, sau putea s-o respingă, pentru că i-ar fi schimbat culoarea părului facial în cea a lumânării. La rândul său, acest lucru l-ar fi putut face fericit – ce anume, mă întreb eu, poate face un om să fie mai vesel, decât o mustață şi o barbă frumoasă? – sau trist.

Acesta este elementul semnificativ al poveştii noastre: Descartes credea că toate pasiunile erau asociate cu un lucru pe care el îl numea emoție. Cuvântul exista de aproximativ o sută de ani. Atât în franceză, cât şi în engleză, sensul lui era de „agitație" sau „turbulență" în corp. Însă Descartes i-a schimbat denotația într-un mod aproape imperceptibil, dar semnificativ. Din punctul lui de vedere, agitarea turbulentă era cauzată de atomii care loveau organele senzoriale, care, la rândul lor, mutau mai mulți atomi din interiorul corpului către inimă, sânge şi diverse fluide corporale. Simțurile noastre admiră ceva, iar această admirație face ca inima să pornească „mişcarea electronilor", o mişcare spre exterior. De acolo, atomii încep să se ciocnească, făcându-ne să simțim lucruri, determinându-ne corpurile să reacționeze în moduri specifice – roşind, râzând, tremurând şi aşa mai departe. El a spus că „[până] încetează această emoție, [pasiunile] rămân prezente în gândurile noastre".[184] Acest act de mişcare a electronilor este cel care loveşte glanda pineală, deranjând sufletele noastre ca o pietricică ce loveşte suprafața unui lac liniştit. Tulburarea face să pară că

[184] Descartes, Despre pasiunile sufletului, Editura Antet, 2011 (N.t.).

pasiunile sunt resimțite de suflet atunci când sunt cu adevărat doar mişcări cauzate de ciocnirile electronilor în corp. Aceasta nu este definiția emoției folosită astăzi de psihologi, evident. Dar este o înțelegere a ceva numit emoție. Pentru a ajunge de la versiunea carteziană a emoției la cea pe care şi-o dispută psihologii în epoca modernă, trebuie să ne uităm spre unul dintre contemporanii lui Descartes, filosoful Thomas Hobbes.

Îmblânzirea Leviatanului

În 1651 – la un an de la apariția volumului lui Descartes Despre pasiunile sufletului[185] – Thomas Hobbes a publicat o carte extrem de populară, numită Leviatanul, în care sugera că pasiunile apar atunci când atomii lovesc organele senzoriale, provocând mişcare în interiorul corpului. Să luăm ca exemplu vederea. O imagine loveşte ochiul, apoi ochiul trimite corpusculi – aceiaşi corpusculi în care credea şi Descartes – la creier, după care creierul se mişcă, pentru a procesa informațiile. Pentru Hobbes, la fel ca pentru Descartes, totul era mişcare. Totul era mecanic.

Hobbes a crezut că aceste mişcări – pe care le-a numit eforturi, un cuvânt pe care îl folosea pentru a desemna un fel de încordare sau forțare cauzată de alte mişcări – încep atât de subtil, încât nici măcar nu ştii că le trăieşti. În cele din urmă, ele se acumulează, până în punctul în care începi

[185] Ibidem.

să le observi şi, în acel moment, produc una dintre cele două trăiri brute: apetitul (sau dorința) şi opusul său, aversiunea.[186] Acestea nu seamănă cu trăirile pe care le-am întâlnit anterior – cele care sunt adesea plasate în centrul unei categorii numite pasiuni doritoare, inclusiv dorința însăşi şi fuga sau abominația. Desigur, Hobbes ştia acest lucru. Probabil îi citise pe Platon, Aristotel şi Aquino. Dar a ales să transforme dorința şi aversiunea în pasiuni primare. Hobbes era, de asemenea, conştient de importanța altor două pasiuni doritoare, plăcerea şi durerea, în operele lui Aquino şi Aristotel, dar, aşa cum vom vedea, el le atribuia un alt rol acestor sentimente.

În opinia lui Hobbes, în modul cel mai simplu cu putință, apetitul mută o persoană sau un animal spre ceva. Aversiunea face opusul. Orice animal poate simți pofte şi aversiuni, dar, cu cât un om devine mai sofisticat – cu cât este mai bine educat şi mai experimentat –, cu atât mai complicate devin pasiunile sale. De exemplu, cineva ar putea simți „Aversiune şi o impresie de durere provocate de obiect” sau, mai degrabă, nevoia de a evita ceva care poate provoca durere.[187] Hobbes a numit acel tip de frică aversiune.[188] Dar oamenii şi animalele deopotrivă pot învăța acest tip de frică. Pentru fricile complicate, cum ar fi aceea de necunoscut, este nevoie de o minte umană. Potrivit lui Hobbes, aceste frici mai complicate erau de două feluri: religia, atunci când frica era acceptată la nivel de societate,

---

186 Hobbes, Thomas, Leviatanul, Editura Herald, Bucureşti, 2017, pp. 2–78 (N.t.).

187 Ibidem, pp. 2–84 (N.t.).

188 Idem.

şi superstiția, când nu era. Dacă obiectul unei frici acceptate social era autentic, el a numit acea frică „religie adevărată”.[189] Asta i-a atras o grămadă de necazuri: destul de mulți oameni l-au etichetat ca ateu din pricina acestei perspective, dar şi pentru că el nu spune niciodată în carte că Dumnezeu este, de fapt, necesar.

Hobbes a făcut o afirmație şi mai avansată în ceea ce priveşte emoțiile, decât este adesea recunoscut, şi aici intră în joc felul în care a utilizat cuvintele plăcere şi durere. Până în acest moment, am spus că trăirile erau considerate ca fiind bune sau rele, pe baza modului în care erau folosite. Consensul, în aproape fiecare discuție despre emoție – de la Platon la budism şi la Aquino –, a fost acela că lucruri precum păcatul şi excesul de sex, bogăție şi bunuri materiale (cu excepția bunului-gust) sunt rele, chiar dacă ele te fac să te simți bine. Pe de altă parte, a face cum îți dictează Dumnezeul tău sau ceea ce este virtuos, cum ar fi să te temi de Dumnezeu în islam şi să-ți urmezi dharma în hinduism, este bine, chiar dacă asta te determină să te simți rău. Dar Hobbes nu a separat pasiunile în felul acesta. El le-a clasificat în acelaşi mod în care o face psihologia modernă – după felul în care ele te fac să te simți. Dacă te fac să simți plăcere, el le-a numit bune; dacă te fac să simți durere, el le-a numit rele. Nu conta dacă simțeai plăcere în timp ce păcătuiai sau durere în timp ce te rugai.[190]

Partea cea mai importantă a tuturor acestor lucruri este dată de faptul că Hobbes nu scria o carte despre pasiuni.

---

[189] Hobbes, Leviatanul, pp. 2–84 (N.t.).

[190] Idem.

Pasiunile au jucat pur şi simplu un rol în agenda sa mai largă, care urmărea să demonstreze că oamenii au nevoie de un rege – sau de o figură asemănătoare. Englez fiind, trăise multe – moartea reginei Elisabeta I, Complotul prafului de puşcă, tulburările care au dus la Războiul Civil Englez. Locuia la Paris, pentru că nu voia să fie prins în mijlocul conflictelor. Era regalist, cu siguranță, dar principalele sale obiective erau filosofia şi cartea pe care o scria.

Pe scurt, credea că sunt două moduri prin care ajungem să cunoaştem lucrurile. Există lucruri pe care le cunoaştem pentru că sunt adevărate într-un fel lipsit de echivoc – de exemplu, faptul că un triunghi are trei laturi. Nimeni nu are o părere diferită în această privință. Dar oamenii au păreri diverse despre lucrurile care nu reprezintă adevăruri evidente şi de aici încep problemele. Concluziile la care ajungem în legătură cu lucrurile care nu sunt adevăruri evidente, credea el, sunt guvernate de cantitatea de plăcere sau durere pe care ne-o produc, mai degrabă decât de gândirea rațională. El a crezut că acesta este motivul pentru care oamenii devin atât de dogmatici în credințele lor, încât ajung să recurgă la violență fizică. Pasiunile, credea el, sunt cauza tuturor războaielor. Soluția a fost ca oamenii să numească şi să susțină un arbitru final – o persoană care avea ultimul cuvânt, a cărei decizie să fie definitivă. Pentru a evita orice probleme ulterioare, el l-a numit pe arbitru monarh, dar a vrut să spună rege.

Leviatanul a fost o carte puternic influențată de politica vremii. La fel ca Platon înaintea lui, Hobbes a obținut informații despre ororile războiului din propria sa experiență, informații care i-au alimentat intelectul şi i-au deschis mintea. Ca atâția alții înaintea sa, şi-a dat seama că Aristotel a greşit. Avea idei mai bune şi voia să le pună pe hârtie. Până

în 1651, reuşise să-şi finalizeze şi să-şi publice lucrările, iar de atunci, Leviatanul a fost studiat, analizat, criticat, ironizat şi întors pe toate feţele. Dar pe mine mă interesează emoţiile – ce pot ele face pentru noi şi cum să le controlăm cel mai bine. Sau, mai degrabă, ce se întâmplă când nu le putem controla.

Se poate argumenta că o mare parte a culturii Iluminismului a fost constituită de răspunsurile pe care oamenii le-au dat legat de perspectiva lui Hobbes. Un set de răspunsuri a venit de la oamenii care doreau o soluție mai bună la opiniile contradictorii, o alternativă la existența unei singure autorități incontestabile, care să pronunțe o hotărâre. Hobbes a susținut că trebuie să fii conştient de pasiuni înainte să ştii că le ai, iar asta însemna să te gândeşti la ele. Dar dacă opiniile ar putea fi analizate fără ca pasiunile să împiedice asta? Ce s-ar întâmpla dacă, aşa cum Descartes a separat corpul şi sufletul în două entități, gândirea şi simțirea ar putea fi despărțite? Vom mai avea nevoie de încă 150 de ani, înainte ca cineva să-şi dea seama cum să rezolve problema.

Iluminismul lui Brown

În a doua decadă a secolului al XIX-lea, un scoțian în vârstă de 30 de ani, pe nume Thomas Brown, aştepta în picioare să înceapă una dintre numeroasele sale prelegeri. Colegul său, popularul Dugald Stewart, se simțea din nou rău, aşa că îi revenise lui Brown rolul de a păşi în formidabilii lui pantofi. Brown nu era prea îngrijorat. La fel ca mulți dintre contemporanii săi, a fost un fel de expert al tuturor

meseriilor. Brown studiase dreptul, medicina, filosofia morală şi metafizica. Chiar lucrase ca medic pentru o vreme, înainte de a deveni coleg al lui Dugald, la Universitatea din Edinburgh. Brown ştia despre ce vorbea. În plus, era încrezător şi arătos şi avea talent pentru vorbitul în public şi o înclinaţie incredibilă spre descoperirea unor noi moduri de a privi lucrurile. Fiind atât de înzestrat, de nenumărate ori i-a făcut pe elevii săi să-i accepte, fără rezerve, afirmaţiile.

Deşi studiase marii filosofi, Brown se născuse cu câteva decenii prea târziu pentru a experimenta personal perioada Iluminismului. Dar luase în considerare singurul lucru cu care intelectualii cei mai influenţi reuşiseră să se pună de acord: raţiunea este utilă, iar trăirile, nu. Păstrarea trăirilor sub control a fost întotdeauna importantă pentru gândirea occidentală. Când trăirile au provocat războaie – şi de obicei au fost principalul vinovat –, nu s-a ajuns la nimic altceva decât la tristeţe şi nefericire. Când raţiunea a provocat conflicte a fost pentru a pune capăt tristeţii şi nefericirii – cel puţin, teoretic. Problema era că, în filosofia zilei, trăirile erau încă legate de gândire. Pentru ca una dintre emoţiile lui Descartes să devină o pasiune sau un sentiment, trebuia gândită de către minte. Acelaşi lucru era valabil şi pentru pasiunile lui Hobbes. Asta însemna că emoţiile au influenţat întotdeauna gândirea, cel puţin la un anumit nivel. Empirismul şi practica ştiinţifică modernă de testare a ideilor în afara creierului unui individ, folosind experimente, au apărut dintr-o nevoie disperată de a detaşa emoţiile de gândire. Dar pot fi emoţiile eliminate complet de pe masa academică?

Brown, desigur, cunoştea empirismul. De fapt, a fost el însuşi un adept al empirismului. Îl cunoştea pe Hobbes, deoarece nimeni nu putea pretinde că este un filosof moral

în secolul al XVIII-lea, fără să fi citit Leviatanul. În calitate de fost medic, ştia, de asemenea, că profesia medicală înțelegea emoțiile ca schimbări corporale externe şi mişcări care indicau pasiunile pe care le trăieşte o persoană. Dar a existat un anumit filosof – unul dintre marii empirişti ai Iluminismului – care a influențat gândirea lui Brown asupra emoției mai mult decât ceilalți, chiar dacă Brown nu era în totalitate de acord cu el.

Brown a iubit lucrările lui David Hume nu numai pentru că era şi el scoțian, ci şi pentru că – lăsând deoparte unele păreri destul de urâte despre rasă – era pur şi simplu genial. Prima lucrare a lui Hume a fost A Treatise of Human Nature[191] scrisă pe vremea când avea doar 28 de ani. Acolo sugera că, mai degrabă decât să crezi că înăuntrul tău se dă un fel de luptă, în timp ce încerci să nu te gândeşti la ceea ce simți, ar trebui să presupui că toate credințele tale sunt pe deplin controlate de emoții. După cum arăta el, „Rațiunea este şi ar trebui să fie doar sclavul pasiunilor, şi nu poate pretinde niciodată alt serviciu decât să le slujească şi să le asculte”.[192] Probabil că Hume a avut dreptate în acest sens, dacă ar fi să credem cele mai recente descoperiri ştiințifice. Hume şi-a moderat puțin părerile despre pasiuni în lucrările ulterioare, dar a fost întotdeauna categoric în privința faptului că este imposibil să separăm gândurile de emoții, oricât am încerca. În ceea ce priveşte ideea de emoție, Hume a folosit uneori cuvântul emoție în mod interschimbabil cu cele de pasiune, sentiment şi afect, dar a avut tendința de a

---

191 „Tratat asupra naturii umane” (N.t.).

192 Hume, David, A Treatise of Human Nature, 2.3.3.4, https://davidhume.org/texts/t/2/3/3#4.

folosi cuvântul pasiune cu referire la partea mentală, iar emoție, cu referire la cea fizică.

Brown a luat ideile lui Hume şi toate celelalte concepții despre pasiuni şi emoții pe care le învățase şi a încercat să le privească într-un mod nou. Într-un moment de inspirație, şi-a dat seama că Hume greşea. Există o modalitate de a separa în totalitate gândurile de trăiri şi facem asta folosind emoția. „Şi dacă", ni-l putem imagina pe Brown gândind, „emoțiile sunt trăiri? Şi dacă – în acelaşi mod în care creierul vede ceva, chiar dacă ochii nu sunt în creier, şi creierul aude lucruri, chiar dacă urechile nu sunt în creier – creierul simte lucruri, chiar dacă lucrurile care produc acele senzații nu sunt în creier? Ce se întâmplă dacă tot ce facem este să privim, să atingem, să gustăm, să mirosim, să auzim, să ne amintim sau chiar să ne imaginăm lucruri şi apoi doar simțim emoții în mintea noastră, fără a mai fi nevoie de gândire? Asta înseamnă că poți scăpa de pasiuni, afecte şi trăiri şi de toate celelalte complicații, pentru a crea un concept unic, nesupus gândirii, numit emoție". Sau, aşa cum a spus el de fapt:

Poate că, dacă este posibilă o definiție a [emoțiilor], acestea pot fi descrise ca trăiri vii, care apar imediat din considerarea obiectelor, percepute, amintite sau imaginate, sau din alte emoții anterioare.[193]

[193] Brown, Thomas, A Treatise on the Philosophy of the Human Mind, ed. Levi Hodge (Cambridge, UK: Hilliard and Brown, 1827), pp. 1–103.

În timpul unei prelegeri susținute într-o după-amiază (probabil) umedă, într-o sală (probabil) rece de la Universitatea din Edinburgh, a luat naştere noul concept mental de emoție.

Ce este o emoție?

Definiția dată de Brown emoției pare să fi atras mulți adepți. Toți păreau să aibă nevoie de ideea că atunci când simți o trăire, acea trăire se numeşte emoție. Mulți oameni celebri şi influenți, inclusiv Charles Darwin, au început să folosească termenul de emoție cu sensul dat de Brown. Darwin a scris chiar o carte despre emoții în 1872: Expresia emoțiilor la om şi animale. Despre instinct.[194] Conform acestei cărți, emoțiile, atât la oameni, cât şi la animale, apar atunci când creierul şi sistemul nervos reacționează la ceva, provocând schimbări în corp. Darwin a crezut că unele dintre aceste schimbări ar putea fi interpretate ca acțiuni instinctuale – cum ar fi ridicarea sprâncenei în semn de surprindere sau tremuratul de frică – şi că multe sunt comune oamenilor şi animalelor. Pentru Darwin, aceasta a fost o dovadă suplimentară a faptului că oamenii şi alte animale au un fel de strămoş evolutiv comun şi că emoțiile au o origine biologică.

[194] Charles Darwin, Expresia emoțiilor la om şi animale. Despre instinct, Editura Academiei, Bucureşti, 1967 (N.t.).

În ciuda neajunsurilor teoriilor respective, Brown şi Darwin au deschis un nou drum, prin descrierea unui mecanism fizic pentru emoţii. Dar încă nu exista o clarificare în munca lor sau a altora, cu privire la natura reală a emoţiilor, adică, până atunci când doi dintre marii naşi ai psihologiei moderne, William James şi Carl Lange, au avut în mod independent aceeaşi idee, în 1884, care va deveni cunoscută sub numele de teoria emoţiilor James-Lange.

Mediile de viaţă ale acestor doi bărbaţi au jucat un rol important în apariţia teoriilor lor despre emoţii. Atât James, cât şi Lange s-au născut în familii înstărite şi ambii au studiat iniţial medicina, dar cam aici se termină asemănările. Lange a rămas în Danemarca, ţara sa natală, unde a trăit cea mai mare parte a vieţii lui. A studiat la Copenhaga şi a lucrat ca medic în spitalele locale. De la început, s-a făcut remarcat ca un individ supradotat, absolvind cu uşurinţă şcoala de medicină şi ajungând curând în vârful ierarhiei profesionale. A fost interesat de anatomie, în special de coloana vertebrală şi de relaţia acesteia cu durerea. Relaţia sa cu psihologia şi teoria emoţiilor constă în faptul că a legat senzaţiile cauzate de un exces de acid uric de o anumită formă de depresie.

James, pe de altă parte, a călătorit mult, colindând toată Europa şi învăţând să vorbească fluent germana şi franceza. Suferea de crize depresive şi a luat şcoala de medicină ca pe o provocare, făcând adesea pauze pentru a călători şi pentru a-şi clarifica gândurile. Deşi a înţeles şi chiar a predat medicina, fiziologia şi biologia, demonii săi l-au atras către filosofie şi, în special, spre domeniul în plină dezvoltare al psihologiei. James era un mare admirator al lui Brown şi, bineînţeles, ambii îl citiseră pe Darwin – puţini oameni de ştiinţă de la sfârşitul anilor 1800 nu o făcuseră deja. James

şi Lange au ajuns la aceeaşi concluzie despre emoţii, în decurs de numai un an, pe căi diferite. Unul prin intermediul cercetării, celălalt, prin experienţă nemijlocită. Deşi există unele diferenţe tehnice între ceea ce credea fiecare, importante sunt domeniile generale în care au fost de acord.

Ideea lor a fost de fapt una destul de simplă. În timp ce Darwin şi contemporanii săi credeau că emoţiile încep în creier şi provoacă schimbări în corp, James şi Lange au crezut tocmai opusul – şi anume că emoţiile încep în corp, ca reacţii la un stimul, înainte de a anunţa creierul despre asta. Sau, dacă ar fi să folosim cuvintele lui James:

Bunul simţ spune că ne pierdem averea, ne pare rău şi plângem; întâlnim un urs, suntem înspăimântaţi şi fugim; suntem insultaţi de un rival, suntem furioşi şi lovim. Ipoteza de apărat aici spune că această ordine a succesiunii este incorectă... ne pare rău pentru că plângem, suntem furioşi pentru că lovim, ne este frică pentru că tremurăm.[195]

Pentru James şi Lange, corpul şi creierul percep un stimul şi reacţionează la el aproape în acelaşi timp şi în mod subconştient. Aceasta este emoţia. Abia ulterior, creierul încearcă să dea un nume emoţiei, folosindu-se de datele pe care le adună. Acest pas nu necesită niciun gând, deoarece creierul nu are de ales cu privire la emoţia pe care o trăieşte.

---

[195] James, William, „What Is an Emotion?", în Mind 9, nr. 34 (aprilie 1884), p. 190.

De exemplu, ai observat vreodată că obrajii tăi sunt calzi, roşii şi aprinşi şi ai realizat ulterior că te simți jenat? Despre asta vorbeau James şi Lange. Corpul reacționează la o situație şi abia apoi îți dai seama ce înseamnă ea. Dar nu ai de ales: corpul îți spune că ai fost jenat. Nu îți spune că ai fost speriat sau fericit, trist sau excitat – doar jenat. Deşi, desigur, ai fi putut fi şi excitat şi jenat.

Lucrarea lui James, în special, a avut parte de un public numeros, interesat de această idee – „Ce este o emoție?" La vremea respectivă, psihologia devenise de curând un domeniu de studiu serios în mediul academic, în special în America sa natală. La publicarea lucrării, în 1884, departamente de psihologie şi noi reviste de specialitate luau naştere în toată America şi în Europa. Se bucura de un public captivat şi din ce în ce mai numeros, care ardea de nerăbdare să poată critica ceva. Deoarece teoria lui James este departe de a fi perfectă, pentru tot felul de mici motive pe care nu le voi discuta aici, a fost atacată, disecată, reformulată, repudiată, însuşită şi susținută. Dar, într-un mod care se repetă prea des în majoritatea domeniilor ştiinței, faptul că a fost punctul de plecare pentru fiecare discuție din domeniu i-a conferit legitimitate. Înțelegerea sa asupra emoțiilor a fost menționată în mod repetat. Din această cauză, conceptul englezesc de emoție a înlocuit ideile anterioare despre pasiuni, afecte, trăiri şi aşa mai departe – odată pentru totdeauna.

Revenirea emoţiilor

Povestea despre naşterea emoţiilor este una cu un impact surprinzător de semnificativ. Lucrarea lui Hobbes, de exemplu, a avut o influenţă uriaşă. Credinţa lui că oamenii se ceartă pentru că ajung la puncte de vedere diferite şi pentru că totul se reduce la sentimente este parţial motivul pentru care majoritatea ţărilor din lume au, în prezent, un sistem juridic cu un fel de arbitru ultim, fie că vorbim de Curtea Supremă din Statele Unite, Curtea de Justiţie a Uniunii Europene sau Saikō Saibansho din Japonia. Hobbes a fost pionierul ideii că emoţiile pozitive produc stări de bine, în timp ce emoţiile negative dau naştere unor stări de rău, lucru considerat de la sine înţeles în zilele noastre. El a devenit, de asemenea, principalul centru de interes pentru filosofii Iluminismului. Gânditorii care au scotocit printre ideile sale pentru a găsi provocări şi adevăruri au jucat un rol deloc neînsemnat în formarea democraţiilor moderne, a sistemelor de justiţie şi a legilor. Toate acestea, în mare parte, datorită unui singur om şi a ideilor sale despre trăiri.

În ceea ce priveşte noul concept de emoţie oferit de Brown, indiferent de limbă, în orice manual de psihologie sau psihiatrie, înţelegerea englezească modernă a emoţiei va domina paginile – cel puţin, în cărţile dedicate subiectului. Asta se datorează faptului că cea mai mare parte a efortului de studiu în acest domeniu a fost fie realizată de cercetători de limbă engleză, fie, mai frecvent, publicată în reviste în limba engleză. Dacă eşti vorbitor nativ de engleză, nu aş fi surprins dacă nu ţi-a trecut niciodată prin minte faptul că emoţiile nu sunt decât o cutie în care oamenii de ştiinţă au pus unele trăiri, omiţând în acelaşi timp altele. Nu înainte de a fi început să citeşti această carte, în orice caz. De fapt, cuvântul emoţie a devenit atât de înrădăcinat în limbă şi cultură, încât nu îi acordăm mai multă atenţie decât cuvântului braţ. Diferenţa este că, ultima dată când am

verificat, ştiam exact ce este un braţ. În schimb, ultima dată când cineva le-a adunat pe toate (în 1981), existau 101 definiţii diferite ale emoţiei, folosite de psihologi.[196] Lucrurile s-au complicat de atunci.

De fiecare dată când spui că cineva este cuprins de emoţie sau că trebuie să-ţi îmbunătăţeşti sănătatea emoţională, sau chiar că vrei să asculţi muzică emo, cred că poţi reface traseul înapoi până la Thomas Brown. Prin intermediul unei singure prelegeri, a inventat noul concept de emoţie, iar prăpastia dintre gândire şi trăiri a devenit mai profundă decât oricând.

Dar Europa nu este singurul loc din lume şi, aşa cum vom vedea în următoarele două capitole, există multe locuri în care nimeni n-a auzit vreodată de Hobbes şi de Descartes, darămite de Brown. Cu siguranţă, oamenii nu foloseau acest nou cuvânt, emoţie. A fost o idee occidentală, care a însemnat puţin pentru poporul asante din Africa sau pentru locuitorii Japoniei din secolul al XIX-lea.

9. O ruşine decorată cu flori de cireş

[196] Kleinginna Paul R. Jr. şi Kleinginna, Anne M. „A Categorized List of Emotion Definitions, with Suggestions for a Consensual Definition”, în Motivation and Emotion 5, nr. 4 (1981), pp. 345–379.

Noile idei despre emoție ale lui Brown au atras atenția și s-au răspândit, în cele din urmă, în întreaga lume. Dar asta nu s-a întâmplat peste noapte, iar ideile nu s-au răspândit peste tot. La sfârșitul secolului al XIX-lea, majoritatea țărilor nevorbitoare de limba engleză nu aveau niciun indiciu despre noul concept. Acest lucru a fost cu siguranță adevărat pentru un japonez în vârstă de 29 de ani, pe nume Yoshida Shōin, care se afla, în 1859, într-o celulă de închisoare. El avea în minte lucruri mai importante, cum ar fi încercarea eșuată de a asasina un reprezentant al shogunatului, împiedicând astfel semnarea unui tratat între Statele Unite și Japonia.

Shōin era un fel de insurgent. Fusese deposedat de statutul de samurai pentru că studiase rangaku – studii olandeze –, poluându-și astfel mintea cu ideile străinilor. Călătoriile în străinătate îl preocupaseră dintotdeauna. Apoi a încălcat un tabu și mai mare, încercând să studieze mai multe filosofii străine și căutând să devină pasagerul unui vas american care ancorase pe țărmul Japoniei. A fost refuzat de căpitanul vasului, iar încercarea de a urca la bord i-a adus arestul la domiciliu și apoi pedeapsa cu închisoarea. În cele din urmă a fost eliberat și nu a mai provocat niciun fel de necazuri pentru un timp. Dar implicarea în povestea cu asasinatul a făcut să fie închis din nou, iar de data aceasta fapta a fost una mai gravă.

Shōin nu știa – din punct de vedere tehnic, nu avea să afle acest lucru niciodată –, dar urma să devină un erou. Cu toate acestea, el nu era un erou tipic. Prietenul său Taizo Masaki i l-a descris lui Robert Louis Stevenson ca fiind:

urât şi ridicol desfigurat de varicelă... obiceiurile lui erau chiar vulgare. Hainele îi erau ponosite; când mânca sau se spăla, îşi ştergea mâinile de mâneci; şi întrucât nu-şi lega părul decât o dată la două luni, arăta adesea dezgustător. Cu un astfel de aspect, este uşor de înţeles de ce nu s-a căsătorit niciodată. Un profesor bun, blând în comportament, deşi violent şi abuziv în vorbire, discursurile sale îi depăşeau cu mult pe cărturarii contemporani lui, lăsându-i cu gura căscată sau, mai des, provocându-le râsul.[197]

Reţineţi, această descriere venea de la un om care îl preţuia şi îl respecta.

Născut în 1830 dintr-un samurai modest, Shōin a fost adoptat, aşa cum se obişnuia, de către un alt samurai – Yoshida Daisuke –, care a murit la scurt timp, lăsându-l pe Shōin moştenitorul liniei Yoshida, la vârsta de numai cinci ani. Primul său act de sfidare serioasă a fost acela de a pleca într-o plimbare prin nordul Japoniei, înainte de a fi primit permisiunea să facă acest lucru. Avea 21 de ani şi era dornic să vadă cât putea de mult din lume. La întoarcere, i s-a retras statutul de samurai şi a primit o pedeapsă care, din punctul său de vedere, era mai degrabă o recompensă: i s-a oferit o perioadă de 10 ani în care să studieze oriunde dorea, în Japonia. Americanii au apărut în timpul întoarcerii sale acasă, în primul an de studiu.

---

[197] Stevenson, Robert Louis, „Yoshida-Torajiro”, în The Works of Robert Louis Stevenson, vol. 2, Miscellanies: Familiar Studies of Men and Books (Edinburgh: T. şi A. Constable, 1895), p. 165.

În 1853, comandorul Matthew Perry din Marina SUA a andocat patru „nave negre”, îmbrăcate în fier, în Golful Edo şi a cerut, în numele guvernului său, ca Japonia să înceapă schimburile comerciale cu SUA. Deoarece Japonia continuase să rămână paşnică şi izolaționistă, ea se afla în urma progreselor tehnologice. Nu s-a putut măsura cu puterea militară americană. În urma acestui incident, Shōin – împreună cu alții – s-a îngrijorat din pricina incapacității Japoniei de a se apăra de atacurile externe. Pacea civilă era benefică, dar însemna că în Japonia nu exista o forță de luptă bine antrenată, dotată cu armamentul cel mai recent şi mai bun.

Germenii acestei idei au fost plantați în primele zile ale shogunatului Tokugawa. Încă din 1603, clanul Tokugawa stăpânise Japonia. Pe de o parte, adusese pacea, punând capăt războiului constant dintre samuraii feudali. La scurt timp după venirea la putere, Tokugawa a împărțit țara în 260 de regiuni mai mici şi mai uşor de gestionat. Fiecare dintre ele a fost încredințată unui daimyo, sau lord, care a condus aproape independent micul lui teritoriu. Samuraii de odinioară, marii katana, a căror pricepere în luptă devenise legendară, şi-au lăsat deoparte săbiile, pentru a lua în mâini pensulele de scris, devenind administratorii daimyosurilor lor. Acest lucru a menținut separate politica locală şi pe cea națională. Samuraii de rang superior şi daimyosurile lor s-au concentrat asupra chestiunilor locale, în timp ce shogunul şi consilierii săi abordau lucrurile la nivel național. Această organizare a menținut o situație paşnică.

Pe de altă parte, Tokugawa a izolat Japonia aproape în întregime de lumea exterioară, cu excepția unei mici colonii olandeze de pe Nagasaki. Shogunatul Tokugawa nu era interesat de ceea ce se întâmpla dincolo de țărmurile sale.

Era sătul de a fi privit ca un apendice al Chinei – doar un mic grup de insule de culoarea florilor de cireş, de pe coasta unui regat cu o mare bogăție şi putere. Shogunatul a interzis complet filosofia străină şi diseminarea ideilor occidentale. Această interdicție nu se rezuma doar la studiile olandeze, în ciuda numelui rangaku. Ea se referea la orice nu era japonez – creştinismul, islamul, budismul, confucianismul, daoismul. Însemna orice tradiție – intelectuală, spirituală, artistică – care nu îşi avea rădăcinile în epoca anterioară a Japoniei feudale, când religia Shinto şi numeroşii ei zei dominau gândul şi credința.

Națiunea trăia în pace şi era extrem de independentă. Dar sosirea americanilor a schimbat toate acestea. Japonia trebuia să se apere. Stabilitatea nu mai putea fi garantată prin izolare. Trebuia făcut ceva. O scânteie trebuia reaprinsă în sufletele războinice ale samurailor.

Shōin a decis să încerce să aprindă această scânteie, folosind conceptul japonez de haji, sau ceea ce astăzi am putea numi ruşine.[198] Pentru Shōin, ruşinea nu era un sentiment intern, pe care îl păstrezi pentru tine: era o emoție socială, ceva împărtăşit de un grup. Când şi-a pus în aplicare încercarea de asasinat, a fost motivat de credința că este mai rău să trăieşti ruşinea inacțiunii decât să comiți o crimă în numele schimbării unei situații inacceptabile. El a recunoscut că a fi implicat în politica națională era o crimă, dar, dacă nu făcea acest lucru, ar fi provocat haji şi asta era mai rău. Dacă toți samuraii ar rămâne ruşinați în felul acesta ar fi o nenorocire pentru națiunea japoneză.

---

[198] Yoshida, Shōin, Komo Yowa, tradusă în Eiko Ikegami, „Shame and the Samurai: Institutions, Trustworthiness, and Autonomy in the Elite Honor Culture”, în Social Research 70, nr. 4 (iarna 2003), p. 1354.

Este destul de uşor să traducem haji prin „ruşine”, însă, deoarece sunt sigur că vă aşteptaţi la acest lucru până acum, semnificaţiile celor două cuvinte nu se potrivesc perfect. Haji este un anumit tip de ruşine colectivă şi, pentru a-l înţelege – pe el şi importanţa sa –, trebuie să ştim puţin mai mult despre amestecul de tradiţii care a stat la baza modului în care decodau japonezii din vremea aceea sensul cuvântului haji. Dar, înainte de a face acest lucru, merită să aruncăm o privire asupra a ceea ce au de spus cercetătorii despre ruşine, pentru că un număr mare de studii moderne despre această emoţie ne poate ajuta să înţelegem regimul emoţional care domina Japonia pe vremea lui Shōin.

Ce este ruşinea?

Ştiinţific vorbind, ruşinea apare atunci când sistemele noastre nervoase parasimpatice sunt activate de întreruperea acordajului – atunci când o persoană nu se sincronizează cu emoţiile oamenilor din jurul său. Sau, altfel spus, se activează atunci când îţi dai seama că ai încălcat regulile unui regim emoţional. Rolul său pare să fie unul comunitar; adică este o emoţie socială, care ne anunţă când am încălcat o graniţă morală.[199]

---

[199] Kaufman, Gershen, The Psychology of Shame: Theory and Treatment of Shame-Based Syndromes, ediţia a doua. (New York: Springer, 1989); Kelly McGonigal, The Upside of Stress: Why Stress Is Good for You (and How to Get Good at It) (Londra: Vermilion, 2015); Paul Gilbert, The Compassionate Mind (Londra: Constable, 2010); Joseph E. LeDoux,

Ruşinea a fost legată de teoria discrepanței sinelui, idee dezvoltată de Edward Tory Higgins, în 1987. El a sugerat că fiecare dintre noi posedă un sine ideal interiorizat. S-ar putea să te vezi pe tine însuți ca moral, inteligent şi stâlp al societății, de exemplu. Şi de ce nu? Conduci cu atenție, spui „vă rog" şi „vă mulțumesc" şi eşti respectuos în orice moment – un membru corect şi politicos al societății. Pentru a atinge sinele nostru ideal, există moduri standard în care ar trebui să ne comportăm, iar sinele care respectă aceste tipuri de comportament este numit sinele conformativ. Sinele ideal este cel spre care aspirăm, ceva ce sperăm să fim, în mod ideal. Sinele conformativ este sinele care are simțul datoriei, respectă legile şi îşi îndeplineşte obligațiile. Face lucrurile pe care ar trebui să le facă. Sinele ideal conduce cu atenție, deoarece asta trebuie să facă, dar şi pentru că, nefăcând acest lucru, ar pune în pericol alte persoane, ceea ce este inacceptabil din punct de vedere moral. Sinele conformativ conduce cu atenție, deoarece aşa cere legea şi nu vrea să fie genul de persoană care încalcă legea. Dar există întotdeauna decalaje între acest sine ideal/conformativ şi sinele real – de exemplu, s-ar putea întâmpla ca, indiferent de percepția ta despre tine, să fii de fapt un şofer groaznic, care înjură ca un birjar. Când îți dai seama că sinele tău real nu se ridică la înălțimea sinelui tău ideal/conformativ, poți trăi senzația de ruşine.[200] Starea ta

---

„Feelings: What Are They & How Does the Brain Make Them?", Dædalus 144, nr. 1 (ianuarie 2015), p. 105.

[200] Higgins E. Tory, et al., „Ideal Versus Ought Predilections for Approach and Avoidance Distinct Self-Regulatory Systems", în Journal of Personality and Social Psychology 66, nr. 2 (februarie 1994), pp. 276–286.

de spirit se schimbă; muşchii se mişcă involuntar, mai ales la nivelul feței şi al umerilor, pe măsură ce par să se lase în jos; sistemul tău endocrin eliberează un amestec de hormoni ai stresului – cortizol, adrenalină şi doar o cantitate mică de oxitocină. Tocmai oxitocina este aceea care pare să facă din ruşine o emoție socială, consolidând legăturile pe care le-am rupt.

În momentul acela, ruşinea mai face şi altceva – inițiază o reacție de tip luptă-fugă-încremenire: frica. De obicei, vom rămâne blocați, îngrijorați de ce cred oamenii despre noi. Dar, în cazul în care credem că ruşinea noastră a fost cauzată de altcineva, nevoia de a lupta poate prelua controlul. Ne înfuriem. Totuşi, ca emoție socială, ruşinea nu se referă doar la sentimentele individului. Potrivit unei antropologe – Ruth Benedict –, un echilibru al ruşinii, al fricii şi furiei poate sta la baza regimurilor emoționale ale unor întregi culturi.

O cultură a ruşinii?

Într-o carte publicată în 1946 şi intitulată Crizantema şi sabia, Benedict a descris Japonia ca fiind o „cultură a ruşinii". Ea compara Japonia cu America, pe care o descria ca fiind o „cultură a vinovăției". Principala diferență, potrivit ei, ar fi aceea că în „culturile vinovăției" accentul cade pe oamenii care se simt vinovați pentru lucrurile pe care le-au făcut. Oamenii aparținând acestor culturi îşi fac griji cu privire la pedepse – închisoare, iad şi aşa mai departe. Oamenii care trăiesc în interiorul unor „culturi ale ruşinii",

cum ar fi Japonia, sunt mai îngrijorați de faptul că vor fi excluşi din societate, că ar aduce dezonoare celor din jurul lor. Ea a identificat, de asemenea, un alt tip de cultură – „cultura fricii". Acesta este unul în care toată lumea este îngrozită de perspectiva greşelii, care va atrage după sine pedeapsa suferinței sau a morții. Culturile care au pus în act vânătorile de vrăjitoare pe care le-am explorat anterior ar fi, în viziunea lui Benedict, culturi ale fricii.

Una dintre cele mai mari critici aduse lui Benedict este aceea că nu s-a concentrat asupra poporului japonez în ansamblu, ci doar asupra elitelor țării. Am observat deja că îngrijorările legate de haji erau mai mult sau mai puțin limitate la elite, aşa încât sunt înclinat să le dau dreptate criticilor. În plus, este important să rețineți faptul că Benedict a scris despre Japonia într-o perioadă de transformare, într-un moment în care cultura japoneză suferea schimbări rapide şi dramatice. În primul rând, Japonia începuse să declanşeze războaie de agresiune, ieşind din condiția defensivă, în care încerca să se mențină în granițele sale. Dar – şi acest lucru ar putea părea puțin ciudat, din moment ce ea era o străină – ideile lui Benedict au fost îmbrățişate de o mulțime de japonezi. După ce a fost tradus, volumul Crizantema şi sabia s-a vândut în două milioane de exemplare în Japonia. A condus la o creştere a publicării nihonjinron – lucrări despre „japonism", ba chiar a introdus noțiunile despre cultura ruşinii şi cultura vinovăției în psihicul național.

Desigur, realitatea este că toate culturile conțin o doză de ruşine, o doză de vinovăție şi o doză de frică. De asemenea, ele sunt definite de un anumit nivel de iubire, un anumit nivel de dorință şi un anumit nivel de curaj. A numi Japonia o cultură a ruşinii ar putea părea puțin reducționist – şi

aproape sigur este –, dar conceptul japonez de ruşine, haji, a jucat un rol în readucerea ţării pe harta lumii. Pentru a înţelege haji, aveţi totuşi nevoie de mai mult decât de o înţelegere ştiinţifică modernă a conceptului de ruşine. Haji, la sfârşitul shogunatului Tokugawa, în ciuda încercărilor sale de a curăţa Japonia de ideile străine, se baza pe o constelaţie de credinţe despre ruşine care pătrunsese în Japonia pe parcursul mileniului anterior, începând cu practica antică a şintoismului.

Ruşinea zeilor

Conform religiei shinto, la un moment dat în trecutul îndepărtat, primii zei, Kuninotokotachi-no-Kami şi Ame-no-Minakanushi, au creat două fiinţe divine, Izanami şi Izanagi, cărora li s-a dat sarcina de a crea primul pământ. Au folosit o suliţă cerească pentru a străpunge marea de sub podul care lega cerurile şi pământul, scoţând o ridicătură de pământ din apele mării, pentru a crea insula Onogoroshima. Mulţumiţi de ceea ce făcuseră, au decis că vor locui pe această nouă insulă. Au construit un stâlp al cerului, pentru a susţine un mare palat, şi au început să crească copii-zei – în număr foarte mare. De asemenea, au creat celelalte insule ale arhipelagului japonez, pentru ca oamenii să poată trăi acolo.

În cele din urmă, a avut loc o tragedie. Potrivit unuia dintre cele mai vechi texte imperiale japoneze – Kojiki (712 d.Hr.) –, Izanami a murit la naştere. Izanagi a fost atât de furios şi de deprimat, încât a ucis copilul despre care credea că-i

omorâse soția. Totuşi nu vă faceți prea multe griji. Deoarece copilul era într-adevăr un zeu-copil, uciderea sa a creat zeci de alte zeități, care s-au împrăştiat în cer şi pe pământ. Durerea l-a condus apoi pe Izanagi într-o călătorie către Yomi, lumea de dincolo, pentru a-şi regăsi dragostea pierdută. Nu avea voie să meargă acolo. Odată ce a găsit-o, a implorat-o să se întoarcă, dar ea nu a putut. Mâncase din mâncarea morților şi nu mai era capabilă să trăiască în rândul celor vii. Dar Izanagi nu a vrut să-şi părăsească dragostea. Voia să-i revadă chipul frumos. Dar şi asta era interzis în întunericul lumii de dincolo.

Într-o noapte, în timp ce Izanami dormea, Izanagi a decis să-şi folosească părul lung, pentru a face o torță, astfel încât să poată lumina întunericul şi să-şi privească soția. Când lumina a lovit corpul ei, el nu a văzut silueta grațioasă a soției sale, ci un cadavru răsucit, cu carnea în putrefacție şi mâncat de viermi. Izanagi a țipat şi a fugit îngrozit, grăbindu-se spre uşa peşterii care ducea către lumea celor vii. Soția lui, năpădită de ruşine şi furie din pricina gestului său, a fugit după el, disperată să-l oprească. Izanagi s-a repezit afară şi a rostogolit un bolovan peste intrare. Lumea celor vii şi lumea morților au rămas astfel separate pentru totdeauna. Soția sa, furioasă, consumată încă de haji pe care o simțea pentru că fusese văzută de soțul ei, i-a blestemat pe cei vii, aducând moartea în lumea oamenilor.

Izanagi s-a supus unui ritual de curățare, cunoscut sub numele de harae, pentru a scăpa de întinarea a ceea ce văzuse. Potrivit Kojiki, această spurcare a fost şi haji. Aşa cum soția lui simțise ruşine pentru că fusese văzută, Izanagi era ruşinat de el însuşi pentru că încălcase un tabu. Acționase greşit, dorind ceva ce nu ar fi trebuit să dorească.

Practica de curățare harae rămâne un ritual shinto până în prezent.

Acest mit antic japonez ne spune ceva despre modul în care Japonia secolului al VIII-lea înțelegea emoțiile şi cât de bine par să se încadreze aceste concepții în ideile ştiințifice moderne despre ruşine. Emoțiile japoneze din secolul al VIII-lea s-au bazat pe modul în care ar trebui să te simți şi să te comporți într-o anumită situație. Durerea legată de pierderea unei soții este potrivită, dar ruperea tabuurilor pentru propriul tău câştig nu este. Să încalci tabuurile ar însemna să te îndepărtezi de sinele tău ideal, să sfidezi regulile regimului emoțional. Asta ar provoca sau cel puțin ar trebui să provoace haji. În acelaşi timp, haji din secolul al VIII-lea aduce cu sine elemente de dezgust şi nevoia de a curăța ruşinea – o nevoie atât de puternică, încât se practică şi astăzi.

Într-un exemplu fantastic al întâlnirii mai multor tradiții care au format cultura japoneză, rădăcinile acestei concepții despre sentimente provin nu din şintoism, ci din confucianism. Pentru a explica această influență asupra haji, permiteți-mi să vă spun o altă poveste, de această dată adaptată din scrierile marelui filosof confucianist Mencius.

Fântâna Qing

Într-o seară, cândva în secolul al III-lea î.Hr., o femeie a ieşit să scoată apă din fântână. Fântâna spre care mergea era adâncă şi plină de apă, dar tocmai ceea ce o făcea specială o

făcea şi periculoasă. De prea multe ori, spre frustrarea ei, în jurul acestui puț se jucau o mulțime de copii. Pe măsură ce înainta, a văzut un copil apropiindu-se din ce în ce mai mult de marginea fântânii. Apoi copilul a dispărut. Femeia a scăpat gălețile şi a fugit spre groapă. Privind înăuntru, putea distinge doar corpul copilului, care plutea nemişcat pe apă.

A simțit deodată panică şi durere. A cuprins-o grija pentru ceilalți. Asta pentru că cea mai de preț calitate a ei, jen sau bunătatea, a copleşit-o. De asemenea, era inundată de un sentiment de yi, dorința de a face bine, de a fi morală. Şi din acest motiv nu s-a limitat la a alerga de colo colo, agitându-şi brațele panicată. Nu a fugit, de teamă că ar putea fi acuzată. De asemenea, bazându-se pe cele cinci virtuți – bunătatea, neprihănirea morală, comportamentul cuviincios, înțelepciunea şi sinceritatea – ea a început să caute ajutor. Ştia că cel mai bun mod de a ajuta copilul era să acționeze, după cum fusese învățată, să urmeze dao sau principiile îndrumătoare, care o conduceau la li, conduita, ritualurile şi comportamentele corecte. Mai mult decât atât, a trebuit să-şi controleze sentimentele, să le mențină la nivelurile adecvate. Nu trebuia să fie nici insensibilă, nici să intre în panică. Procesul de control al sentimentelor implica zhongyong, adesea tradus ca „doctrina răutății". Această doctrină a fost atât de importantă, încât i s-a dedicat şi o carte, din care femeia reținuse următoarele:

Când nu există tulburări determinate de plăcere, furie, durere sau bucurie, se poate spune că mintea se află în starea de Echilibru. Când acele sentimente au fost create şi acționează în gradul lor cuvenit, rezultă ceea ce se poate

numi Armonie. Echilibrul este marea rădăcină din care cresc toate acțiunile umane, iar Armonia este calea universală pe care toți ar trebui să o urmeze.[201]

Femeia a căutat ajutor aşa cum se cuvenea, cum fusese învățată; fusese o elevă bună. A avut de ales – în funcție de cărțile pe care le citise – între patru, şase sau şapte emoții pe care să se bazeze. Cele patru de bază – din zhongyong – erau încântarea (sau dragostea), furia, tristețea şi bucuria. Acestea erau trăiri înnăscute, cu care autorul credea că toți oamenii vin pe lume. Dacă ar fi citit opera filosofului Xunzi, din secolul al III-lea î.Hr., ar fi ştiut şi despre cele două pasiuni suplimentare dobândite, cum ar fi plăcerea şi neplăcerea. Dacă ar fi citit restul colecției din care provine zhongyong – Li Ji sau „Cartea riturilor" –, ar fi ştiut şi cum să acționeze cel mai bine atunci când simte frică. Indiferent ce a simțit, a ştiut să continue să se întrebe, să se disciplineze şi să se educe pentru a fi o persoană mai bună în societate. Ştia că furia față de părinții copilului înecat nu era de niciun folos şi că iertarea pentru acțiunile lor şi sinceritatea față de ceea ce se întâmplase erau ceea ce conta în acel moment. Ştia că frica şi tristețea, deşi adecvate, nu ar trebui să fie excedentare. De asemenea, şi-a înțeles hsiao, respectul profund pentru oamenii din satul său şi pentru relația cu ei. Se afla pe locul al doilea după hsiao față de

[201] Zisi, „Zhong Yong", trad. James Legge, Chinese Text Project, https://ctext.org/liji/zhong-yong, accesat în 23 noiembrie 2020; Donald Sturgeon, „Chinese Text Project: A Dynamic Digital Library of Premodern Chinese", în Digital Scholarship in the Humanities, 29 august 2019.

familie. Era mai important decât antipatia ei pentru natura neîmblânzită a copilului.

A ştiut toate acestea într-o clipită. Ea şi-a înțeles li-ul atât de bine, încât s-a repezit pe dată la familia copilului. Le-a spus pe un ton calm, dar autoritar, să aducă frânghii şi scări. Pentru că aceasta era calea lui Confucius. Calea echilibrului.

Acest lucru ar putea părea şi mai logic, dacă subliniez faptul că vechiul cuvânt chinezesc qing – cel mai apropiat echivalent al cuvântului englezesc emoții – este mai adecvat tradus ca „practică a dorințelor şi poftelor încorporate în lumea reală". Qing ar trebui să fie întotdeauna echilibrat; niciodată prea mult, niciodată prea puțin. Calea către acest echilibru este prin li – învățarea ritualurilor, a obiceiurilor şi modurilor de comportament adecvate, chiar şi atunci când acestea merg împotriva dorințelor şi înclinațiilor personale.

De aceea, din punct de vedere confucianist, Izanagi a simțit ruşine. Cel mai profund sentiment de ruşine a venit din eşecul de a acționa în conformitate cu li şi din divergența în ceea ce priveşte dao. Nu contează dacă eşti țăran sau zeu: a contrazice li-ul societății tale înseamnă a-ți atrage ruşinea. Li nu este acelaşi lucru cu dharma. Nu este o cale sau un destin pe care ar trebui să-l urmezi, indiferent pe cine ai putea răni sau cât de rău te-ai putea simți. Este un mod de a atinge echilibrul în societate, prin echilibrarea propriei persoane. Destinul nu are nicio legătură cu asta.

Să ne întoarcem acum în Japonia. În perioada dinastiei Tokugawa, unul dintre lucrurile pe care shogunatul a vrut să le facă a fost să reînvie credințele sintoiste japoneze mai vechi, prin kokugaku sau „studiile native". Aceasta nu a fost

doar o respingere a studiilor olandeze; a fost, de asemenea, o încercare de a respinge influența confucianistă asupra gândirii japoneze. Şi totuşi, în perioada Tokugawa s-a înregistrat o reactivare a confucianismului, cunoscută sub numele de Shushi-gaku sau neoconfucianism. Japonezii au tradus li prin ri, iar neoconfucianiştii au legat ri-ul de un concept pe care l-au înțeles: zhong, derivat din acela de zhongyon, menționat anterior. Zhong este loialitatea sau reverența filială pe care o simt oamenii față de familie, prieteni şi, cel mai important, de conducători. Aceasta a contribuit la consolidarea structurilor sociale instituite de shogunat. De asemenea, a pus un accent mai important asupra culturii japoneze, ca sursă a ri.

Dar Shushi-gaku era, de asemenea, complet opus celuilalt sistem de credințe dominant în Japonia în acel moment, reprezentând o altă verigă în lanțul de idei care formează haji din secolul al XVIII-lea – budismul. Neoconfucianiştii credeau în mod absolut că lumea este reală, fizică şi tangibilă şi că acțiunile desfăşurate în cadrul ei au consecințe. Budiştii credeau că nimic nu este real. Nici tu, nici eu, nici această carte. Lumea era o iluzie, iar ri şi zhong, pentru a împrumuta o expresie de la Douglas Adams, erau de două ori mai ireale.

Cum să nu simți nimic

Inițial, shogunatul Tokugawa a încercat să reprime influența străină a budismului.[202] Dar, până în secolul al XIX-lea, lucrurile se îmbunătățiseră atât de mult pentru budism, încât unul dintre shogunii Tokugawa chiar a sprijinit tipărirea întregului canon budist.[203]

Ramura budismului care a străbătut Japonia în secolul al V-lea şi a continuat în perioada shogunatului Tokugawa nu era aceeaşi cu budismul pe care l-am descris în discuția despre Ashoka. Această formă mai nouă s-a bazat pe un spectru relativ larg de tradiții budiste şi sisteme de credință, incluse de obicei în termenul Mahayana, sau „vehicul mare". (Unii savanți susțin că o traducere mai exactă ar fi „înțelegere profundă".) Acesta împărtăşea o mulțime de reguli de bază cu ramurile anterioare ale budismului, mai ales în privința trăirilor, dar existau câteva diferențe notabile. Una este ideea unui bodhisattva – adică a unei persoane care se străduieşte să atingă Iluminarea. În multe secte ale budismului, nu poți fi un bodhisattva decât dacă acest lucru a fost prevăzut de cineva care a atins deja Iluminarea. În budismul Mahayana, oricine porneşte pe această cale este un bodhisattva, indiferent dacă un Buddha actual a prevăzut-o sau nu. Mai exact, budiştii Mahayana cred că oricine îşi acceptă canonul de texte, sutrele Mahayana, se va îndrepta la un moment dat spre calea unui bodhisattva.

---

[202] Deal, William E. şi Ruppert, Brian, A Cultural History of Japanese Buddhism, Wiley Blackwell Guides to Buddhism (Oxford, UK: John Wiley & Sons, 2015), p. 172.

[203] Mizukami, Fumiyoshi „Tenkai no isan: Tenkaihan issaikyō mokukatsuji", în Minshū bukkyō no teichaku, ed. Sueki Fumihiko (Tokyo: Kōsei, 2010), p. 125.

Budismul Mahayana a fost, de asemenea, oarecum mai mistic decât tipurile mai vechi de budism. În această tradiție, iluminarea nu era doar o cale către nirvana, ci şi o cale spre a deveni o ființă transcendentală, nemuritoare, care s-a ridicat dincolo de limitele acestei lumi şi poate ajuta alte ființe. Ei credeau că Buddha însuşi, Siddhartha Gautama, a acționat ca un om, în ciuda faptului că a fost un rege spiritual. El a vizitat pământul doar pentru scurt timp, cu scopul de a îndruma omenirea.

Un alt aspect important al budismului Mahayana este doctrina sunyata – cuvânt tradus cel mai bine ca „vid" sau „gol". Înțelesul exact al acestui concept se schimbă uşor de la o ramură la alta a diferitelor secte ale budismului Mahayana, dar se referă în esență la conştientizarea faptului că miezul tuturor lucrurilor este gol – că viața, lumea, chiar şi dharmele sunt un vis (svapna) sau o iluzie (maya). Înseamnă că, atunci când te agăți de dorințe, de fapt eşti un nimic, agățându-te de nimic. Sunyata se poate referi, de asemenea, la noțiunea de natură a lui Buddha sau la capacitatea de a deveni asemenea lui Buddha, care se află în noi. Unele tipuri de budism Mahayana merg chiar până la a spune că sunyata este nirvana.

Budiştii japonezi au avut tendința de a alege una dintre cele trei ramuri care au apărut în cadrul budismului Mahayana. Prima, budismul Nichiren, a fost introdusă în Japonia de un bărbat pe nume Nichiren, care a trăit între 1222 şi 1282. El a crezut că toată lumea poate realiza sunyata şi a fost înzestrat cu o natură Buddha. Modalitatea de a atinge această stare era incantarea repetată a mantrei Namu myōhō renge kyō (adică ceva asemănător cu „Glorie dharmei sutrei Lotus"). Myōhō renge kyō, sau Sutra Lotusului, este considerat de mulți practicanți drept cel mai important

concept din budism – de fapt, doar rostind aceste cuvinte, poți avansa pe drumul iluminării. Dar mai complicat pentru noi este budismul Zen, deoarece, până în secolul al XIX-lea, când prietenul nostru Shōin se afla în închisoare, acesta a reprezentat forma dominantă.

Budiştii Zen cred că totul face parte din natura Buddha. Mai degrabă decât capacitatea de a atinge golul nirvanei şi de a deveni Buddha, natura Buddha Zen este capacitatea de a înțelege că totul este conectat şi totul se schimbă, în mod constant, de la creierul din capul tău la rocile de pe o exoplanetă îndepărtată. Interesant este faptul că sunyata în Zen nu este un gol sau un vid.[204] În schimb, realitatea aşa cum o înțelegem este o iluzie, iar asta include şi trăirile. Dar există o realitate dincolo de aceasta, spre care ar trebui să tindă în mod ideal oamenii.

Budiştii Zen nu cred că modalitatea de a atinge nirvana este învățarea sutrelor sau recitarea lor. Ei cred că trebuie să meditezi, să îți cureți mintea. Nu sunt singurii budişti care meditează, desigur; meditația a făcut parte din această religie încă de când Siddhartha Gautama a stat sub Arborele Bodhi. Dar ei consideră că, deoarece Buddha însuşi nu a avut nevoie de fast, ceremonie, sutre sau incantații pentru a atinge nirvana, nici altcineva nu are nevoie. La urma urmei, aceste reguli încarcă o minte care ar trebui să fie goală.

Budiştii Zen folosesc emoțiile ca parte a procesului lor meditativ. Pentru budiştii japonezi din secolul al XIX-lea, ca şi pentru cei de astăzi, obiectivul era mono no aware:

---

[204] Kapleau, Philip, The Three Pillars of Zen: Teaching, Practice, and Enlightenment (New York: Anchor, 1989), p. 85.

„patosul lucrurilor” sau „trăirea profundă a lucrurilor”, un fel de milă. Aceasta înseamnă să fii conştient de trăirile pe care le ai şi să-ți dai seama că ele se potrivesc cu natura hon'i sau esențială a locului în care te afli şi a momentului în care exişti. Lasă-mă să-ți explic toate astea printr-o poezie.

Singurătate:

A venit trăirea

De unde, nu aş putea spune;

Pe un munte veşnic verde

Într-o seară de toamnă.[205]

Această poezie a fost compusă de călugărul budist japonez Jakuren, care a murit în anul 1202. Aici, Jakuren îşi dizolvă singurătatea în lumea din jur. Dar el nu este cu adevărat singur; este înconjurat de frumusețea munților şi a soarelui la apus. Mono no aware este o cale către nirvana, care nu necesită expulzarea tuturor sentimentelor: în schimb, înțelegi cum se leagă aceste sentimente de lumea din jurul tău. Le foloseşti pentru a te dizolva în golul universului.

[205] Jakuren, Shinkokinshū 4:361, trad. Thomas McCauley, Waka Poetry, http://www.wakapoetry.net/skks-iv-361/, accesat în data de 20 noiembrie 2020.

Pentru a deveni una cu el. Înțelegi cum modul în care te simți interacționează cu iluzia care este lumea.

Dar ce legătură are asta cu haji? În cazul budismului japonez, haji apare atunci când oamenii te văd într-un fel pe care ai prefera să nu-l vadă, când cunoaşterea lor despre un fapt pe care ai prefera să-l păstrezi ascuns îți face imposibilă dizolvarea calmă în vid. S-ar putea să numeşti acest lucru un fel de întrerupere a armonizării.

O formă japoneză de dans-dramă cunoscută sub numele de Noh ar putea ajuta la ilustrarea acestei idei. Într-o astfel de dramă, intitulată Eguchi, două personaje, un călugăr şi o asobi – o membră a unui grup de dansatoare rătăcitoare, asociate odată cu prostituția, devenite mai târziu un cvasi-ordin de călugărițe budiste –, îşi vorbesc unul altuia. În acest moment al istoriei japoneze, munca sexuală era considerată o sursă teribilă de haji. Călugărul o recunoaşte pe asobi şi îşi aminteşte de vremea când era prostituată. El recită o poezie în care îi cere „cazare” şi „refugiu”. (Sunt sigur că nu este prea greu să-ți imaginezi ce înseamnă „cazare” şi „refugiu” în acest context. El nu cerea doar un pat în care să doarmă peste noapte.) Ea, desigur, refuză şi este copleşită de haji.[206] A i se aduce aminte cine a fost odată este o sursă de ruşine pentru asobi. Mai puternic este acel haji născut din abilitatea călugărului de a-i aminti de un sine real din trecut, care i-a provocat sentimente de ruşine atunci când a fost opus sinelui ei ideal, spre care se străduia.

---

[206] Royall Tyler, ed. şi trad., Japanese Nō Dramas (Londra: Penguin Classics, 1992), pp. 72–73.

Istoricul Gary Ebersole a subliniat faptul că haji-ul acestei asobi seamănă mult cu ruşinea pe care a simțit-o Izanami în clipa în care soțul ei i-a văzut cadavrul: „Emoția ruşinii este produsă într-un personaj atunci când cineva îl priveşte într-un mod care nu se potriveşte cu sentimentul propriei identități sau cu autoprezentarea sa publică”.[207] Devii speriat dacă cineva ştie despre tine un lucru pe care vrei să-l păstrezi ascuns – de exemplu, că te descompui sau ai avut la un moment dat o profesie considerată tabu. Potrivit lingvistului Gian Marco Farese, teama că oamenii ar putea să afle ceva ce ai prefera să nu se ştie reprezintă o parte centrală a haji, chiar şi astăzi.[208] Într-o religie al cărei scop este retragerea dintr-o lume considerată o iluzie, haji a avut puterea să facă totul să pară foarte real.

Ruşinea revoluționară

Acum putem să ne întoarcem în 1859, pentru a ne reîntâlni cu vechiul nostru prieten Shōin şi cu samuraii. Aceştia din urmă aveau pe atunci propriul lor sentiment de haji, distilat de numeroasele influențe pe care le absorbiseră pe

---

[207] Ebersole, Gary L. „Japanese Religions”, în The Oxford Handbook of Religion and Emotion, ed. John Corrigan (Oxford, UK: Oxford University Press, 2008), p. 86.

[208] Farese, Gian Marco, „The Cultural Semantics of the Japanese Emotion Terms «Haji» and «Hazukashii»„, în New Voices in Japanese Studies 8 (iulie 2016), pp. 32–54.

parcursul vieții. Acesta includea reticența budistă de a dezvălui un lucru care era preferabil să rămână secret, idealul confucianist de reținere emoțională şi dezgustul – adesea dezgustul de sine – asociat cu noțiunile şintoiste de haji. Samuraii aveau o cultură a onoarei care se învârtea în jurul unei constelații de idei: na, sau „nume”; iji, sau „mândrie”; mengoku, sau „față” (ca în „salvarea feței”); meiyo, sau onoare; şi două tipuri de ruşine, chijoku, adică stigmă sau ruşine, şi haji.

După cum am arătat, haji a fost un element major al regimului emoțional japonez şi unul pe care Shōin a vrut să-l folosească. El a crezut că reprezintă scânteia reaprinderii onoarei de mult timp adormite a samurailor.[209] Merită remarcat faptul că acest haji special a fost în primul rând o preocupare a elitelor. Este puțin probabil ca țăranul japonez să fi fost la fel de îngrijorat de idei precum onoare şi ruşine, ca samuraii care îl supravegheau. Aceasta este una dintre problemele cărții lui Ruth Benedict, desigur. Ea a afirmat că ruşinea exista în Japonia la toate nivelurile, când, de fapt, nu viza decât o anumită parte a populației. Dar, spre deosebire de Benedict, Shōin viza elitele. El a vrut să-şi ridice superiorii, să-i trezească, să-i facă să-şi înțeleagă datoria față de lumea din jur. Cu siguranță, a fi surprins nepregătit de o putere străină, dotată cu arme net superioare, ar fi o modalitate de a aprinde haji în deținătorii puterii. El considera că Japonia fusese astfel forțată să dezvăluie despre sine un lucru pe care ar fi preferat să nu-l afle alte țări: era o națiune forțată să se împace cu felul în care sinele său real nu se putea apropia de sinele său ideal. O națiune care nu reuşise să se comporte aşa cum trebuia,

[209] Yoshida, „Komo Yowa”, 1353.

care se abătuse de la ri, punându-se în pericol. O națiune care, credea Shōin, ar trebui să fie dezgustată de ea însăşi.

Lucrurile nu s-au terminat cu bine pentru Shōin. În data de 21 noiembrie 1859, după ce şi-a mărturisit participarea la complotul de asasinare, a fost executat. Ultimele cuvinte pe care le-a scris au fost despre părinții săi: „Dragostea părintească depăşeşte dragostea copilului față de părinți. Cum vor primi ei veştile de astăzi?" Nu vom şti niciodată. Ceea ce ştim este felul în care le-au primit 50 sau mai mulți dintre discipolii săi. S-au aruncat în acțiuni menite să ducă la răsturnarea shogunatului şi la reformarea națiunii. Ruşinea de a nu fi gata pentru atacurile din afară, de a lăsa societatea japoneză să decadă a format piatra de temelie pentru ceea ce este acum cunoscut sub numele de Restaurarea Meiji.

Odată ce Tokugawa a fost răsturnat, mulți dintre noii conducători fuseseră elevii lui Shōin. O personalitate notabilă a fost Katsura Kogorō, care a devenit cunoscut drept unul dintre Ishin no Sanketsu, sau Cei Trei Mari Nobili ai Restaurării. Noul guvern a folosit ruşinea Japoniei ca stimulent pentru a industrializa țara în mare viteză, pentru a o moderniza, pentru a ajunge din urmă celelalte țări – şi, în final, pentru a le depăşi. Tânărul acela neîngrijit, care îşi pierduse rangul de samurai, a pus în mişcare ceva, un lucru pentru care bănuiesc că a fost fericit să moară.

10. Furia unei regine africane

Înainte de a ne îndrepta spre modurile de înțelegere științifică a emoției care au dominat mințile și mașinațiile Occidentului secolului XX, vreau să mă îndepărtez pentru o vreme de Europa. Vreau să vizitez o parte a lumii în care a dominat un alt regim emoțional, unul diferit de ideile expuse de Brown și de adepții săi – un alt mod de a înțelege ce sentimente sunt de preferat, unul care există încă pe scară largă. Să ne întoarcem acum spre coasta strălucitoare a Africii de Vest, unde, la începutul secolului XX, o regină akan se pregătea de luptă.

Yaa Asantewaa, edwesohemaa sau regina-mamă a tribului Edweso Asante, era furioasă. Timp de secole, oamenii ei au făcut comerț cu britanicii și au luptat atât pentru, cât și împotriva lor. Au avut odată propriul lor mare imperiu, un imperiu a cărui expansiune i-a îmbogățit prin vânzarea de aur și, din păcate, a înrobit criminali și prizonieri de război. Au reușit să țină piept britanicilor prin luptă de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, devenind unul dintre puținele popoare de pe continentul african care s-au împotrivit cu succes încercărilor repetate de colonizare. Cu toate acestea, în 1896, britanicii au reușit în cele din urmă să preia controlul asupra regiunii, pe atunci cunoscută ca parte a Coastei de Aur, acum având numele de Ghana de Sud. Deportarea șefilor asante și înlocuirea lor cu lideri-marionetă a fost următorul pas în metoda obișnuită de cucerire. Britanicii au făcut acest lucru, dar au ratat un sediu critic al puterii – un sediu al puterii în sens cât se poate de literal. Un loc pe care guvernatorul britanic al regiunii, Frederick Mitchell Hodgson, și l-a dorit foarte mult.

Tronul de Aur şi îngrijitorul său, 31 ianuarie 1935 (Arhivele Naționale, CO 1069-44-6, Colecția Fotografică a Biroului Colonial, Proiectul „Africa văzută prin lentilă”)

În data de 28 martie 1900, Hodgson i-a reunit pe noii şi neexperimentaţii şefi asante. El a crezut, în mod greşit, că aceştia erau dezorganizaţi şi incapabili să riposteze, indiferent care ar fi fost pretenţiile sale. Pentru a consolida dominaţia britanică în regiune, Hodgson îşi dorea un lucru preţios pentru ei, un lucru despre care ştia că păstra aprinsă scânteia rebeliunii. În plus, detaliu fără importanţă, se zvonea că acest obiect ar fi fost confecţionat din aur de cea mai bună calitate. Potrivit misionarului metodist Edwin Smith, care ar fi putut sau nu să fi auzit această cerere cu propriile urechi, Hodgson le-a cerut conducătorilor asante să-i predea simbolul puterii lor – Tronul de Aur.[210]

Din nou, britanicii urmăreau ceva strălucitor şi preţios, care nu era al lor. Acest lucru a înfuriat-o pe Yaa Asantewaa, dar furia ei nu a avut nimic de-a face cu valoarea materială a tronului. Sika Dwa Kofi, care înseamnă „tronul de aur născut într-o vineri", era simbolul principal al puterii asante. Tribul credea că acesta coborâse din cer într-o vineri şi că aterizase în poala primului rege asante, Osei Tutu. Tribul asante credea, de asemenea, că orice tron pe care te aşezai îţi găzduia sufletul în timp ce stăteai pe el. Fiecare membru al conducerii asante avea propriul său tron. Se credea că, odată ce te aşezi pe tron, sufletul tău se conectează la sufletele oamenilor pe care îi reprezinţi. De exemplu, dacă ai fi ocupantul unui tron asociat cu conducerea războinicilor tribului, sufletul tău şi sufletele tuturor războinicilor ar fi conectate prin acel tron. (De fapt, chiar şi în prezent, poziţiile de putere din cultura asante

---

[210] Smith, Edwin W. The Golden Stool: Some Aspects of the Conflict of Cultures in Modern Africa (Londra: Holborn Publishing House, 1926), p. 5.

sunt numite tronuri.) Tronul de Aur a avut o semnificație deosebită. Legăturile emoționale pe care le simboliza erau mai profunde. Tronul de Aur reunea sufletul întregii națiuni, prin conducătorul care ședea pe el. Dorința revoltătoare a lui Hodgson de a-l fura nu a fost bine primită de regina-mamă.

Yaa Asantewaa era o femeie puternică. Tribul Edweso s-a definit drept clan conducător, după ani de război civil dur. Din această cauză, Yaa Asantewaa nu era doar mama unui lider. Era mama regelui asante exilat. Era asantehemaa și edwesohemaa – regina-mamă a tuturor asante. Fiecare poziție de putere de pe teritoriul asante era ocupată de o pereche de lideri, bărbat și femeie, care supravegheau muncile bărbaților și, respectiv, ale femeilor. Fiecare avea un tron propriu, pentru a-și reprezenta statutul. Yaa Asantewaa avea un tron influent în Consiliul Kotoko aflat la conducere, acordându-i puterea de a distribui terenuri, de a se implica în procesele legale și de a proclama războiul. În momentul acela, fiul ei nu reușise să-l ocupe, așa că, urmând tradiția, ședea chiar ea pe Tronul de Aur.

Yaa Asantewaa a vrut să-și exercite o parte din puterea care-i fusese încredințată. Era furioasă din pricina a ceea ce vedea. Nu numai că Hodgson ceruse cel mai valoros obiect sacru al culturii sale, dar șefii din consiliu păreau să-l ia în considerare, folosind cuvinte precum compromis și bani în deliberările lor. Au avut loc schimburi de păreri. Certuri. Regina-mamă se săturase. Pentru ea, calea era clară. S-a ridicat și a strigat la bărbații din jur:

Cum poate un popor mândru şi curajos ca asante să stea cu mâinile în sân şi să privească, în timp ce bărbaţii albi îi iau regele şi căpeteniile şi îl umilesc, cerând să le fie predat Tronul de Aur? Tronul de Aur înseamnă doar bani pentru albi; ei l-au căutat şi au scotocit peste tot după el. Nu voi plăti niciun predwan guvernatorului. Dacă voi, căpeteniile asante, vă veţi purta ca nişte laşi şi nu veţi lupta, ar trebui să vă schimbaţi hainele cu lenjeria mea de corp.[211]

Apoi a smuls o puşcă şi a tras cu ea în faţa oamenilor adunaţi. Acest gest a fost mai mult decât o mustrare. A fost un memento că femeile asante erau la fel de capabile să lupte ca bărbaţii. Dacă bărbaţii nu apără Tronul de Aur, femeile o vor face. A fost primul foc al rebeliunii, ciocanul rezistenţei care a trezit ţara. De asemenea, a fost suficient pentru a-i speria pe bărbaţii adunaţi şi a-i determina să treacă la acţiune. Ştiau că Yaa Asantewaa poate fi dificilă, capricioasă şi bătăioasă, dar ştiau şi că avea dreptate. Primul pas spre acţiune a fost, desigur, să se îmbete – să petreacă toată noaptea, bând în cinstea zeilor. Al doilea a fost să promită că-şi urmează regina-mamă în luptă. Yaa Asantewaa a condus un grup de bărbaţi şi câteva femei războinice în revolta împotriva opresorului lor.

Ce a determinat-o să facă asta? La o primă vedere, pare evident. Britanicii au vrut să le ia tronul şi asta a înfuriat-o.

---

[211] Discursul a fost rezultatul notiţelor luate de Agnes Aidoo în 1970 şi al relatărilor unui martor ocular, Opanin Kwabena Baako. A se vedea Agnes Akosua Aidoo, „Asante Queen Mothers in Government and Politics in the Nineteenth Century”, în Journal of the Historical Society of Nigeria 9, nr. 1 (decembrie 1977), p. 12.

Dar această explicație, în afară de a fi destul de superficială, funcționează doar dacă ignorăm modul în care asante şi, într-adevăr, grupul mai mare din care fac parte – akanii – privesc lumea şi îşi înțeleg sentimentele. Pentru a înțelege furia akan, să ne uităm la modul în care ştiința modernă explică furia, astfel încât să putem vedea cât de bine se potriveşte sau nu cu furia unei regine africane.

Ce este furia?

Psihologia modernă susține că ne înfuriem când se întâmplă ceva care ne face să ne simțim amenințați sau care ne împiedică să ajungem la ceva ce ne dorim. Când suntem supărați, am putea ataca sursa amenințării sau am putea să ne lovim, în încercarea de a depăşi frustrarea. Până acum, acest lucru se potriveşte perfect cu ideea de furie, aşa cum ar înțelege-o grecii şi Aquino, cel puțin într-o oarecare măsură. Explicația funcționează şi în cazul asante, aşa cum veți vedea. Dar ştiința nu se opreşte aici.

Neurologic vorbind, furia stimulează amigdala şi alte câteva zone legate de frică. Se pare că furia poate fi o reacție la frică. La urma urmei, frica este, prin definiție, un răspuns la o amenințare. Mai exact, sistemul amigdală-hipotalamus-substanța cenuşie periapeductală pare să ne controleze „agresivitatea reactivă", care este, după cum ți-ai putea imagina, agresivitatea care apare ca reacție la ceva. Dar emoțiile sunt mai mult decât un stimul şi un răspuns, iar neuroştiințele moderne ştiu acest lucru. Cortexul frontal al creierului – partea în care se fac planurile şi se realizează

gândirea – este, de asemenea, legat de furie. Problema este că circuitul amigdalei acționează mai repede decât capacitatea noastră de a gândi, așa că, atunci când cineva pare să dezlănțuie un atac negândit, tocmai asta se întâmplă.[212]

Dar furia nu funcționează doar împreună cu frica, vechea noastră prietenă: poate fi găsită și luând partea dorinței. A fi frustrat – a fi împiedicat să obții ceva ce-ți dorești – poate provoca și mânie, deși nivelul furiei pare să depindă de nivelul de educație. La o extremă, un budist practicant de o viață întreagă nu s-ar putea pierde niciodată cu firea, numai pentru că dorințele sale au fost zădărnicite. La cealaltă extremă, unii oameni simt furie la cea mai mică frustrare, crezându-se îndreptățiți să-și îndeplinească dorințele fără niciun efort.

Furia, ca și rușinea, este gândită în termeni de emoție socială – adică o emoție care are întotdeauna o țintă. Când te simți furios este pentru că cineva sau ceva te-a enervat. Simți furie față de acel ceva sau cineva, chiar și față de tine. Acest lucru este diferit de o emoție ca tristețea, de exemplu: atunci când te simți trist, este puțin probabil să simți triste față de ceea ce te-a întristat. S-ar putea să simți furie față de asta, totuși.

Regina asante avea o țintă. Avea o frustrare (dorința britanicilor de a lua Tronul de Aur) și avea de-a face cu o

---

[212] Blair, R.J.R. „Considering Anger from a Cognitive Neuroscience Perspective", Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science 3, nr. 1 (ianuarie–februarie 2012), pp. 65–74.

amenințare iminentă (britanicii). Nu e de mirare că a acționat cu furie.

În poala zeilor

În unele părți ale lumii, înțelegerea emoțiilor, în special a emoțiilor istorice, poate fi chiar foarte dificilă. În timp ce oamenii din Europa, America de Nord şi Asia tindeau să-şi înregistreze în scris gândurile despre trăiri, oamenii care locuiau în zone precum Coasta de vest a Africii nu au făcut acest lucru. Metodele pe care le folosesc istoricii emoțiilor pentru a studia modul în care au funcționat emoțiile în astfel de culturi sunt, cu necesitate, puțin mai creative decât ceea ce utilizăm în mod normal – studiul documentelor istorice. Nu există posibilitatea unor lecturi atente ale textelor, nici căutări prin arhive, nici raționamente privind semnificația inscripțiilor de pe pietrele funerare. În schimb, împrumutăm metodele altor discipline, cum ar fi lingvistica, deoarece limbajul ne poate spune foarte multe despre modul în care oamenii simt în prezent şi au simțit în trecut. Se poate extrage o cantitate extraordinară de informație despre modul în care un anumit grup înțelege emoțiile, urmărind evoluția limbajului său şi identificând cuvintele care au înțelesuri similare, precum şi rădăcini (părți ale cuvintelor) şi surse (origini). Am menționat această tehnică în capitolul anterior, când am folosit definiția lingvistului Gian Marco Farese pentru haji.

Puteți găsi, de asemenea, fragmente de limbaj emoțional transmis de-a lungul generațiilor pe cale orală prin pilde,

legende şi proverbe. Asante şi akan, în general, adorau proverbele, ceea ce ne oferă o mulțime de materiale pentru a ne continua demersul. Akanii au, de asemenea, un grup comun de dialecte, destul de bine înțelese de toată lumea care le vorbeşte interschimbabil, în ciuda unor diferențe semnificative ocazionale. Dar ne vom baza în primul rând pe limba asante Twi, pentru că aceasta este cea vorbită de Yaa Asantewaa.

Ceea ce urmează este o călătorie prin emoțiile akan înțelese prin limbaj. Dar vreau să construiesc mai întâi o mică bază, deoarece, pentru a înțelege o limbă, trebuie mai întâi să înțelegem cum este ea utilizată. Şi pentru asta trebuie să ştim cum înțeleg akanii lumea.

Akanii cred că ōkra (sufletul) unui om este scânteia vieții, care vine de la Onyame (Dumnezeu). Nu este acelaşi lucru cu ideea de suflet din religiile avramice. În islam şi creştinism, sufletul este considerat a fi acea parte din noi care gândeşte, doreşte, imaginează şi aşa mai departe – partea conştientă sau mintea. Să încercăm să ne imaginăm un fel de minte similară, dar eliminând gândul activ. Nu este atât de greu pe cât am putea crede.[213] Să ne gândim la toate acele momente în care am plecat de acasă şi am mers spre serviciu, cu maşina, cu trenul sau orice altceva şi ulterior nu ne-am putut aminti călătoria. Am cumpărat în mod conştient un bilet, am condus un vehicul, am mers cu bicicleta. Dar nu ne-am gândit în mod special la asta. Evident, creierul ştia ce face. A reuşit să conducă sau să-şi

[213] Gyekye, Kwame, An Essay on African Philosophical Thought: The Akan Conceptual Scheme, ediție revizuită (Philadelphia: Temple University Press, 1995), pp. 85–88.

vadă de drum, să urmeze instrucțiunile şi să ne ducă acolo unde trebuia să ajungem, în siguranță. Totul s-a întâmplat în subconştient – sub nivelul atenției conştiente. Această componentă aproape automată a creierului tău este ōkra.

Sunsum este o parte din ōkra prezentă în toate viețuitoarele. L-am putea numi supranatural sau spiritual, dar nu în sensul de ireal. Majoritatea înțelegerilor creştine şi islamice asupra spiritului supranatural îl consideră a fi ceva imaterial, aparținând unui tărâm care interacționează rar cu lucrurile materiale. Nu este cazul cu sunsum. Se poate vedea efectul sunsum prin influența pe care o are asupra lumii fizice. El pur şi simplu nu este perceput în mod direct. Acest lucru se datorează faptului că sunsum este, după cum o arată filosoful african Kwame Gyekye, cvasi-fizic – adică nu reprezintă strict o parte a lumii pe care o vedem, o atingem sau o auzim. Dar poate prelua proprietățile tuturor viețuitoarelor. Sunsum este esențial pentru ca orice lucru din lumea fizică să acționeze. Această perspectivă este diferită de cea a religiilor avramice, care susțin că Dumnezeu îmbibă o bucată de carne cu suflet, pentru a-i da viață, la fel de uşor cum un şofer se urcă la volanul unei maşini. Sunsum este maşina; este şoferul. Este diferența dintre materia neînsufletită şi viață. Fiecare dintre noi – eu, tu, pisica mea, Zazzy – are sau, mai degrabă, este un sunsum. Este capacitatea lucrurilor de a face lucruri – de a crea acțiuni.[214] *Este partea care gândeşte, doreşte şi acționează.*

În ceea ce priveşte trăirile, sunsum este o parte esențială a personalității adulte. Cuvântul este adesea folosit pentru a discuta despre dispozițiile personale ale oamenilor, inclusiv

[214] Gyekye, An Essay on African Philosophical Thought, pp. 88–94.

despre cât de demnă este prezența lor şi cât de impozante sau puternice sunt personalitățile lor.[215] Dar sentimentele complicate, lucrurile pe care le-am putea numi emoții, se află în afara sunsum. Există anumite lucruri pe care un akan le-ar spune despre ōkra sa şi pe care nu le-ar spune niciodată despre sunsum. De exemplu, sunsum nu poate fi trist, îngrijorat şi nu poate simți nevoia de a fugi, dar ōkra poate.[216]

Gyekye crede că, în concepția akan, persoana este bipartită – compusă din două părți: honam (corpul) şi ōkra/sunsum (sufletul). Se crede că acesta din urmă va supraviețui morții, în timp ce honam nu o va face. Unii akani par să creadă că trupul şi sufletul sunt atât de apropiate, încât nu pot fi separate. Dacă ai fost educat ca musulman, evreu sau creştin, ai putea crede că asta înseamnă că sunsum şi ōkra mor odată cu honam. Nu este aşa. Pentru a înțelege de ce, trebuie să renunțăm la ideile despre suflet propuse de marile religii ale lumii. Pentru akani, sufletul nu este un creier necorporal, imaterial, dincolo de tărâmul fizic. În schimb, ei cred că ōkra şi sunsum sunt o substanță care nu poate fi distrusă.[217] Ei cred că această substanță este transmisă prin concepție şi poate fi găsită în ti (cap). Înseamnă că, la moarte, există două substanțe – carnea muritoare a honam şi substanța nemuritoare a ōkra şi sunsum. Doar honam este distrus. În cele din urmă, substanța ōkra şi sunsum se vor reîncarna mai departe, pe linia de sânge. Ōkra este transmisă de la mamă la copil prin

[215] Ibidem, pp. 95–96.

[216] Ibidem, p. 95.

[217] Gyekye, An Essay on African Philosophical Thought, p. 100.

mogya sau sânge. Unii cred că sunsum provine din ntoro, descris de Gyekye drept „caracteristici transmise de spermă”.[218] Ntoro nu este doar spermă; are o parte fizică, dar este şi ceva ce s-ar putea numi spiritual. Cele două sunt mijloacele fizice prin care o parte a sufletului este legată de un corp nou. Acesta este procesul prin care populaţia akan crede că oamenii moştenesc trăsături de la părinţi şi strămoşi.

Mogya serveşte pentru a lega oamenii de strămoşii lor materni într-unul dintre cele şapte grupuri principale: Agona (papagal), Aduana (câine), Asenie (liliac), Oyoko (şoim), Asakyiri (vultur), Asona (corb), Bretuo (leopard) şi Ekuona (taur). Fiecare dintre aceste grupuri materne are propriul său răspuns la salut şi propria casă ancestrală. Ele sunt adesea grupate în jurul unui grup de oraşe. Uneori au anumite roluri de jucat, cum ar fi cel deţinut de bretuo în război şi funcţia asenie de membri ai casei regale din regiunea lor. Yaa Asantewaa a fost probabil asenie. Sau, cel puţin, ea şi-ar fi asumat acel rol.

Ntoro este locul în care oamenii obţin ceea ce este cel mai bine descris ca temperament sau personalitate. Există douăsprezece tipuri, care ţin de legături ancestrale paterne. Acestea sunt:

1. Bosompra (durul)

---

[218] Sarpong, Peter, Ghana in Retrospect: Some Aspects of Ghanaian Culture (Accra: Ghana Publishing Corporation, 1974), p. 37; Meyer Fortes, Kinship and the Social Order: The Legacy of Lewis Henry Morgan (Chicago: University of Chicago Press, 1969), 199n14; Gyekye, An Essay on African Philosophical Thought, p. 94.

2. Bosomtwe (empaticul)

3. Bosomakom (fanaticul)

4. Bosompo sau Bosomnketia (curajosul)

5. Bosommuru (respectabilul)

6. Bosomkonsi (virtuosul)

7. Bosomdwerebe (excentricul)

8. Bosomayensu (sfidătorul)

9. Bosomsika (cel fastidios)

10. Bosomkrete (cavalerul)

11. Bosomafram (cel blând)

12. Bosomafi (castul)

Putem doar ghici care a fost ntoro-ul lui Yaa Asantewaa, dar îmi place să cred că a fost Bosomayensu (sfidătoarea). Pe măsură ce oamenii ajung la vârsta maturității, ntoro devine influențat de sunsum, care câştigă experiență şi cunoştințe.

În concluzie, se consideră că structura emoțională a indivizilor akan este un amestec de temperament moştenit de la mame şi tați prin mogya şi ntoro. În acelaşi timp, lucrurile care îi influențează pe măsură ce cresc se manifestă prin sunsum. Sufletul are două componente nemuritoare: ōkra, care simte şi ştie, şi sunsum, care doreşte lucrurile şi călăuzeşte corpul. Există, de asemenea,

o parte muritoare: honam sau corpul. Acestea sunt bazele pe care sunt şi au fost construite emoțiile akan.

Trăiri şi emoţii

Din păcate, este dificil să studiezi emoțiile individuale, aşa cum sunt ele înțelese în limba twi. Nu cunosc niciun studiu adecvat în acest sens. Din fericire, fante, una dintre cele mai studiate şi răspândite limbi akan, este înțeleasă reciproc de vorbitorii twi. Aceasta înseamnă că putem compara şi analiza cuvintele fante cu cele twi.

Primul obstacol este unul cu care sunt sigur că eşti deja obişnuit: nu există cuvinte fante sau twi care să corespundă perfect cuvântului „emoție". De fapt, multe limbi similare cu fante – cum ar fi dagbani şi ewe – nu au cuvinte pentru a grupa trăirile. Fante are atsinka, regăsit în twi ca atenka. Aceşti termeni se referă la toate trăirile interioare – foame, sete, oboseală, trăiri pe care le numim în general senzații. Dacă o simți în interiorul corpului, este o atenka.

Într-un studiu recent, persoanelor care vorbeau doar fante li s-a cerut să enumere cât mai multe dintre aceste feluri de trăiri la care s-au putut gândi.[219] Cele mai multe dintre

[219] O mare parte a datelor lingvistice provin din această fantastică lucrare pe marginea subiectului: Vivian Afi Dzokoto şi Sumie Okazaki, „Happiness in the Eye and the Heart: Somatic Referencing in West African Emotion Lexica", Journal of Black Psychology 32, nr. 2 (2006), pp. 117–140.

acestea au echivalente în twi. Au fost găsite 16, pe care le-am putea înțelege ca emoții. Majoritatea au legătură cu corpul. Probabil că cea mai simplă expunere ar fi sub forma unui tabel.

Twi	Fante	Parte a corpului	Traducere literală	Echivalentul cel mai apropiat
Anigyee	Anika	față: ochi	ochi-acord și ușurare	bucurie sau mulțumire
Anigyee	Anigye	față: ochi	ochi-primire sau ochi-dăruire	entuziasm sau fericire
Anibere	Anibre	față: ochi	ochi-roșii	hotărâre sau gelozie
Amiwuo	Aniwu	față: ochi	ochi-moarte	ruşine
	Anyito	față: ochi	ochi-jos	vinovăție sau ruşine
Asomdwoee	Asomdwee	față: urechi	ureche-rece	pace sau mulțumire
Anyimguase	Animguasee	față: general	față-pământ	ruşinare sau dezonoare (mai mult decât a se face de râs)
Ahooyaa	Anowoyaw	piele	piele/eu-durere	invidie
Anwonwa	Ahobo	piele	eu (în twi) și piele-beat (în fante)	surpriză
Ahobreasee	Ahobrase	piele	eu, piele-sub, și piele-	umilință

			supunere	
Abufuo	Ebufo	piept	piept-creştere sau a creşte buruieni din piept	furie
Ayamkeka Adwenemuhaw	Ayemhyehye	stomac	stomac-arsuri twi modern: problemă a minții	anxietate
N/A	minte			
N/A	Akomatu	inimă	inimă-zbor	fricǎ
N/A	Yawdzi	dureri de stomac provocate de foame	durere-mǎncǎ sau simte	suferințǎ
N/A	Bre	N/A		obosit sau epuizat
N/A	Basa	N/A		agitat, bolnav, sau iritabil
Yawdzi	Tan	N/A		urǎ

Tabelul 1: Emoții în twi şi fante

De obicei, atunci când oamenii akan sunt fericiți, simt acest lucru în jurul feței; în mod specific, în ochi. Fericirea este descrisă drept ceva ce permite ochilor oamenilor – precum şi credințelor şi opiniilor lor – să se întâlnească. Este cunoscută sub numele de înțelegere din priviri sau acord

din priviri. Sentimentele bune par a fi reciproce, împărtăşite de o comunitate mai largă.

Vechile proverbe ne transmit acelaşi lucru. Dacă un akan de la începutul secolului al XIX-lea a simțit fericire (acord din priviri sau înțelegere din priviri), acest lucru se datorează faptului că „Dragostea aduce un mod bun de a trăi acasă" şi „Ceea ce este plăcut aduce bucurie tuturor".[220] Toate atenka plăcute sunt bune pentru societate. Acestea trebuie împărtăşite, pentru a îmbunătăți legăturile comune. Deşi acest lucru poate merge prea departe. Un proverb spune: „Prea multă bunăvoință aduce suferință celui generos". Împărtăşirea, dar nu în exces, este benefică pentru comunitate.

Sentimentele rele sunt diferite. Ingerarea hranei în durere sau atunci când simți durere sau suferință – ceva ce pot înțelege cu siguranță – trebuie păstrată pentru sine. Proverbele spun akanilor: „Cine plânge nu poate plânge dincolo de cimitir" şi „Un om în vârstă nu cedează în fața durerii în public". Ele avertizează că „Plânsul este contagios". Credința akanilor că plânsul este contagios ar putea explica de ce lingviştii nu pot identifica un cuvânt care să însemne „tristețe". Tristețea este un sentiment care trenează, adesea imposibil de mascat. Suferința este o atenka personală, capabilă să fie ascunsă de grupul extins.

---

[220] Această cercetare este o analiză aprofundată minunată a proverbelor akane: Vivian Afi Dzokoto et al., „Emotion Norms, Display Rules, and Regulation in the Akan Society of Ghana: An Exploration Using Proverbs", în Frontiers in Psychology 9 (2018), https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2018.01916.

De asemenea, trebuie evitate ochiul roşu şi durerea pielii auto-provocate de invidie. Invidia poate provoca dureri sau îți poate înroşi ochii: „Dacă un bărbat suspectează că soția lui e infidelă, el ar trebui să meargă şi să suspecteze arborele căzut peste drumul de la ferma soției sale”, ceea ce înseamnă că ar trebui să-şi păstreze gelozia în anumite limite şi, poate, să încerce să găsească adevăratul motiv pentru care soția s-a închis în fața lui. Ar trebui să-ți controlezi atenka negative şi să-ți păstrezi trăirile rele pentru tine. Aşa cum spun vechile proverbe akan: „Dacă ți-e foame, doar tu o simți” şi „Dacă o persoană este nefericită [mănâncă durere sau mănâncă în timp ce simte durere] este doar vina sa”.

Dar ai şi responsabilitatea de a ajuta oamenii care se simt rău. Vechile proverbe sugerează că oamenii akan de la începutul secolului al XIX-lea aveau datoria să aline persoanele supărate: „Amestecăm apă fierbinte cu apă rece”. Ei consideră că trebuie să fie atenți față de membrii familiei care respectă regulile: „Dacă ai un câine ca membru al familiei tale, nu eşti niciodată fără lacrimi”.

În cazul în care akanii eşuau în încercările lor de a-şi controla sentimentele negative, în fața lor se deschidea o întreagă ierarhie a ruşinii, începând de la ochi, sub formă de vinovăție, sau în ochi (poate referindu-se la incapacitatea cuiva de a realiza un contact vizual atunci când se simte ruşinat, în contrast cu acordul din priviri, caracteristic fericirii). Poate că la asta se referă proverbe precum „Sarea nu ar trebui să se laude pe sine, spunând: «Sunt plăcută»„ – avertizându-ne să evităm aroganța mândriei născute din invidie. Apoi am întâlnit moartea ochiului, o moarte în ochi semnificând ruşinea. În cele din urmă, există senzația de a te simți ruşinat.

Frica şi anxietatea – sau, mai degrabă, arsurile la stomac şi zborul-inimii, care poate însemna palpitații – pot juca un rol în menținerea sub control a membrilor comunității. Oamenii de pe treptele inferioare ale societății se confruntă cu anxietate sau arsuri la stomac atunci când se gândesc să ia ceva considerat un lux pentru ei, în loc să-l lase pentru cei cu un rang social superior: „Sclavii evită cele mai bune nuci de cocos”.

Să ne oprim pentru o clipă şi să analizăm un alt fragment de teorie emoțională modernă, care sper că va fi util, pe măsură ce vom continua. Vreau să abordez un subiect care apare destul de des în istoria emoției şi în istorie, în general, şi la care ne referim prin conceptul de „minte extinsă”.[221] În psihologie, noțiunea de minte extinsă se înscrie în teoria conform căreia ai nevoie de mai mult decât de un simplu creier pentru a acționa, a gândi şi a simți. Cunoaşterea şi emoția nu reprezintă doar activarea neuronilor la nivelul creierului; ele sunt, de asemenea, modul în care corpul interacționează cu mediul prin mijlocirea simțurilor. Mintea extinsă reprezintă „lanțul de procesare care duce la o acțiune inteligentă”, aşa cum a definit-o cel care a popularizat ideea, filosoful Andy Clark.[222] Nu este o idee atât de ciudată, pe cât par să creadă unele persoane. Culturile occidentale înțeleg fețele roşii, jenate, anxietatea care se resimte la nivelul abdomenului, excitația sau teama ce fac inima să bată mai rapid şi lacrimile induse de suferință. Din punct de vedere istoric, am explorat deja ideile islamice

[221] „Embodiment” (N.t.)

[222] Clark, Andy, Being There: Putting Brain, Body, and World Together Again (Cambridge, MA: MIT Press, 1997), xii.

antice care leagă pasiunile de respirație şi feluritele moduri în care evreii antici legau părți ale corpului de sentimentele lor. La fel se întâmplă şi cu akan, deşi mai direct. Majoritatea cuvintelor pe care populațiile akan le folosesc pentru a denumi sentimente nu sunt doar legate de corp; ele indică, în mod concret, o parte a corpului.

Stinge focul

Una dintre curiozitățile societății akan şi chiar ale culturilor multor societăți din Africa de Vest este puternicul sentiment al comunității, dar şi a ceea ce unii cercetători numesc duşmănia.[223] Akanii sunt şi au fost mult timp o societate de tip colectivist. O societate colectivistă este una care se concentrează mai degrabă asupra grupului decât asupra indivizilor ei. Sentimentele nu sunt nici ele scutite de acest colectivism. Sentimentele celor mai mulți domină sentimentele celor puțini.

În culturile individualiste, precum cea a Statelor Unite, accentul este pus pe sine. Îți trăieşti viața pe baza propriilor dorințe şi plăceri, ideea centrală fiind aceea că, dacă fiecare devine cea mai bună variantă de sine posibilă, întreaga societate va deveni mai bună. Pentru societățile colective,

[223] A se vedea Glenn Adams, „The Cultural Grounding of Personal Relationship: Enemyship in North American and West African Worlds", Journal of Personality and Social Psychology 88, nr. 6 (iunie 2005), pp. 948–968.

precum akan, lucrurile stau exact pe dos. Pentru ei, relațiile şi interconectarea umană reprezintă ceea ce formează sinele. Eşti un om născut într-o rețea de interacțiuni sociale care a fost acolo cu mult înainte de a te naşte şi care va continua să existe mult timp după ce vei muri. Eşti doar o parte din ea, pentru o scurtă perioadă. Şi această rețea se extinde dincolo de individ. Ea include pământul, ordinea politică a lumii tale şi tărâmul spiritelor. Toate acestea te precedă şi îți vor supraviețui, aşa că eşti crescut pentru a te integra sistemului.[224]

Cert este că legăturile sociale erau semnificative pentru societatea akan de la începutul secolului al XIX-lea. Unele dintre vechile proverbe evidențiază importanța lor. De exemplu, „Dacă eşti în nevoie, o mână se află pe burta altuia". Unii menționează cât de rău a fost pentru cei săraci, comparativ cu cei bogați: „Chiar şi oceanul, care este adânc, are un exces de sare; cu atât mai mult o băltoacă". Există, de asemenea, proverbe care descriu nevoia de îngrijire reciprocă: „Pisica spune că se freacă de om pentru alinare". Pierderea rudeniei este considerată dureroasă: „M-a cunoscut odată, dar nu mă mai cunoaşte; [este] supărat".

În tot acest timp, comunitatea avea duşmani. Înainte de apariția puterilor coloniale, akanii se trezeau implicați în lupte cu vecinii lor, pentru pământ şi resurse. Acestea au fost evitate doar de ideea că „O armată se teme de o altă armată".

Proverbele ne spun că atenka au fost şi sunt încă, pentru akan, legate de comportamentul oamenilor, în special la

---

[224] Adams, „The Cultural Grounding".

nivel individual. Păstrarea tristeții în interior, în ciuda chinurilor foamei care-ți macină trupul, se face pentru binele societății. A nu deveni supărat în piept sau gelos cu ochii roşii este un lucru benefic pentru societate. Akanii au o abordare a trăirilor de tip „furie-reținută". A arăta public ceva ce în general este considerat emoție negativă ar fi un act de anyimguase, sau o ruşine care te doboară. Ei bine, asta de cele mai multe ori.

Există o excepție, iar aici intră în joc duşmănia. Grupurile au mai multe şanse decât indivizii să aibă duşmani. Aceasta înseamnă că societățile individualiste riscă mai puțin decât societățile colectiviste să aibă duşmani. Sau cel puțin, aceasta este teoria. În comunitățile akan de la începutul secolului al XIX-lea, una dintre emoțiile negative permise în public pare să fi fost ura pentru grupul extern. Antipatia față de anumite grupuri făcea parte din identitatea colectivă, din identitatea akan. Şi, aşa cum se întâmplă adesea cu duşmanii, cei mai răi adversari ai akanilor de la începutul secolului al XIX-lea erau grupurile cele mai diferite de ei: oameni care îşi afişează emoțiile rele la fel de uşor ca pe cele bune.

Furia a fost şi este foarte importantă pentru akani, dar, după cum vom vedea, frica şi dorința au fost şi sunt mai puțin prezente. Cu toate acestea, există cu siguranță elemente ale dorinței de a lupta. În special în twi, furia este descrisă ca un „piept care creşte buruieni". Încă o dată, vorbim în contextul unei minți extinse. Pieptul este locul în care sălăşluieşte furia, locul unde creşte ca o buruiană. Acest limbaj sugerează ceva nedorit, chiar periculos, în legătură cu furia. Sugerează că furia este capabilă să otrăvească grădina sufletului unei persoane şi să împiedice orice altceva să crească acolo. Acest lucru s-ar putea datora

faptului că, aşa cum am spus, mânia poate izbucni înainte ca mintea – sau, mai bine zis, ōkra – să aibă şansa de a o controla.

În furia akan, se pare că buruienile pot fi hrănite prin presiune şi căldură. Pieptul unui akan ar putea fierbe sau arde, simțindu-se ca şi cum ar fi deschis de presiunea furiei conținute în interior.[225] Cu siguranță, nu există plăcere extrasă din furie în cultura akan. Căldura, presiunea şi senzația că-ți cresc buruieni în piept ar putea fi considerate un fel de boală sau o afecțiune – ceva greşit, chiar contagios. Proverbele avertizează asupra faptului că furia „face un om slab violent" şi că „Furia este ca un străin; nu rămâne în casa unei singure persoane". În acelaşi timp, proverbele sugerează modalități de vindecare a furiei: „Dacă cineva mă înfurie, pot să-l bat şi să-mi revin" şi „Când cineva mă enervează şi îl insult, mă refac".[226] Sunt sentimente pe care cu siguranță le recunoaşte toată lumea. Dacă aş fi akan, bătaia sau insultarea unei persoane care m-a supărat ar putea să-mi facă pieptul să cadă în burtă, ajutându-l să se răcească.[227] Desigur, problema este că, deşi m-aş simți mai bine, persoana insultată sau lovită ar putea să capete boala furiei şi să continue astfel ciclul.

Procesul furiei este unul trupesc, care trebuie ținut sub control. Controlul exercitat de ōkra nu este suficient atunci

---

[225] Gladys Nyarko Ansah, „Emotion Language in Akan: The Case of Anger", în Encoding Emotions in African Languages, ed. Gian Claudio Batic (Munich: LINCOM GmbH, 2011), p. 131.

[226] Ansah, „Emotion Language", p. 134.

[227] Ansah, „Emotion Language", p. 131.

când pieptul cuiva este încălzit sau supus unei presiuni îndeajuns de mari – pentru că focul arde şi buruienile încep să crească. Ōkra simte furie. Sunsum decide apoi dacă o exprimă sau nu.

Societățile cu o cultură colectivistă robustă pot da naştere unei dinamici puternice între aşa-numitele grupuri de apartenență şi grupuri externe. Vă puteți aminti că motorul care conduce atracția sau apartenența la persoanele din grupul nostru este alimentat de un mesager neurochimic numit oxitocină. Problema este că o persoană care nu provoacă o creştere a oxcitocinei poate deveni în acest mod „celălalt", printr-un proces numit alternare. Acesta este momentul în care proiectăm cele mai proaste trăsături şi obiceiuri ale propriului grup asupra unui grup extern şi începem stereotiparea. Celălalt devine cel mai rău dintre noi. Catolicii devin anticrişti în ochii protestanților. Protestanții devin anticrişti în ochii catolicilor. Fanii lui Manchester United devin anticrişti

în ochii tuturor celorlalți. Efectul este acela că, potrivit suporterilor echipei Manchester City, jucătorii din Man City rareori merită s-o încasezi pentru ei. Dar această provocare violentă este o parte a jocului, nu-i aşa? În acelaşi timp, fanii Manchester City consideră că jucătorii Manchester United ar trebui să primească un cartonaş roşu până şi pentru atacurile mai puțin dure. Această părtinire există pentru că tindem să iertăm sau chiar să ignorăm o situație în care cineva din propriul nostru grup face un lucru considerat o infracțiune gravă, spre deosebire de cazul în care ar fi realizat de celălalt.

Lupta din interior

Pentru asante, britanicii reprezentau un grup extern. Yaa Asantewaa avea buruieni care îi rupeau pieptul, fremătând de o furie fierbinte, ce simțea nevoia să fie răspândită la poporul ei. Era corect ca furia ei să contamineze căpeteniile asante, în timp ce ele stăteau liniştite, controlându-şi furia şi durerea, poate şi pentru că acesta era modul corect de a se comporta. Dar asenie mogya a reginei-mamă şi ntoro bosomayensu a tatălui ei au determinat-o să fie sfidătoare. Ea a izbucnit în aşa fel, încât ōkra s-au agitat şi rebeliunea a putut începe.

Asante a început prin atacarea soldaților britanici care căutau tronul, împingându-i înapoi în spatele palisadelor. 12 000 de războinici, cu buruieni crescânde în piepturi, i-au ținut pe britanici, alături de câțiva administratori metişi şi 500 de soldați hausa din Nigeria, blocați în interiorul fortăreței, timp de trei luni. Asediul a continuat, dar Hodgson şi britanicii au reuşit cumva să scape. Curând au sosit şi mai multe trupe din Imperiul Britanic. Din păcate pentru asante, armata britanică pe care o înfruntaseră şi pe care o învinseseră în trecut fusese modernizată şi perfecționată în timpul Revoluției Industriale şi devenise o forță de luat în seamă. Sfârşitul a fost inevitabil.

Yaa Asantewaa, regina-mamă a tribului Edweso al asante

Asante, în ciuda furiei lor, au fost înfrânți. Yaa Asantewaa a fost exilată în Seychelles, pentru a se alătura fiului ei, iar britanicii au anexat întreaga regiune, cunoscută atunci sub numele de Coasta de Aur. Yaa Asantewaa a avut noroc. Majoritatea celor care au urmat-o în luptă a fost masacrată de noua armată. Dar războiul fusese mai dificil decât le-ar fi plăcut britanicilor. Şi au permis poporului asante să se guverneze autonom. Deşi nu formau o colonie pe deplin autonomă, au rămas aproape în întregime independenți, iar obiceiurile şi sistemul lor juridic au fost lăsate practic neatinse, situație rar întâlnită în alte colonii britanice din aceeaşi perioadă. Deşi acest lucru nu înseamnă cu siguranță că britanicii nu au intervenit deloc asupra modului de guvernare asante.

În 1926, fiul lui Yaa Asantewaa – Prempeh I – s-a întors la poporul său. Nu i s-a permis să se numească asantehene sau rege, dar i s-a permis să guverneze relativ liber. Tronul de Aur a fost atât de bine ascuns, încât nu a fost găsit până în 1921. Din păcate, lucrătorii rutieri africani care l-au găsit au întâmpinat o mulțime de necazuri după ce au luat o parte din aurul care-l acoperea. Au fost condamnați la moarte de către instanțele locale pentru întinarea obiectului sacru. Din fericire pentru ei, britanicii au văzut acest lucru ca pe o oportunitate de a se amesteca în treburile interne ale asante şi au schimbat sentința, vinovații fiind alungați din comunitate. Probabil că britanicii îşi învățaseră lecția cu 20 de ani în urmă şi au promis că nu vor atinge Tronul.

În 1931, Tronul de Aur a devenit din nou sediul puterii asante. Acesta este anul în care Prempeh II, nepotul lui Yaa Asantewaa şi nepotul lui Prempeh I, s-a aşezat pe el pentru a fi încoronat ca noul asantehene. Acum puteți găsi Tronul în palatul regal asante, în Kumasi, Ghana. Aici se află actualul asantehene, Otumfuo Nana Osei Tutu II, care încă guvernează cu destulă libertate politică. Este o libertate care poate fi trasată până la Yaa Asantewaa şi la rebeliunea ei.

Influența furiei lui Yaa Asantewaa a depăşit cu mult granițele regiunii în care a trăit şi a luptat. În întreaga lume, numele ei este sinonim cu puterea feminină, puterea africană, puterea oamenilor de culoare şi vitejia în fața opresiunii. În Ghana, porecla Yaa Asantewaa este adesea dată femeilor care sparg normele culturale şi răstoarnă prejudecățile referitoare la profesiile dominate de bărbați. Amintirea ei îi influențează pe membrii diasporei africane globale, în special pe afro-americanii care doresc să-i canalizeze spiritul spre viețile lor.

De asemenea, ea are încă puterea de a stârni tensiuni politice în regiune. De exemplu, actualul asantehene se mândreşte cu o descendență care este trasată până la primul rege asante, Osei Tutu, omul care a primit pentru prima dată Tronul de Aur. Urmaşii lui Yaa Asantewaa reprezintă o linie de descendență rivală. În iulie 2004, muzeul Yaa Asantewaa, din districtul Atwina Mponua, a ars până la temelie, în urma unui act deliberat de incendiere, după toate aparențele. Multe dintre artefactele care au aparținut cândva regretatei regine-mamă – inclusiv cele din imaginea de mai sus – au fost distruse. Mulți oameni din spectrul politic s-au grăbit să se învinovățească unul pe celălalt. Un secol mai târziu, aceste tensiuni continuă să

existe.[228] Acel sunsum puternic, care a oferit prezența edwesohemaa Yaa Asantewaa, împreună cu buruienile care au izbucnit din pieptul său când ōkra ei s-a inflamat cu abufuo, încă modelează istoria Africii de Vest şi nu numai.

11. Nevrozele de război

Din întâmplare, nu mulți dintre noi purtau bandaje: aveam puține semne, exterioare şi vizibile, ale rănilor. Nu eram eroii plini de răni pe care-i aştepta toată lumea. Era o tăcere pe care aproape că puteai s-o atingi. Ne-am plecat capetele, cuprinşi de o ruşine inexplicabilă. „Haideți să plecăm acasă", a propus o doamnă grăsună, cu voce tare. „Ăştia sunt doar nişte nebuni."[229]

Acest pasaj, scris de un soldat pe nume W.D. Esplin la începutul Primului Război Mondial, exprimă atitudinea comună față de bolile mintale în perioada respectivă. Esplin scria despre întoarcerea acasă după război, prea epuizat emoțional pentru a continua. Învins de conflict, a crezut că întoarcerea acasă şi internarea în spitalul din Netley îi vor

[228] A se vedea T.C. McCaskie, „The Life and Afterlife of Yaa Asantewaa", în Africa: Journal of the International African Institute 77, nr. 2 (2007), p. 170.

[229] Pe baza unui text dactilografiat fără dată sau titlu, scris de W.D. Esplin, Public Record Office, Kew, PRO PIN15/2502.

aduce o stare de uşurare. Reacția mulțimii neprimitoare i-a spulberat însă aceste speranțe.

Problema era că aceşti bărbați deveniseră isterici, iar bărbaților nu le era permis să fie astfel. Teoriile dominante ale vremii au dat vina pe orice, de la umorile dezechilibrate până la un uter, ce ar fi putut rătăci în jurul corpului bolnavului, provocând haos prin ceea ce se credea în mod greşit că ar fi o „boală a femeilor". Dar, încă de la debutul Marelui Război, camioane de soldați au fost expediate înapoi de pe linia frontului, prezentând un set destul de consistent de afecțiuni: panică, greață, orbire, halucinații, retrăirea unor situații stresante şi o serie de alte tulburări. Atât Antanta (Marea Britanie, Franța, Rusia, Italia, România, Japonia şi Statele Unite), cât şi Puterile Centrale (Imperiul German, Austro-Ungaria, Bulgaria şi Imperiul Otoman) au fost nevoite să se confrunte cu ceea ce a devenit cunoscut sub numele de nevroza de război – o boală mintală cu un grup mare de simptome. O carte din 1918 descria simptomele nevrozei de război în felul următor:

[O] pierdere a memoriei, insomnie, vise terifiante, dureri, instabilitate emoțională, diminuarea încrederii în sine şi a autocontrolului, momente de inconştiență sau de conştiență deformată, uneori însoțite de mişcări convulsive asemănătoare cu cele caracteristice crizei epileptice, incapacitate de a înțelege orice, chiar şi lucrurile cele mai simple, gânduri obsesive, de obicei de tipul cel mai sumbru

şi dureros, şi, în unele cazuri, chiar halucinații şi delir incipient.[230]

În plus, au fost raportate crize de anxietate, orbire bruscă şi panică, somnambulism şi o serie de alte afecțiuni fizice şi mentale care puteau afecta în mod brutal bărbații care luptau. Nu semăna cu PTSD modern – simptomele nevrozei de război erau mult mai diverse, iar cauzele care stăteau la baza lor erau considerate a fi foarte diferite de cele acceptate azi. Nevroza de război se apropie mai mult de ceea ce psihiatria modernă numeşte adesea o reacție de stres de luptă sau CSR.[231] Nevroza de război era o reacție imediată, rezultând dintr-un traumatism brusc sau şoc, în timp ce PTSD apare de obicei la luni sau ani după evenimentele care au provocat trauma. Mai mult, absența sentimentelor de vinovăție şi agresivitate, asociate adesea cu PTSD, în nevroza de război conduc la un alt tablou. Acesta se prezenta sub forma unei „descărcări somatice" – descărcarea emoțiilor extreme prin plâns, fiori şi tremurături. CSR poate duce la PTSD, dar cele două sunt înțelese şi tratate în mod diferit. Efectele pe termen lung ale nevrozei de război au fost cumulate cu trauma inițială sub un singur diagnostic. Diferența definitorie dintre cele două este cea pe care o vom explora în cele ce urmează: cauza PTSD – şi a CSR, de altfel – nu este niciodată considerată a fi o lipsă de voință, dar aşa

---

[230] Smith, G. Elliot şi Pear, T.H., Shell Shock and Its Lessons (Manchester, UK: Manchester University Press, 1918), pp. 12–13.

[231] O bună prezentare a CSR poate fi găsită în Zahava Solomon, Combat Stress Reaction: The Enduring Toll of War, Springer Series on Stress and Coping (New York: Springer, 2013).

s-a întâmplat în cazul nevrozei de război. Unii chiar au descris victimele nevrozei de război ca fiind nişte oameni laşi.[232] Nevroza de război semăna mult mai mult cu o boală emoțională mai veche – isteria.

Încercările de a înțelege această nouă versiune a unei tulburări emoționale foarte vechi au transformat istoria poate la fel de profund ca violența războiului care a provocat-o. Au dat naştere unui domeniu ştiințific din ce în ce mai important: psihologia. Aplicarea psihologiei la problema nevrozei de război a inspirat o reevaluare a bolilor mintale. Prevalența nevrozei de război a insuflat, de asemenea, nevoia de a înțelege mai bine emoțiile, fără un motiv mai important decât acela că ambele părți doreau să câştige războiul. Nevroza de război trebuia vindecată, astfel încât bărbații să poată fi readuşi pe câmpul de luptă. S-au schimbat pentru totdeauna ideile de război şi de pace. Dar încercările de a înțelege emoțiile din punct de vedere ştiințific nu au început cu primele focuri de armă trase în 1914.

Vei fi bărbat, fiul meu!

Înainte de a explora ştiința emoției, aşa cum a fost ea înțeleasă în timpul Primului Război Mondial, trebuie să

[232] Laşitatea era diagnosticul subiacent al lui E.D. Adrian şi L.R. Yealland, „The Treatment of Some Common War Neuroses", în Lancet 189, nr. 4893 (9 iunie 1917), pp. 867–872.

cunoaştem câte ceva despre noțiunea de bărbăție din epoca respectivă. Pentru bărbații occidentali moderni, conştientizarea masculinității toxice şi a convingerilor noi şi flexibile cu privire la rolurile de gen, cerința de „a fi bărbat" sau de a acționa „ca un bărbat" evocă o duritate, o robustețe şi dorința de a ne achita de obligația de bărbăție. Acest tip de bărbăție dură este o invenție surprinzător de recentă. Cu siguranță, ideile despre bărbăție şi masculinitate au existat întotdeauna sub o formă sau alta. Dar, ca orice identitate de gen, se ştie că ceea ce înseamnă să fii bărbat fluctuează şi se schimbă în timp.

Pe vremea lui Platon, a fi un donator activ, mai degrabă decât un primitor pasiv, reprezenta un tip de comportament bărbătesc. Rolul unui bărbat atenian adult era să fie activ, să facă lucruri precum lupta în războaie şi participarea la viața politică. Se aştepta ca femeile, robii şi băieții să fie pasivi. Ei primeau lucrurile oferite de bărbații greci mai în vârstă. În cazul femeilor, acestea includeau bani pentru a conduce gospodăria, bunuri, cadouri şi altele asemenea. Ele nu trebuiau să se implice în politică, deşi uneori o făceau. Relațiile sexuale pederastice, în care băiatul, din lipsa unui termen mai bun, reprezenta receptorul, erau considerate normale. Sexul între bărbații adulți era tabu, cel puțin pentru motivul că răspunsul la întrebarea cine este activ şi cine este pasiv devenea mai complicat. Un bărbat adult pasiv, „primitor", putea fi văzut ca slab.

Dezvoltarea creştinismului şi a islamului a împrumutat ideile vechilor evrei, asociind masculinitatea cu a fi întreținător, patriarh, capul gospodăriei. Aceasta era o masculinitate a clasei şi a puterii, a celor care dețineau controlul asupra banilor şi luau decizii. Un rege băiat putea pretinde o bărbăție mai mare decât orice fermier în vârstă.

Cei puternici îşi puteau arăta pasiunile în moduri pe care oamenii săraci nu şi le puteau permite. Unui om bun la toate nu-i era îngăduit să manifeste emoţii extreme, în timp ce un cavaler putea plânge deschis moartea unui tovarăş căzut în luptă. Revoluţia industrială a schimbat toate acestea. Un nou tip de individ, aparţinând clasei muncitoare, şi-a părăsit casa pentru a-şi începe meseria de muncitor în fabrică. Munca a devenit mai murdară, mai grea şi mai înregimentată ca niciodată. A fost nevoie de duritate, disciplină şi voinţă pentru a-ţi controla emoţiile în orice moment.

Una dintre cele mai bune descrieri ale acestui nou tip de bărbăţie e oferită de poemul „Dacă...", de Rudyard Kipling. Masculinitatea victoriană târzie nu ia în discuţie această poezie şi există un motiv întemeiat pentru care n-o face.[233] Întreaga poezie, scrisă în jurul anului 1895, este o listă de lucruri care fac dintr-un om un bărbat. Conţine perle precum:

De poţi fi calm când toţi se pierd cu firea

În jurul tău şi spun că-i vina ta;...

De poţi sili nerv, inimă şi vână

[233] A se vedea, de exemplu, Thomas Dixon, Weeping Britannia: Portrait of a Nation in Tears (Oxford, UK: Oxford University Press, 2015), pp. 201–202; Tracey Loughran, Shell-Shock and Medical Culture in First World War Britain, Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare 48, (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2020), p. 115.

Să te slujească după ce-au apus,...

Duşman, om drag răni să nu te poată:

De toți să-ți pese, dar de nimeni prea;...

Al tău va fi Pământul ăsta mare,

Dar mai mult: vei fi Om, băiatul meu![234]

Ghidul lui Kipling despre masculinitate se potrivea perfect aproape oricărei culturi europene civilizate din perioada respectivă. Epoca maşinilor adusese cu sine un nou ideal, potrivit căruia a fi un bărbat dur, fără emoții devenea simbolul masculinității. Mai mult, Darwin formulase o teorie care părea să legitimeze viziunea lui Kipling, dacă o priveai dintr-un anumit unghi. Voi ajunge la ea într-o clipă. Dar, mai întâi, trebuie să fac un scurt popas la un spital din Franța.

Isteria masculină

La ora 10:00, într-o dimineață rece de octombrie a anului 1885, un bărbat înalt, în vârstă de aproximativ 60 de ani, a

[234] Kipling, Rudyard, „Dacă" – „If" (1943), Poetry Foundation, https://www.poetryfoundation.org/poems/46473/if---, accesat în data de 19 august 2020.

intrat în sala de curs a spitalului Salpêtrière, din Paris. Ochii lui întunecați la culoare căpătaseră o expresie mai blândă odată cu trecerea timpului. Șuvițe lungi de păr îi atârnau în spatele fiecărei urechi, iar buzele pline se răsfrângeau deasupra bărbiei perfect bărbierite. Avea aerul „unui preot lumesc de la care se așteaptă o replică rapidă și o apreciere a vieții bune”.[235] Cel puțin, așa i-a părut el unuia dintre studenții care au participat la curs în ziua aceea – un tânăr pe nume Sigmund Freud. Freud cunoștea cele 21 de studii de caz pe care profesorul său, Jean-Martin Charcot, le scrisese despre bărbații isterici. Acestea erau doar vârful aisbergului. El avea să scrie și să publice încă 40 în următorii trei ani. Înainte de venirea lui Charcot, niciun pacient bărbat nu fusese admis vreodată la Salpêtrière. Numărul tot mai mare de bărbați care descriau simptome ce păreau – cel puțin pentru Charcot – aproape identice cu cele dezvoltate de femei îl făcea curios. Freud l-a urmărit cu entuziasm. Îl admira atât de mult pe Charcot, încât trebuia să se trateze cu cocaină, pentru a găsi curajul de a vorbi cu el la petreceri.

Consultația lui Charcot, efectuată în fața studenților săi, a început cu doi subiecți: un bărbat și o femeie. Profesorul a folosit mai întâi hipnoza. La început pacienții s-au relaxat. Anxietatea a dispărut și panica părea să se risipească. Charcot a numit această stare letargie. Apoi i-a adus într-o stare de somn profund sau catalepsie. În cele din urmă, i-a adus într-o stare de vis – somnambulismul – și a început să le cerceteze mintea, pentru a afla ce nu era în regulă. Această sondare l-a făcut pe Charcot celebru: credința sa că

---

[235] Freud, Sigmund, Letters of Sigmund Freud, ed. Ernst L. Freud, trad. Tania și James Stern (Mineola, NY: Dover Publications, 1992), p. 175.

bolile asemănătoare isteriei ar putea fi explorate în minte, mai degrabă decât în corp, a fost un pas destul de îndrăzneț.

Ținându-și pacienții sub hipnoză, Charcot le arăta privitorilor că bărbatul și femeia nu aveau epilepsie, ci grande hystérie. Anterior, fusese greu să fie diferențiate una de cealaltă. Dar Charcot descoperise o șmecherie. Folosind hipnoza, putea inversa simptomele celor doi pacienți. Bărbatul devenea isteric, iar femeia se comporta ca și cum ar fi suferit de epilepsie. Acest lucru, credea el, dovedea că boala era produsă mai degrabă de traume emoționale decât de afecțiuni corporale. Asta nu înseamnă că el a crezut că bolile sunt produse exclusiv de creier. Exista, credea el, o diferență între modul în care boala afecta bărbații și cel în care afecta femeile.

În primul rând, el credea că isteria ar putea fi naturală la femei – ceva abia stăpânit, gata oricând să izbucnească. Dar, în cazul bărbaților, trebuia să existe un fel de traumatism care să o declanșeze. Bărbații din secolul al XIX-lea care lucrau în fabrici erau răniți frecvent de mașini. Unul dintre pacienții de sex masculin de-ai lui Charcot aproape se înecase în timp ce pescuia; un altul fusese la un pas de a fi lovit de fulger, în timp ce lucra la câmp; mulți alții suferiseră diverse accidente de muncă foarte grave. Accidentele feroviare erau de asemenea frecvente.[236] În Marea Britanie, problemele emoționale asociate cu

[236] Charcot, Jean-Martin, Oeuvres complètes de J. M. Charcot: Leçons sur les maladies du système nerveux, faites à la Salpêtrière (Paris: Bureaux du Progrès Médical / A. Delahaye & E. Lacrosnier, 1887), pp. 3:436–62 (conferința 26).

accidentele de cale ferată aveau chiar un nume: railway spine.

Dar trauma singură nu era suficientă. Cealaltă influență era, credea Charcot, una ereditară. Stabilirea diagnosticului era o problemă simplă, dacă mama pacientului suferise de isterie. În aceste cazuri, pacienții se molipsiseră de suferința mamelor lor. Dacă mama nu suferise de isterie, Charcot se uita către tată. Poate că era bețiv. Poate că era un criminal. Sau nebun. Dacă nu era nici tatăl, atunci poate că de vină era bunicul sau străbunicul.

După cum am scris mai sus, Charcot nu credea că dacă isteria este o boală a creierului, ea nu poate fi indusă de o boală fizică. Charcot nu credea într-o idee atât de naivă ca aceea de suflet. Era un om de ştiință. Nu, isteria avea o cauză fizică şi, în acest caz, cauza era o tare nerveuse sau un defect al sistemului nervos. Putea fi un dezechilibru chimic – încă vorbim despre dezechilibre şi acum. Putea fi o tumoare craniană sau un fel de leziune a coloanei vertebrale. Ultimul dintre aceşti factori declanşatori a fost numit de Charcot „leziuni dinamice funcționale", care, dacă e să fim sinceri, însemna „leziuni pe care nu le putem găsi atunci când le căutăm".[237] Se considera că acestea erau moştenite şi că rămâneau în stare latentă, gata oricând să provoace un fel de deficiență, fie că vorbim de alcoolism, de un comportament criminal, de nebunie sau isterie. Se putea chiar sări peste o generație. De aceea era atât de interesat de bunicii pacienților lui.

---

[237] Charcot, Jean-Martin, Leçons sur les maladies du système nerveux, p. 12.

În concluzie, Charcot credea că bărbații pot contracta isteria, dar că aceasta nu era ca isteria femeilor. Era observabilă, fizică şi produsă de lucruri bărbăteşti, făcute de bărbați, cum ar fi munca în industria grea, pescuitul şi ieşirea afară pe timp de furtună. Isteria femeilor era datorată simplului fapt că femeile sunt femei. Această viziune misoginã nu este prea surprinzătoare, dacă luăm în considerare şi faptul că, exceptând asistentele, profesiile medicale erau aproape în totalitate masculine la vremea respectivă. Bărbații cărora li se punea un astfel de diagnostic nu erau orice bărbați: erau indivizi masculini în căutarea voinței dominatoare care îi făcea bărbați. S-a sugerat că isteria la bărbați echivala cu efeminare şi potențială homosexualitate, dar Charcot nu accepta aceste afirmații. Nu, erau pur şi simplu bărbați – concret, bărbați care avuseseră suficient ghinion pentru a moşteni leziuni invizibile pe sistemul lor nervos – care depuneau munci de bărbați şi doar acestea puteau fi de vină pentru condiția lor.

Elevul lui Charcot, Freud, a avut propriile sale idei despre emoțiile care ar putea provoca nevroza de război. Freud a grupat tot felul de sentimente – dorințe, impulsuri, stări de spirit, chiar şi experiențe neobişnuite, cum ar fi aceea de déjà vu – sub termenul de afecte. Afectele, considera el, erau manifestări fizice, erau ceva ce se întâmpla la nivelul corpului şi al creierului. Ele se nasc din interacțiunea cu un obiect. Un obiect, în acest caz, nu este doar un lucru, deşi poate fi. Dar obiectul putea fi şi o experiență precum câştigarea unui trofeu sau un eveniment precum mersul pe jos, sau mersul la război. Adesea, afectul pe care îl simțim în relație cu un obiect se modifică sau se ataşează de un alt obiect. De exemplu, ne bucurăm de o plimbare lungă, până când obosim, apoi savurăm imaginea apusului de soare, în timp ce ne odihnim. Memorăm plăcerea legăturii dintre

oboseală fizică şi relaxare, iar asta ne determină dorința de a o retrăi.

De obicei, afectele pe care le afişăm atunci când întâlnim un obiect sunt cele aşteptate, dar ocazional pot fi puțin ciudate. Adesea ciudățenia este inofensivă. Ar putea însemna că persoana care reacționează la obiect vine dintr-o altă cultură, este obosită sau flămândă. Uneori, motivul este profund şi problematic şi, atunci când este cazul, trebuie să investigăm ciudățenia, pentru a-i descoperi originile.

Un alt lucru vital care trebuie luat în considerare atunci când vine vorba de relația dintre obiecte şi afecte este faptul că nu le ataşăm unele de altele în mod întâmplător. De obicei, credea Freud, încercăm fie să scăpăm de ceva, fie să obținem ceva din copilărie. De aici vine ideea complexului Oedip – un bărbat care doreşte să facă sex cu mama sa şi să-şi ucidă tatăl. Este o teorie care ne oferă o imagine asupra dinamicii emoționale a familiei germane de la jumătatea secolului al XIX-lea, o familie alcătuită de obicei dintr-un tată extrem de sever, cu care copilul avea o relație de frică, eventual ură, şi o mamă grijulie, la care copilul se gândea cu dragoste.

Freud a respins în mod categoric ideile lui James şi Lange. În momentul în care şi-a scris, în 1915, eseul intitulat „Inconştientul”, într-un mod oarecum ironic, el nu credea că afectele sunt inconştiente. Freud scria: „Cu siguranță esența unei emoții este aceea la care ar trebui să fim atenți”. Motivele pentru care am putea simți un afect sau ideea care provoacă trăirile pe care le experimentăm ar putea fi inconştiente. Dar afectele în sine, considera el, sunt

„procese de descărcare” de care suntem conştienți la un anumit nivel.[238]

Cea mai periculoasă dintre aceste descărcări ale excitației era anxietatea. Anxietatea, credea Freud în momentul Primului Război Mondial, era o cale de ieşire pentru trăirile reprimate. Era un amestec tulburător de fragmente de emoții care nu reuşiseră să fie descărcate complet. Aici, în interiorul acestei anxietăți, pot lua naştere unele tulburări mentale şi, odată cu ele, reacțiile neobişnuite la obiecte. Nevroza de război reprezenta una dintre aceste reacții.

Isteria de masă

În ciuda influenței incontestabile a lui Charcot şi a lui Freud, cele mai importante idei formulate despre emoție în timpul Primului Război Mondial erau încă puțin, să zicem aşa, demodate. Nu toată lumea acceptase noul concept de emoție, aşa cum fusese el descris de Brown, James şi Lange. Problema este că ideile vechi tind să treneze mult timp şi, până în 1917, influențau încă masiv modul în care erau privite trăirile.

Aceste idei vechi au fost privite prin prisma evoluției darwiniene drept ceva ce seamănă un pic mai mult cu

---

[238] Freud, Sigmund, „Inconştientul”, în Psihologia inconştientului, Opere esențiale Sigmund Freud, volumul 3, Editura Trei, Bucureşti, 2017, pp. 113–173 (N.t.).

ştiința decât cu religia. A dispărut ierarhia sufletului, iar locul său a fost ocupat de ordinea generală a evoluției – o scară a vieții. Dar nici măcar acest lucru nu era unul complet nou. Marele lanț al existenței al lui Aristotel clasifica toată materia din Univers, pornind de la roci, situate pe treapta cea mai de jos, şi ajungând la Dumnezeu, situat pe treapta cea mai de sus, cu toate celelalte lucruri ierarhizate între ele. Pentru creştini, acest lanț plasa oamenii – sau, mai degrabă, bărbații – imediat sub îngeri şi la doi paşi de Dumnezeu însuşi. Din păcate, în acest lanț, femeile au reprezentat o verigă inferioară celei a bărbaților. Femela speciei era considerată, chiar şi pe vremea vechilor greci, mai puțin evoluată. Ca o observație personală, eu bănuiesc mai degrabă contrariul.

Noul lanț darwinian al ființei emoționale a împrumutat şi elemente de la sufletul tripartit al lui Aristotel. Cea mai semnificativă diferență a fost aceea că, potrivit lui Darwin, oamenii şi animalele nu erau separați prin rațiune. El a susținut că tipul de inteligență animală descris în această perioadă ca instinct este inseparabil de inteligență. Aceasta însemna că fiecare om, oricât de inteligent ar fi fost el, poseda instinctele unui animal. Ceea ce îi făcea pe oameni speciali era voința. Capacitatea de a alege şi de a-şi exercita liberul arbitru era realizarea supremă a unei minți tripartite. Chiar şi cea mai simplă creatură putea recunoaşte lucruri, chiar dacă nu putea planifica în ce mod să le folosească cel mai bine, dincolo de instinct. Intelectul era inferior voinței în acest lanț al existenței. Pe ultima treaptă stătea afecțiunea sau emoția. Dar, după cum am pomenit deja în treacăt la începutul acestei secțiuni, emoțiile nu erau încă o categorie psihologică unitară, în ciuda efortului pe care oamenii îl făcuseră pentru a le pune laolaltă. Şi emoțiile aveau o ierarhie tripartită.

O modalitate excelentă de a întrezări peisajele intelectuale de altădată este aceea de a afla ce anume învățau oamenii într-o anumită epocă. Manualul psihiatrului Robert Henry Cole, din 1913, Mental Diseases („Bolile mintale”), deschide o astfel de fereastră, fiind foarte popular în învățământul din Marea Britanie, înainte de război. Potrivit lui Cole, afecțiunea avea propria ierarhie. Afecțiunea era „atrasă de ceea ce este plăcut şi... respinsă de ceea ce este neplăcut, dăunător sau dureros”. Trei fiind considerat un număr magic, existau aşadar şi trei tipuri de afecțiune. Cel mai de jos în ierarhie era „trăirea... la baza luptei pentru existență”, care era „în conformitate cu legile primare ale autoconservării şi reproducerii”.[239] Acestea erau senzațiile brute: un stimul urmat de un răspuns, fără intervenția gândirii. Ele modificau corpul, crescând sau micşorând dilatarea vaselor mici de sânge şi, prin urmare, afectau ritmul cardiac, respirația şi controlul muscular. La „nebuni”, a sugerat Cole, această categorie de afecțiune ar putea fi „pervertită, astfel încât o stare dureroasă să fie trezită de ceea ce ar trebui să fie plăcut”.[240] Abia după aceea ajungi la emoții.

Potrivit lui Cole, emoțiile nu înseamnă să-ți dai brusc seama că te înroşeşti sau lucruri de genul acesta. Ele sunt „legate de procesele mentale superioare de percepție şi de formare a ideilor”.[241] Acestea sunt trăiri construite pe idei, care pot fi

---

[239] Cole, R.H. Mental Diseases: A Text-Book of Psychiatry for Medical Students and Practitioners (Londra: University of Londra Press, 1913), p. 47.

[240] Cole, Mental Diseases, pp. 47–48.

[241] Ibidem, p. 48.

scurte (pasiune), lungi (dispoziție) sau atât de lungi, încât devin parte a personalității (temperamentul) unei persoane. În mod curios, Cole împarte temperamentele în patru grupe umorale – sangvin, flegmatic, coleric şi melancolic. Acest lucru este oarecum surprinzător, deoarece aproape sigur nu credea în vechea teorie a umorilor. Uneori ideile proaste pot persista în timp.

Emoțiile erau acele lucruri cărora Cole le-a dat nume precum frica, teroarea, furia şi dragostea.[242] Acestea, spre deosebire de trăiri, necesitau activarea conştiinței – gânduri. El a mai scris şi că emoțiile provoacă nebunie atunci când sunt excesive, deficitare sau cumva pervertite.[243]

În cele din urmă, în vârful ierarhiei, se află sentimentele. Aceste senzații superioare „diferă de emoțiile deja descrise prin faptul că reacțiile voluntare care implică atenție şi judecată intră în joc". Cu alte cuvinte, acestea sunt tipuri de afecțiune care folosesc voința. Ele includ vechii noştri prieteni, trăirile morale şi estetice, precum şi „sentimentele intelectuale". Sentimentele intelectuale, potrivit lui Cole, „rezultă din emoțiile superioare aduse în acțiune în stabilirea adevărului sau a credinței asupra oricărei afirmații date, care se află dincolo de orice contrazicere sau îndoială a persoanei". Deci seamănă puțin cu sentimentele morale, dar vizează chestiuni „mai" ştiințifice. Aceste trăiri sunt sentimentele care justifică o acțiune, care te fac să te simți sigur că ai dreptate. Şi acestea, dacă sunt în exces, deficitare sau pervertite, pot provoca nebunie. E felul în care

---

[242] Cole, Mental Diseases, p. 49.

[243] Ibidem, p. 51.

morala devine coruptă, dreptatea este pervertită şi arta poate deveni „grotescă”.[244]

Sentimentele şi voința au fost cele care au separat oamenii civilizați de animale. Şi nu doar de animale, ci şi de necivilizați şi de nebuni. Cu cât un om era mai încrezător în trăiri şi emoții/intelect, în detrimentul sentimentelor voinței, cu atât mai jos se afla pe scara evolutivă a ființelor. Omul civilizat reprezenta culmea evoluției. A dezvolta o boală mintală însemna să aluneci în jos pe scară, să-ți pierzi controlul asupra stăpânirii de sine, moravurilor şi judecăților şi să te transformi într-un necivilizat şi un sălbatic. Aşa cum afirma Claye Shaw, superintendentul de la Azilul Banstead din Sutton, Anglia, în 1904, nebunia era o „disoluție a «stării celei mai elevate a individului»„.[245]

Străduania pentru controlul voinței şi utilizarea corectă a sentimentelor morale, intelectuale şi estetice erau un mod al gânditorului de a descrie conceptul de masculinitate a epocii victoriene. Femeile erau mai conectate la emoțiile/intelectul lor, decât la sentimentele/voința lor. De aceea, conform credințelor predominante ale vremii, ele păreau mai susceptibile la boli mintale. Gândul că numărul cazurilor de isterie, mai mare în rândul femeilor, putea fi cauzat de opresiune nu le-a trecut niciodată prin minte bărbaților. Şi această idee nu va apărea încă multă vreme. Dar, după cum ştim, prejudecata că isteria era exclusiv o boală a femeilor era pe cale să explodeze ca un obuz.

---

[244] Ibidem, p. 52.

[245] Shaw, T.C., Ex Cathedra: Essays on Insanity (Londra: Adlard and Sons, 1904), p. 110.

Asta ne duce înapoi la Primul Război Mondial, când mii şi mii de oameni au început să prezinte simptome care, din toate punctele de vedere, semănau cu cele ale isteriei. Se credea că ororile războiului le diminuaseră bărbăția şi îi reduseseră la condiția de creaturi emoționale de natură feminină, „nebuni" din cauza separării de sentimentele lor şi a zdrobirii voințelor lor. Sau, dacă erai înclinat să-l urmezi pe Freud, toți aceşti bărbați trăiseră în copilăria lor ceva care determinase ulterior descărcarea anxietății. În orice caz, lumea a trebuit să accepte că atât bărbații, cât şi femeile ar putea suferi de acest tip de boală mintală, indiferent de cauza care a provocat-o. Nu conta cât de celebru erai.

Justiţie poetică

În iulie 1917, Preşedintele Camerei Comunelor se pregătea să citească o scrisoare în fața Parlamentului. Era o scrisoare scurtă şi la obiect. Autorul declara: „Am văzut şi am suportat eu însumi suferințele de pe front şi nu mai pot fi partizanul unei cauze care să prelungească aceste suferințe pentru scopuri pe care le consider rele şi nedrepte".[246] Autorul susținea că războiul degenerase de la a fi o cauză nobilă, devenind un mijloc de a cuceri şi anexa teritorii şi nu dorea să aibă nimic de-a face cu asta. Oamenii prezenți în

[246] Sassoon, Siegfried „Declaration Against the War", în Robert Giddings, The War Poets: The Lives and Writings of the 1914–18 War Poets (Londra: Bloomsbury, 1990), p. 111.

sală în ziua aceea trebuie să se fi întrebat de ce acest parvenit ofensator nu fusese pur şi simplu arestat, dus în faţa Curţii Marţiale şi împuşcat ca un dezertor ce era. Probabil erau frustraţi de faptul că mesajul lui beneficia de susţinerea a doi dintre cei mai respectaţi gânditori britanici ai vremii: filosoful Bertrand Russell şi scriitorul John Middleton Murry. Amândoi erau foarte apreciaţi în perioada respectivă şi, ca să fim oneşti, încă sunt. Implicarea lor a propulsat această scrisoare din sertarul unui ofiţer direct în vizorul presei. Reprezentanţii puterii trebuiau să facă ceva în legătură cu soldatul nemulţumit care trimisese scrisoarea, pentru că moralul este un lucru fragil chiar şi în vremurile cele mai favorabile. Dacă ar fi fost vorba despre o altă persoană, poate l-ar fi împuşcat, făcând din el un exemplu. Dar autorul acestei scrisori nu era un soldat oarecare. El era Mad Jack. Un om cunoscut sub numele de Siegfried Sassoon.

Siegfried Sassoon era fiul unui tată evreu bogat şi al unei mame catolice. Era bine educat, înalt, frumos şi, în ciuda faptului că se căsătorise cu o femeie, era homosexual. Sassoon se alăturase voluntar forţelor armate, din patriotism, chiar înainte de izbucnirea Primului Război Mondial. Fie şi numai ameninţarea conflictului era suficientă pentru a-l îmbrăca în uniformă, o uniformă pe care o umplea cu toată bărbăţia de care era capabil. Numele Mad Jack îi reflecta vitejia – uneori Sassoon era puţin prea curajos. La un moment dat, spre furia comandantului său, capturase de unul singur o tranşee germană, folosind doar o mână de grenade. În mai multe rânduri, Mad Jack îşi părăsise tranşeea în faţa patrulelor de bombardament, în întunericul nopţii, dând dovadă de un curaj maniacal, care îi inspira pe oamenii aflaţi sub conducerea lui şi le insufla încredere superiorilor săi. A câştigat o medalie – Crucea

Militară – „pentru curajul de care a dat dovadă în timpul unui raid asupra tranşeelor inamice”. La momentul în care îşi redacta scrisoarea, o recomandare pentru cea mai prestigioasă onoare militară acordată de Regatul Unit, Victoria Cross, aştepta pe biroul superiorilor săi. Siegfried Sassoon era băiatul-model pentru bărbaţi.

Dar asta până când dragul său prieten David Cuthbert Thomas a fost ucis. Sassoon era de neconsolat, fiindu-i aproape imposibil să renunţe la durere. Moartea lui Thomas fusese ultima picătură. Sângele, măcelul, groaza pe care le vedea încontinuu de ani buni au răbufnit deodată. Personajul său, Mad Jack, nu era decât un tertip menit să mascheze frica profundă şi depresia care îl măcinau. În timpul unei călătorii înapoi în Anglia, şi-a aruncat Crucea Militară în râul Mersey – un act de catharsis, pentru a îmblânzi una dintre stările sale cele mai întunecate. Apoi, în timp ce se odihnea în spital, după ce se îmbolnăvise de rujeolă, a scris acea scrisoare. El a intitulat-o A Soldier’s Declaration („Declaraţia unui soldat”). Starea de spirit din Parlament la auzul conţinutului scrisorii a fost aproape sigur una de furie. Cine se credea Mad Jack Sassoon? Ce se întâmplase cu bărbăţia lui? Ce aveau să facă parlamentarii? Soluţia a fost una simplă: dacă Sassoon nu se mai comporta ca un bărbat, poate că el, ca atâţia alţii, devenise „nebun”. Aşa că l-au îmbarcat pe un vas, trimiţându-l înapoi în Anglia, unde avea să fie întâmpinat de doamne dezamăgite, apoi într-un autobuz către Spitalul de război Craiglockhart, de lângă Edinburgh.

Sassoon nu este faimos acum pentru că a aruncat medalii în râu sau pentru că a protestat împotriva unui război pe care părea să-l susţină atât de temeinic. Sassoon este cunoscut pentru poeziile sale. Opera lui a fost scrisă ca un

mijloc de a se elibera de emoțiile violente pe care le-a trăit în timpul războiului şi de a-l păstra pe Mad Jack separat de Siegfried. Nevoia de a scrie nu l-a părăsit în timp ce se afla în Craiglockhart, doar i-a deturnat puțin atenția. Mai degrabă decât o descriere a ororilor fizice ale războiului, el ne-a oferit o perspectivă asupra minții celor şocați.

Supraviețuitorii

Fără îndoială că în curând vor fi iar bine; şocul şi încordarea

Îi fac să bâiguie cuvinte fără sens.

Se înțelege că „tânjesc să meargă din nou pe câmpul de bătaie” —

Aceşti băieți cu fețe îmbătrânite, răniți şi învățând să meargă,

Vor fi uitat curând nopțile bântuite de stafii;

Loiali fantomelor prietenilor morți, —

Coşmarurile doldora de crime; şi vor fi mândri

De războiul glorios care le spulberă mândria toată...

Bărbați care-au ieşit la luptă, sumbri şi bucuroşi;

Copii, cu ochii plini de ură, sfâşiați şi nebuni.[247]

[247] Sassoon, Siegfried, The War Poems of Siegfried Sassoon (Londra: William Heinemann, 1919), pp. 43–44.

Interesant este faptul că Sassoon s-a concentrat asupra dorinței tovarăşilor lui afectați de nevroza de război de a se vindeca, a dorinței lor de a reveni în prima linie. Aceasta este, bineînțeles, ceea ce voia şi guvernul. S-a dorit ca aceşti bărbați să se facă bine şi să lupte din nou. Chiar şi Sassoon, simțindu-se revigorat mental, s-a alăturat din nou trupelor în 1918. Potrivit lui Sassoon, chiar şi cei care fuseseră distruşi de război ar fi vrut să iasă din nou la luptă şi să-l câştige. Dar ceea ce e interesant pentru discuția noastră este ultima propoziție: „Copii, cu ochii plini de ură, sfâşiați şi nebuni". Sassoon nu sugerează că aceşti bărbați ar fi efeminați în vreun fel sau că ar suferi de o boală specifică femeilor. El spune că au devenit copii.

Şi iată marea noutate: unul dintre lucrurile cele mai bizare legate de nevroza de război este raritatea cu care sunt menționate femeile în astfel de contexte. Acestea din urmă nu erau afectate de nevroza de război, nici măcar asistentele care serveau în prima linie a frontului. Ele sufereau de isterie. Nevroza de război a fost o boală masculină şi a rămas astfel. Această distincție le-a permis bărbaților afectați de război să nu fie considerați afectați de o boală feminină. Şi asta mă aduce înapoi, la faimosul ultim vers al poemului Dacă, de Rudyard Kipling:

Dar mai mult: vei fi Om, băiatul meu!

Aşa cum Sassoon şi-a comparat camarazii cu nişte copii, Kipling a descris ceea ce face dintr-un băiat un bărbat. Lista de trăsături masculine a lui Kipling a fost un inventar al lucrurilor care diferențiau bărbații adulți de copii. Aceasta este cheia înțelegerii modului în care nevroza de război era privită la vremea respectivă: ea nu era produsă de emasculare; era rezultatul unui fenomen pe care Freud îl va numi regresie.

Regresia postulează ideea că un eveniment traumatic ar putea determina întoarcerea într-o etapă anterioară a dezvoltării emoționale. A fost o extensie a teoriei recapitulării.[248] Această teorie este cunoscută mai ales pentru expresia „Ontogenia repetă filogenia". Mai simplu spus, mulți oameni de ştiință au crezut că, pe măsură ce fătul se dezvoltă în uter, acesta se transformă dintr-un organism unicelular într-un protomamifer, apoi într-un primat simplu. După care devine un primat complex. Pentru ca, în cele din urmă, să devină om. Desigur, ştim acum că acest lucru nu este adevărat nici pe departe, dar a fost o credință răspândită pe scară largă. În mod similar, Freud a descris regresia ca pe un fel de „involuție" sau „o întoarcere la fazele anterioare ale dezvoltării psiho-sexuale".[249]

La vremea respectivă, se considera că idealul evoluției nu era pur şi simplu omul: era bărbatul adult, civilizat şi matur sexual. Băieții tineri se aflau în plin proces de înaintare spre acea etapă şi, abia în clipa în care ajungeau în acel punct, voința şi sentimentele puteau fi controlate în mod adecvat.

---

[248] Sfârşitul războiului: declarația unui soldat.

[249] Freud, Sigmund, Despre psihanaliză. Cinci prelegeri ținute la Universitatea Clark, Editura Herald, Bucureşti, 2011 (N.t.).

Abia atunci ai putea fi bărbat (fiul meu). Dar psihologii credeau, de asemenea, că nu toți băieții călătoreau pe drumul spre bărbăție în acelaşi ritm. Pentru unii, bărbăția putea veni devreme, în timp ce alții nu atingeau maturitatea deplină în momentul în care erau trimişi la război. Nevroza de război, se credea, arătase lumii că ororile războiului industrial modern ar putea elimina bărbații care nu depăşiseră încă etapele maturizării emoționale, rămânând infantili în lipsa lor de voință şi control emoțional.

Uneori, aceşti bărbați imaturi puteau părea complet dezvoltați, până în clipa în care cădeau victimă războiului şi erau aruncați înapoi, într-o stare infantilă, de ravagiile bătăliei. Ideea a fost atât de populară, încât a trecut din lumea ştiinței în cultura populară. De exemplu, romanul publicat de Rebecca West în 1918, The Return of the Soldier („Întoarcerea soldatului"), spune povestea unui căpitan pe nume Chris Baldry, un soldat care se întoarce din tranşee şocat şi regresează la vârsta adolescenței, 15 ani din viața lui fiindu-i complet şterşi din memorie.[250]

Din cenu**şă**, un phoenix

Războaiele sunt evenimente îngrozitoare, iar în Primul Război Mondial, rolul jucat de bolile mintale a fost unul semnificativ. Rolul jucat de emoțiile care au stat la baza

[250] West, Rebecca, The Return of the Soldier (Londra: Virago Modern Classics, 2010).

producerii şocului, precum şi înțelegerea acelor emoții la momentul respectiv, în conturarea rezultatului războiului, este imposibil de calculat vreodată. Dar aproape sigur nu a fost unul minor. Cu toate acestea, istoria psihologiei ca disciplină ştiințifică serioasă a fost irevocabil modificată de apariția nevrozei de război şi de dorința de a o înțelege şi a o trata. Când modul predominant de înțelegere a emoției din epoca respectivă s-a lovit de realitatea şocului nevrozei de război, a fost primul test real al ideii că emoțiile sunt produse ale creierului. Intelectualii de frunte ai vremii n-au reuşit să treacă însă testul – multe dintre ideile lor s-au dovedit a fi greşite. Dar nu trebuie să uităm că psihiatria şi psihologia erau atunci la începuturi. Vestea bună este că lucrurile s-au îmbunătățit între timp.

Vărul modern al nevrozei de război, PTSD, este luat mai în serios atât în ceea ce priveşte tratamentul, cât şi profilaxia. Deşi înțelegerea noastră despre toate aceste chestiuni este departe de a fi perfectă, rămâne puțin probabil ca noi să fi putut ajunge atât de departe, fără efortul pionierilor ştiinței emoției. Orice cititor care a căutat ajutorul unui terapeut datorează ceva acestor gânditori, care s-au zbătut în întuneric pentru a menține oamenii capabili să lupte. S-au înşelat aproape complet în privința tuturor lucrurilor, dar au conferit o anumită legitimitate psihologiei, ceea ce i-a permis să înceapă să corecteze lucrurile. Ei bine, cel puțin unele lucruri, în orice caz. Încă se luptă să înțeleagă emoțiile, dar vom ajunge şi la asta.

În primul rând, trebuie să ne îndreptăm atenția către o înțelegere diferită a emoțiilor, una care a apărut într-o altă zonă a globului şi era pe punctul de a trezi un balaur adormit. Ideea aceasta va răzvrăti un popor, îndemnându-l

la revoluție, şi va aşeza o națiune pe drumul spre a deveni una dintre forțele dominante ale lumii moderne.

12. Umilirea Dragonului

La apogeul celui de-al Doilea Război Sino-Japonez, un conflict care a coincis cu cel de-al Doilea Război Mondial, membrii Partidului Comunist Chinez erau ocupați să susțină o serie de spectacole în satele din China. Nu erau spectacole cu muzică şi dans – deşi au existat şi multe elemente de acest tip. Erau spectacole mult mai reale. Mai sinistre. Cândva, la începutul anilor 1940 (nimeni nu ştie exact când), în satul Zhangzhuangcun, din provincia sud-estică Shanxi, un astfel de spectacol era pe cale să înceapă.

Primul act a implicat convocarea tuturor membrilor Partidului Comunist local la o întâlnire. Scopul acestei întâlniri a fost organizarea. Fiecărui membru de partid i s-a acordat un rol, o persoană-țintă şi o serie de acuzații care trebuiau aduse împotriva persoanei respective. De obicei, membrii partidului urmăreau proprietarii de terenuri, oficialii care abuzau de puterea lor şi orice persoană care îşi folosise statutul pentru a asupri. Membrii partidului au primit, de asemenea, ranguri: preşedinte – primul acuzator, al doilea acuzator – gardian, apoi contabil şi aşa mai departe.

Scopul celei de-a doua etape a fost acela de a obține „funduri pe scaune” – mobilizarea localnicilor şi atragerea publicului. Spectacolul a avut loc în cadrul a ceea ce s-a

numit „o reuniune de luptă”. Printr-o serie de acțiuni bine regizate, comuniştii doreau să determine publicul să li se alăture şi să vorbească despre transgresiunile acuzatului. Dar forța acuzațiilor depindea de numărul persoanelor: cu cât mulțimea era mai mare, cu atât reacția ar fi fost mai puternică. Aveau nevoie de participarea a cât mai mulți localnici – dacă reuşeau să adune doar o duzină sau câteva zeci, spectacolul nu ar fi fost unul de succes.

Odată ce sala de reuniuni a fost umplută, a început cea de-a treia etapă. Membrii partidului i-au adus pe acuzați. Primul acuzator dădea frâu liber emoțiilor sale. Țipa; plângea; arăta cu degetul spre chipurile persoanelor acuzate. Al doilea acuzator făcea acelaşi lucru, totul susținut de scandarea lozincilor comuniste de către membri plasați strategic în rândurile audienței. Participanții la acest spectacol nu disimulau exprimarea acestor sentimente. Erau autentici. Trebuiau să fie, pentru a obține efectul dorit. Era un tribunal al emoțiilor brute, unde pasiunile erau eliberate.[251]

Cu toate acestea, în Zhangzhuangcun, mulțimea a rămas tăcută – niciun cuvânt, nicio acuzație. Cu toții fuseseră învățați că trebuie să respecte persoana acuzată. Li sau regulile de comportament – o noțiune de care ne putem aminti din Capitolul 9 – erau esențiale pentru cultura lor. Omul judecat era un oficial local, conducătorul lor, cel mai bun dintre ei. Tradiția dicta modul adecvat de comportament în prezența sa. Preşedintele comunist a întrebat: „Haideți: cine are dovezi împotriva acestui om?”

---

[251] Descrisă în Yung-fa Chen, Making Revolution: The Communist Movement in Eastern and Central China, 1937–1945 (Berkeley: University of California Press, 1986), pp. 186–187.

Dar nu s-a rostit nimic. În cele din urmă, vicepreşedintele şi-a pierdut cumpătul şi l-a pălmuit pe acuzat, cerându-i: „Spune adunării cât ai furat”. Palma aceea şi-a atins scopul, reuşind să transforme reacţiile.

În noaptea care a urmat, puţini oameni din sat au dormit. Nu mai văzuseră niciodată un ţăran lovind un oficial. Pentru ei, era ceva suprarealist, era ca şi cum ar fi vizionat o piesă de teatru. Ştiau însă că nu era ficţiune. Palma vicepreşedintelui le relaxase temerile şi le slobozise limbile. Ţăranii s-au eliberat de restricţiile regimului lor emoţional şi s-au alăturat spectacolului.

Femeile au fost primele care l-au atacat pe agresorul lor. Adesea aveau mult mai multe motive pentru care să fie furioase decât bărbaţii, deoarece, după cum se întâmplă atât de des, erau mai oprimate. Bărbaţii le-au urmat exemplul, exprimându-şi nemulţumirile proprii. Acuzatul răspundea, la rândul său, cu agresivitate. Într-adevăr, acuzaţii capabili să facă asta au fost preferaţi în procesul de selecţie. Un om în suferinţă şi năpădit de lacrimi putea trezi mila. Un adversar robust şi sfidător provoca doar mai multă furie. Totul făcea parte din spectacol, unul autentic, menit să provoace un răspuns emoţional şi să electrizeze masele. Şi a funcţionat. Dacă acuzatul avea noroc, întâlnirea se încheia printr-o procesiune care-l conducea pe străzi, cu o pălărie cu urechi de măgar. Dacă avea ghinion... ei bine, sunt sigur că poţi ghici.

Acest tip de teatru emoţional a făcut parte dintr-o lungă şi dură luptă către victorie. Partidul Comunist Chinez (PCC) există în mod oficial în China încă din 1921. Multă vreme şi-a construit o reţea de baze secrete în mediul rural, adunând oamenii în sprijinul cauzei sale. Adesea, membrii trebuiau

să întreprindă ceea ce a devenit cunoscut sub numele de Chángzhēng sau Lunga Expediție – uneori numită şi Marşul cel Lung. Este vorba despre o serie de retrageri către nordul şi vestul Chinei, pentru a scăpa de ghearele Kuomintangului sau ale Partidului Naționalist Chinez. Grație sprijinului american, forțele Kuomintangului erau susținute de 4,3 milioane de oameni, care au fost totuşi învinşi atunci când comuniştii mai bine organizați în bătălia de la Liaoshi au făcut victoria aproape inevitabilă. Pe data de 1 octombrie 1949 a luat ființă Republica Populară Chineză, avându-l ca lider pe Mao Zedong.

Succesul comunismului în China anilor 1950, după 200 de ani de guvernare imperială şi apoi naționalistă, nu este surprinzător, dacă ținem cont de epoca precedentă. China traversase 100 de ani în care fusese constant lovită, invadată, umilită şi batjocorită. Japonia şi Occidentul fuseseră nişte agresori deosebit de insistenți. Emoțiile s-au dezlănțuit. Şi de aceea şedințele în care se confruntau erau atât de importante. Comuniştii au reuşit să câştige poporul chinez pentru că, în mare parte, au înțeles puterea sentimentelor – şi modul de a le manipula.

La fel ca în Japonia, înțelegerea predominantă a emoțiilor în China prerevoluționară venea dintr-un amestec de tradiții şi idei, dintre care cele mai multe erau vechi de mii de ani. Mao şi aliații săi din PCC le-au înțeles bine – atât de bine, încât au ajuns în cele din urmă să le folosească drept armă secretă. Dar, înainte de a examina arma, să trecem în revistă emoțiile cu care a fost încărcată. Totul a început cu un om care se plimba prin munții Chinei, în urmă cu mai bine de 2000 de ani.

Dao de a nu face nimic

Într-o zi călduroasă din secolul al III-lea î.Hr., în munții din provincia chineză cunoscută acum sub numele de Méngchéng Xiàn, legendarul filosof daoist Chang-tzŭ făcea o plimbare cu prietenii.[252] S-a oprit să privească un copac deosebit de frumos, cu ramurile lungi, pline de frunze de un verde foarte viu. În timp ce stătea acolo, admirându-l, un tăietor de lemne a trecut pe lângă el, fără să trădeze vreo urmă de interes. Chang-tzŭ l-a întrebat pe tăietorul de lemne de ce a trecut nepăsător pe lângă un copac de-a dreptul uimitor. Tăietorul a răspuns:

— Nu poate fi folosit la nimic.

— Acest copac, a spus Chang-tzŭ, prin faptul că lemnul său nu este bun la nimic, va ajunge să-şi trăiască viața care i-a fost dată de ceruri, nu crezi?

Tăietorul de lemne a fost de acord.

---

[252] Ca observație suplimentară, unii istorici, precum Russell Kirkland, nu consideră că ar fi existat vreodată o persoană reală pe nume Chang-tzŭ. Acesta ar fi fost un personaj inventat de un bărbat pe nume Kuo Hsiang, care a scris 600 de ani mai târziu. Dar există o biografie anterioară, scrisă de un om numit Sim Qian, la numai o sută de ani de la moartea lui Chang-tzŭ. Este imposibil să aflăm cu certitudine. Ceea ce ştim acum este că înțelepciunea conținută în cartea atribuită lui, Zhuangzi, reprezintă un text important în istoria daoismului. Prin urmare, voi considera că el chiar a existat. A se vedea Russell Kirkland, Taoism: The Enduring Tradition (Abingdon, UK: Routledge, 2004), pp. 33–34.

A doua zi, Chang-tzŭ s-a întors la casa prietenului care-l găzduise. Prietenul, bucuros să-şi vadă mentorul, a poruncit să fie sacrificată o gâscă, astfel încât tovarăşii să poată lua împreună o cină bună. Fiul prietenului a întrebat care dintre cele două gâşte ar trebui mâncată.

— Una dintre ele poate măcăni, iar cealaltă nu poate. Pe care s-o omor, te rog?

— Pe cea care nu poate, a răspuns tatăl său.

Mai târziu, după ce a auzit de aventurile lui Chang-tzŭ, unul dintre colegii săi de călătorie a întrebat:

— Ieri, pentru că lemnul său nu era bun pentru nimic, copacul din munți a fost lăsat să-şi trăiască viața care i-a fost hărăzită. Astăzi, deoarece lucrurile din care este făcută nu sunt bune de nimic, gâsca gazdei noastre este moartă. Care e părerea dumneavoastră despre toate astea, domnule?

Un zâmbet a coborât peste chipul lui Chang-tzŭ.

— Aş fi înclinat să mă stabilesc la jumătatea distanței dintre a fi bun pentru ceva şi a nu fi bun la nimic... „Când balaur, când şarpe,/Te transformi împreună cu vremurile."[253]

Această poveste este parțial un atac la adresa confucianismului – aproape tot ceea ce a scris Chang-tzŭ poate fi încadrat astfel. Îi plăcea să sublinieze faptul că li a făcut mai mult rău decât bine. Lucrurile se schimbă, gândea el. „Colțurile dure ale onestității vor fi tocite." Ideea este că

[253] Chang-tzŭ, The Inner Chapters, trad. A. C. Graham (Indianapolis: Hackett Publishing, 2001), pp. 120–121.

toată lumea e „când balaur, când şarpe”. Regulile categorice care pretind să guverneze absolut orice circumstanțe particulare, întotdeauna şi pentru totdeauna, nu funcționează. Există o cale mai bună, se gândea el. Şi asta ne duce la o altă poveste.

Hui Shih, unul dintre cei mai apropiați prieteni ai lui Chang-tzŭ, a primit vestea că soția lui Chang-tzŭ a murit. De obicei, conform tradiției confucianiste, răspunsul corect la pierderea soției cuiva era să jeleşti timp de trei ani. Se spune că însuşi Confucius ar fi acuzat un om, pe Zai Wo, de imoralitate, pentru că întrebase dacă oamenii pot înceta să jelească după numai un singur an. Simplul fapt de a sugera o astfel de contrazicere a li însemna că xin (inima) lui nu era corectă. Ren, respectiv umanitatea lui, era dezactivată. Chih-ul său (înțelegerea binelui şi a răului) era denaturată. Cel mai rău, hsiao sau responsabilitatea față de familia sa era complet abandonată. Li spunea că perioada corectă de doliu era de trei ani, prin urmare aceasta dura vreme de trei ani.[254]

Probabil vă imaginați surpriza lui Hui Shih, când a ajuns acasă la bătrânul său prieten, doar pentru a-l găsi bătând toba în strachinile din bucătărie şi cântând. Hui Shih l-a întrebat:

---

[254] Confucius, Analecte, trad. Lucian Pricop, (Editura Cartex 2000, 2019) (N.t.). De altfel, dacă aceşti termeni chinezeşti par familiari, voi presupune că mi-ai urmat sugestiile şi ai citit în primul rând acele fragmente din carte care te-au interesat cel mai mult. În acest caz, totul va deveni foarte clar citind şi Capitolul 9.

— Când ai locuit cu cineva... şi aţi crescut copii şi aţi îmbătrânit împreună, să refuzi să îi plângi moartea este destul de rău, dar să baţi toba pe oale şi să cânţi – poate exista oare un lucru mai ruşinos?

Ca întotdeauna, Chang-tzŭ a avut un răspuns:

— Nu este aşa. Când a murit pentru prima dată, crezi că am fost în stare să nu simt pierderea? M-am uitat înapoi, la începuturile ei; a existat un timp înainte de începutul vieţii. Nu numai că nu a existat viaţă, a existat un timp înainte de existenţa formei. Nu numai că nu a existat nicio formă, a existat un timp înainte de existenţa energiei. Amestecând totul împreună într-un amalgam amorf, ceva s-a schimbat, şi a apărut energia; prin alterarea energiei s-a ivit forma, prin alterarea formei a apărut viaţa. Acum, modificată din nou, ea a trecut în moarte. Va ţine tovărăşie primăverii şi toamnei, verii şi iernii, în succesiunea celor patru anotimpuri. Când era pe cale să se întindă şi să doarmă în cel mai mare dintre conace, eu, cu plânsul meu, nu ştiam nimic mai bun decât să o plâng. Mi-a venit gândul că sunt neînţelegător faţă de destin, aşa că m-am oprit.[255]

Chiar şi viaţa se schimbă şi este trecătoare. Moartea şi viaţa sunt wu şi yu; nefiinţa şi fiinţa. Sunt două părţi necesare ale aceluiaşi lucru – Dao sau calea. În opinia lui Chang-tzŭ,

[255] Chang-tzŭ, The Inner Chapters, pp. 123–124.

nu există motive întemeiate pentru care viața este mai bună decât moartea. A uita acest lucru şi a ajunge la extreme înseamnă „a te opune Puterii (de) [lui Dao]; şi nimic din lume care contravine Puterii [lui Dao] nu poate dura”.[256] Nu deveni copacul frumos sau gâsca ce nu scoate niciun sunet. Singura modalitate este să te supui puterii lui dao şi, pentru asta, ai nevoie de echilibru. Ai nevoie de calm.

Trucul este să eviți lucrurile care te pot tulbura. Daoismul susține că cele cinci culori, cele cinci gusturi şi cele cinci tonuri – ceea ce vedem, gustăm şi auzim – sunt vinovate pentru excesul nostru de entuziasm. Dacă urmărirea acestora ne domină viața, devenim tensionați. Cea mai bună modalitate de a fi, conform unui text daoist numit Daodejing, este să fii „ca un prunc care încă nu zâmbeşte” şi să ai „inima unui idiot”.[257] Să fii netulburat, calm şi uşor.

Fac o scurtă prezentare a Daoismului, deoarece influența sa în China a reprezentat un obstacol pentru Partidul Comunist Chinez. Daoismul nu i-a fost de niciun folos lui Mao Zedong. El nu a văzut lumea ca pe ceva ce trebuie pur şi simplu acceptat. Nu credea că starea în care se afla China la începutul secolului XX avea nevoie de calm. Era momentul să devii balaur – şi şarpe. Momentul în care trebuia să-ți rişti gâtul. Pentru a fi gâsca folositoare care măcăie, nu copacul care a stat toată viața fără să facă nimic. Nici mintea unui copil, nici inima unui idiot nu i-au fost de folos. Trebuia fie să găsească o modalitate de a-i determina pe daoişti să renunțe la această credință, fie să

[256] Ibidem, p. 211.

[257] Lao Tse, Tao Te Ching: Cartea despre Tao şi calitățile sale, traducere de Lucian Pricop, Editura Cartex, Bucureşti, 2019 (N.t.).

renunțe el la ei. Şi asta însemna să se bazeze pe o înțelegere mai viscerală a sentimentelor.

Qi-ul emoţiilor

Pentru a explica modul în care chinezii îşi înțelegeau trăirile, trebuie să încerc mai întâi să explic conceptul de qi. Qi-ul seamănă puțin cu energia sau cu forța vitală. Este ceva creat de toate lucrurile. Curge prin ele şi printre ele. Gândiți-vă la forța din Războiul Stelelor – dar nu la mişcarea obiectelor cu ajutorul minții – şi veți fi pe drumul cel bun.

Un alt mod de a înțelege qi-ul este prin opoziție cu li. Li, aşa cum am spus, se referă la modul corect de a te comporta, dar, în principiu, se referă la un „tipar" – atât un tipar de comportament, cât şi un tipar pentru toate lucrurile din univers, care se formează şi se reformează în diferite aranjamente, fără a fi vreodată distruse. Sau, pentru a-l cita pe Alan Watts, li este „ordinea asimetrică, nerepetitivă şi neregulată pe care o găsim în modelele apei în mişcare, în formele copacilor şi ale norilor, ale florilor de gheață de pe ferestre sau în împrăştierea pietricelelor pe nisipul plajei".[258] Acest concept este legat de comportament, deoarece a înțelege structurile care formează ceva înseamnă a înțelege ce este acel ceva şi cum ar putea fi el folosit. De exemplu, înțelegerea diferitelor modele create de apă ne poate ajuta să

[258] Alan Watts, Tao: The Watercourse Way (New York: Pantheon Books, 1975), pp. 45–46.

valorificăm puterea apei prin construirea unei mori de apă. În mod similar, înțelegerea rolului diferitelor tipare de comportament şi respectarea acestora pot ajuta la menținerea unei vieți ordonate – fac ca morile de apă ale societății să se învârtă aşa cum ar trebui.

Dacă ne imaginăm qi-ul ca tot ceea ce nu este li, dar, în acelaşi timp, curge şi conectează tiparele, atunci ne apropiem de o înțelegere corectă. Această descriere nu este una exactă, dar reprezintă cea mai bună aproximare posibilă. Adevărul este că sensul exact al lui qi se schimbă de la autor la autor şi de la o perioadă la alta. Pe măsură ce curge liber prin toate, qi ar trebui să curgă liber şi prin corp. Blocajele qi-ului în anumite organe, conform textelor medicale antice chineze, constituie cauza anumitor emoții.

Toate emoțiile iau naştere în ficat, deoarece acesta este primul loc în care qi-ul se blochează, determinând dezechilibrul celorlalte viscere şi producerea în exces a elementelor respective. Prin elemente mă refer la lemn, foc, pământ, metal şi apă – cele cinci elemente, din care vechii chinezi credeau că sunt făcute toate lucrurile. Fiecare organ major era responsabil pentru producerea unuia dintre aceste elemente, iar producția lor echilibrată era esențială pentru viață şi buna circulație a qi-ului.

Dacă inima nu este capabilă să primească qi-ul, focul ei devine prea mare pentru a fi controlat şi toată bucuria este stinsă, afectând shen-ul sau spiritul, făcându-l să devină neliniştit. După cum scria un medic confucianist rămas anonim, în jurul anului 502 d.Hr.:

Dacă spiritul este în pace, inima este în armonie; când inima este în armonie, corpul este întreg; dacă spiritul se irită, inima se tulbură, iar când inima se tulbură, corpul se răneşte; de aceea, dacă cineva caută să vindece corpul fizic, trebuie mai întâi să regleze spiritul.[259]

Dacă inima este necontrolată, aceasta poate duce la tulburări de dispoziție. Dar ruşinea nu constituie un factor în medicina chineză, ceea ce este ciudat, având în vedere locul important pe care îl ocupă ea în confucianism şi în gândirea orientală în general. De asemenea, nici depresia, anxietatea şi stresul – sau orice altă emoție care ar fi uşor de recunoscut pentru psihologia modernă – nu sunt importante. În schimb, echivalentele aproximative ale ruşinii, depresiei, anxietății şi stresului se regăsesc împreună în ceea ce este cel mai bine descris ca fiind o tulburare emoțională – bēi díe.[260] Bēi díe implică atât elemente de ruşine şi neadecvare, cât şi aspecte ale depresiei. Un alt cuvânt pentru aceasta ar putea fi umilirea. Aşa se întâmplă atunci când furia din ficat ajunge să blocheze qi-ul inimii, provocând dispariția bucuriei, şi bēi

[259] A se vedea Capitolul 1 de Liuzi (Maestrul Liu), în Baizi Quanshu (A Complete Collection of Works by the One Hundred Masters) (Shanghai: Zhejiang Renmin Chubanshe, 1991), 6:1, în traducerea lui Heiner Fruehauf, „All Disease Comes from the Heart: The Pivotal Role of the Emotions in Classical Chinese Medicine", în Journal of Chinese Medicine (2006): 2.

[260] Pentru o definiție, vezi Bob Flaws şi James Lake, MD, Chinese Medical Psychiatry: A Textbook and Clinical Manual (Portland, OR: Blue Poppy Enterprises, 2001).

díe îți consumă sufletul. În cele din urmă, după prea multă umilință, poate că mânia este tot ce mai rămâne.

Un secol de umilință

În 1839, Lin Zexu scria o scrisoare. Politician de carieră şi fiu al unui politician de carieră, a avansat rapid pe scara ierarhică, devenind guvernator general al provinciilor Hunan şi Hubei în 1837, înainte de a fi promovat în funcția de comisar imperial. Problema pentru Lin Zexu era goana Occidentului după bunuri de lux orientale şi, mai exact, modul în care acesta din urmă plătea pentru ele. Chinezii nu primeau bani în schimbul bunurilor pe care le vindeau britanicilor: erau plătiți în opiu. Şi China se săturase.

Totul a început într-o manieră relativ inofensivă: opiul fusese utilizat pentru prima dată ca ingredient al ceaiului chinezesc, în scopuri medicinale, în secolul al VII-lea. Dar de când oamenii începuseră să-l amestece cu tutun, într-o substanță numită madak, acesta căpătase un rol recreativ sinistru. China a interzis madak-ul în 1729, dar acest lucru nu a împiedicat opiul să intre în țară, şi nici oamenii să devină dependenți. Problemele s-au înrăutățit doar atunci când britanicii şi-au intensificat importurile de opiu indian în China, în 1781. Întreaga industrie sordidă, de la producător la consumator, a fost monopolizată de Compania Britanică a Indiilor de Est – o companie care nu profita pentru prima dată de suferințele altora.

Pe întreg teritoriul Chinei, nenorocirea provocată de opiu a fost una profundă. Dependența pe scară largă producea probleme grave, nu în ultimul rând pentru că oamenii aveau comportamente imprevizibile – renunțând la obligațiile li şi căzând din dao. Consumul de opiu în China nu a fost rezervat doar păturilor celor mai sărace, abundând de cerşetori. Devenise drogul de elecție pentru oficialii chinezi şi oamenii bogați. Era un simbol al statutului – o emblemă a onoarei. Trebuia făcut ceva. Având în vedere faptul că pentru consumul de opiu fusese instituită pedeapsa cu moartea, această nerespectare a comportamentului adecvat a constituit o preocupare importantă. Aşa încât Lin Zexu a adresat o scrisoare unei persoane despre care credea că ar fi avut puterea să-l ajute: conducătoarea Imperiului Britanic, Regina Victoria.

El a început prin a evidenția cât de benefic considera că este comerțul dintre cele două imperii, amintindu-i reginei cât de mult câştigase Marea Britanie de pe urma acestor schimburi.

Noi, cei din Dinastia cerească, am hrănit şi prețuit poporul vostru de departe şi i-am acordat dovezi reînnoite ale politeții şi bunătății noastre. Doar în aceste circumstanțe, țara domniilor voastre – obținând un imens avantaj din relațiile sale comerciale cu noi, care continuă de 200 de ani – a devenit regatul bogat şi înfloritor despre care se spune că este!

Apoi a trecut la subiect:

Dar, pe parcursul relațiilor comerciale care au existat de atâta vreme, printre numeroşii negustori străini care recurg la el se numără şi grâul şi neghina, cei buni şi cei răi; şi dintre aceştia din urmă sunt unii, care, introducând opiul prin furt, au sedus poporul chinez şi au provocat fiecare provincie a țării să se intoxice cu otrava aceea. Ei ştiu doar să-şi urmărească avantajele proprii, nu le pasă dacă îi rănesc pe ceilalți! Acesta este un principiu pe care Providența cerească îl respinge; şi pe care omenirea îl priveşte în general cu ură!

Şi a subliniat că:

Am auzit că în țara domniilor voastre opiul este interzis cu cea mai mare strictețe şi severitate – aceasta este o dovadă puternică a faptului că se cunoaşte foarte bine cât de dureros este efectul său pentru omenire.

Apoi, apelând la natura milostivă a reginei Victoria, a încheiat cu o rugăminte:

Rugăm pe Înălțimea Voastră imediat, la primirea acestei comunicări, să ne informeze cu promptitudine cu privire la starea lucrurilor şi cu privire la măsurile pe care le urmăriți pentru a pune capăt răului produs de opiu. Vă rugăm să

permiteți ca răspunsul Domniei Voastre să ne parvină cât mai curând. Nu formulați nicio scuză sau amânare. O comunicare foarte importantă.[261]

Mai milostivă sau nu, regina Victoria nu a primit niciodată scrisoarea. Chiar dacă a fost tipărită şi în ziare, este puțin probabil să o fi citit.

Când a devenit clar că nu va exista niciun răspuns, împăratul chinez a cerut ca Lin Zexu să acționeze, iar acesta s-a conformat. I-a arestat pe comercianții chinezi de opiu şi a plasat fabricile şi depozitele străine sub asediu, până când au predat toate stocurile de droguri, pe care le-a distrus. Dar negustorii britanici voiau despăgubiri. Nici Lin Zexu, nici împăratul său nu aveau totuşi nicio intenție de a le plăti. Sperau că acest lucru va pune capăt problemei – că britanicii vor înțelege eroarea abordării lor şi vor începe să facă tranzacții cu lucruri ce nu distrugeau oamenii care se ocupau de comercializarea lor. Uitaseră încăpățânarea şi aroganța Imperiului Britanic, precum şi angajamentul său total de a obține bani fără restricții.

Cu siguranță, nu îşi imaginau că britanicii vor trimite nave de război pentru a recupera banii negustorilor. Dar, desigur, Marea Britanie era un stat fiscal-militar. Banii câştigați din vânzările de opiu şi alte tranzacții achitau cheltuielile forțelor maritime, a căror sarcină principală era aceea de a

[261] Lin Zexu, scrisoare către Regina Victoria, 1839, trad. Mitsuko Iriye şi Jerome S. Arkenberg, în Modern Asia and Africa, ed. William H. McNeill şi Mitsuko Iriye, Readings in World History 9 (Oxford, UK: Oxford University Press, 1971), pp. 111–118.

menține constant fluxul acestor lichidități. Într-o prefigurare a ceea ce urma să se întâmple când americanii au ajuns în Japonia, britanicii au sosit cu arme care depășeau cu mult ceea ce aveau chinezii la îndemână.

Şi aşa a început primul dintre Războaiele Opiului. Chinezii au fost învinşi decisiv, obligați să plătească otrava pe care britanicii le-o impuneau şi siliți să cedeze insula Hong Kong Imperiului Britanic. (Nu au recuperat-o până în 1997.) Cel mai rău dintre toate a fost faptul că străinii britanici au apărat dreptul cetățenilor chinezi de a întoarce spatele comportamentului adecvat. Nu a fost doar o ciocnire a culturilor; a fost, de asemenea, o ciocnire a individualismului şi colectivismului. Străinii au confirmat abandonul li în schimbul dependenței. A fost începutul a ceea ce a devenit cunoscut sub numele de secolul umilinței – o națiune dezonorată, forțată în ruşine, copleşită de bēi díe.

Pe parcursul următoarei sute de ani, China va fi umilită de nenumărate ori. Va pierde cel de-al Doilea Război al Opiului, iar Palatul de Vară al împăratului va fi distrus. Imperiul va fi învins de Franța, Japonia şi Rusia, ducând ulterior la o pierdere şi mai mare a teritoriilor sale. În plus, au izbucnit lupte interne. O rebeliune antistrăină şi antiimperialistă în 1899 – Mişcarea Yihetuan sau Rebeliunea Boxerilor, aşa cum a fost ea cunoscută britanicilor – a fost oprită nu de forțele chineze, ci de o invazie a mai multor națiuni: Statele Unite, Austro-Ungaria, Marea Britanie, Franța, Germania, Italia, Japonia şi Rusia. Apoi, în timpul Primului Război Mondial, Japonia a emis o listă cuprinzând 21 de solicitări, Taika Nijūikkajō Yōkyū, ce-i confereau şi mai multă putere asupra anumitor părți din China şi asupra economiei sale. Chiar dacă, în 1911, China a reuşit să devină republică în

urma Xīnhài Gémìng sau Revoluția Xinhai, încă nu avea colții îndeajuns de ascuțiți. Puterile care au limitat în cele din urmă controlul japonez asupra Chinei au fost străine – în special Marea Britanie şi Statele Unite. Aceasta a reprezentat o nouă umilință.

Apoi a venit cel de-al Doilea Război Mondial, care a început pentru China, susțin unii, în 1931, când japonezii au invadat Manciuria, provincie situată în nord-estul Chinei. Când aceasta din urmă a apelat la ajutorul Occidentului pentru a-şi apăra teritoriul, răspunsul a fost echivalentul unei palme peste încheietura Japoniei, ceea ce a dus la retragerea sa din Liga Națiunilor. Japonia a ocupat Manciuria. Chiar mai umilitor pentru China, Japonia l-a instalat pe împăratul pe care chinezii îl alungaseră de la putere în 1911 – Puyi – drept conducător-marionetă al provinciei.

Conflictul a fost reluat în 1937, când Japonia a inițiat o operațiune de invazie pe scară largă a teritoriului chinez. Odată cu creşterea rolului Japoniei ca putere a Axei, aliată cu Italia şi Germania, acest conflict a fost aspirat în tornada celui de-al Doilea Război Mondial. Încă o dată, Occidentul a ajutat puțin, oferind resurse suficiente pentru a menține China în luptă până la capăt. Dar sfârşitul războiului a avut prea puțin de-a face cu China. Japonia s-a retras din China doar atunci când, pentru a doua oară în istoria sa, a fost îngenuncheată de tehnologia americană. De data aceasta, totuşi, nu a fost vorba de nave de oțel; bombele atomice au transformat oraşele Hiroshima şi Nagasaki în pustiuri apocaliptice.

Revoluţia emoţională

Povestesc toate acestea pentru că, fără o idee despre ruşinea, dezonoarea forțată şi umilința suferite de China pe parcursul acestei lungi perioade, este greu de înțeles cum şi de ce au funcționat tacticile Partidului Comunist.

Există o mulțime de dezbateri cu privire la modul în care partidul a câştigat în fața Kuomintang. De cele mai multe ori, istoricii susțin că s-a ajuns la ceva dureros de banal – cum ar fi faptul că naționalismul comunist l-a depăşit pe cel al Partidului Naționalist sau faptul că aceştia au avut idei mai bune legate de reforma funciară. Unii citează modul în care comuniştii au folosit simbolismul pentru a pătrunde în mintea oamenilor. Alții consideră că a fost o chestiune de organizare. Comuniştii erau pur şi simplu mai bine organizați decât Kuomintang. Deşi toate aceste explicații sunt parțial corecte, fiecare scapă din vedere un lucru important.

Un aspect-cheie al strategiei comuniştilor l-a reprezentat o tehnică ce e cunoscută sub numele de tigao qingxu sau „amplificarea emoțiilor". Creşterea nivelului emoțiilor a implicat tehnici precum sixiang gaizao (reforma gândirii), suku (exprimarea amărăciunii), piping-ziwo piping (autocritică) şi kongsu (denunțare).[262] A folosit, de asemenea, tehnici mai vechi – antrenamente de arte marțiale, meditație, jurăminte şi alte modalități de a crea un

[262] Perry, Elizabeth J. „Moving the Masses: Emotion Work in the Chinese Revolution", în Mobilization 7, nr. 2 (2002), p. 112.

dao nou şi mai bun şi, odată cu acesta, reguli noi şi îmbunătățite de li. Trucul comuniştilor a fost să le arate oamenilor că li-ul naționaliştilor era la fel de descurajant ca depăşirea prea rapidă a unei perioade de doliu. Aveau nevoie să deblocheze qi-ul națiunii şi să o vindece de atacul de bēi díe, care dura de un secol.

Mao Zedong avea cu siguranță cunoştințe despre conceptul de amplificare a emoțiilor şi despre cele mai bune modalități de a direcționa sentimentele oamenilor către o altă cale. Pe lângă reuniunile de luptă, PCC a folosit spectacole reale cu muzică şi dans, ca parte a încercării sale de a câştiga mințile şi, mai important, inimile. Comuniştii au pus în scenă piese de teatru care îi înfățişau pe proprietarii de terenuri şi pe alți oficiali în moduri care stârneau emoții puternice – râs, furie, tristețe. Un jurnalist care a intervievat soldații comunişti după Marşul cel Lung a descoperit că:

...nu exista o armă de propagandă mai puternică în mişcarea comunistă decât trupele de teatru ale Armatei Roşii şi niciuna mai subtil manipulată... Când Armata Roşie ocupa zone noi, Teatrul Roşu calma temerile oamenilor, le oferea câteva idei rudimentare despre Programul Roşu şi distribuia cantități mari de gânduri revoluționare, pentru a câştiga încrederea maselor.[263]

[263] Snow, Edgar, Red Star over China: The Classic Account of the Birth of Chinese Communism, ediție revizuită (Londra: Grove Press, 2007), loc. 1900, Kindle.

Piesele de teatru erau un dispozitiv conceput pentru a provoca o sete de răzbunare împotriva națiunilor care umileau China şi o împingeau de pe calea ei. Evident, abordarea comuniştilor a implicat mai mult decât simple piese de teatru. După cum a subliniat profesoara Elizabeth Perry, „[Teatrul] a fost, într-un anumit sens, o metaforă pentru întregul demers”.[264] Chiar şi revoluțiile funciare, când țăranii erau îndemnați de comuniști să pună mâna pe orice proprietate care nu le aparținea, în ultimele etape ale celui de-al Doilea Război Sino-Japonez, erau un fel de teatru emoțional, la fel ca reuniunile de luptă. Iar teatrul nu a încetat odată cu succesul armatelor comuniste.

China se ridică

La data de 21 septembrie 1949, imediat după ce Partidul Comunist a devenit învingătorul clar al Kuomintang în Războiul Civil chinez, Mao Zedong a ținut un discurs. El rostea următoarele: „Suntem cu toții convinşi că munca noastră va intra în istoria omenirii, demonstrând că poporul chinez, care cuprinde un sfert din omenire, s-a ridicat acum”. A promis că „niciun imperialist nu va mai avea voie să ne invadeze pământul” şi a declarat: „Să tremure în fața noastră reacționarii interni şi străini! Să-i lăsăm să spună că nu suntem buni la asta şi nu suntem buni la aia. Prin

[264] Perry, „Moving the Masses”, p. 113.

propriile sale eforturi uriaşe, poporul chinez îşi va atinge în mod neclintit obiectivul”.[265]

Mao recunoştea umilinţele suferite în secolul anterior. Scopul discursului său a fost acela de a-i elibera pe chinezi de sentimentele bēi díe, de a-i canaliza spre ceva mai bun. Chiar şi aici, Mao folosea tehnicile de amplificare a emoţiilor, pentru a construi un nou regim emoţional, noi tipare, noi li. El a pus bazele unei căutări continue a Chinei pentru statut internaţional, pentru onoare, pentru respect. Dar încă nu eradicase umilinţa din propria sa ţară.

Un scurt deceniu mai târziu, în 1958, Mao şi-a început cel de-al doilea plan cincinal, cunoscut şi sub numele de Marele Salt Înainte. Din păcate, a fost un uriaş pas înapoi. Scopul acestui salt a fost modernizarea, depăşirea economiei agrare, în favoarea unei evoluţii industriale. Un efect secundar nefericit al acestui demers a fost faptul că oficialii din zonele rurale ale Chinei au trimis la Beijing mai multe produse decât era necesar pentru a susţine localnicii. Acest lucru a dus la cea mai gravă foamete din istoria omenirii, una care a ucis între cincisprezece şi patruzeci şi cinci de milioane de oameni.

În urma acestei catastrofe, Mao şi-a schimbat direcţia. El s-a întrebat dacă n-ar putea fi mai uşor să transforme China printr-o Mare Revoluţie Culturală Proletară, aşa cum a devenit ea cunoscută ulterior. Planul era să revină la

---

[265] Mao Zedong, „The Chinese People Have Stood Up!”, în Selected Works of Mao Tse-tung, https://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-5/mswv5_01.htm.

procesul de amplificare a emoțiilor, care îi servise interesele în trecut, şi să elimine ultimele rămăşiţe ale umilinţelor. Revoluția Culturală a început în 1966 şi a fost realizată în primul rând de tinerii naţiunii. Mai degrabă decât o explozie în artă şi literatură, aşa cum v-aţi putea aştepta, a fost vorba despre schimbarea culturii la un nivel de bază – cimentarea unui nou li, odată pentru totdeauna.

Tehnicile care fuseseră utilizate în primele zile ale revoluției au revenit în joc, dar de data aceasta mai ales în şcoli şi universităţi. Întâlnirile de luptă au fost înlocuite cu „sesiuni de critică în masă", în care erau expuşi şi umiliţi oamenii suspectaţi de tendinţe capitaliste – de obicei, bărbaţi de vârstă mijlocie. Potrivit unui martor ocular pe nume Liang Heng, ele decurgeau cam în felul următor – atenție: nu este tocmai plăcut.

Am fost chemaţi cu toţii afară prin difuzoare şi, în câteva minute, am înţeles ce urma să se întâmple. Un grup de rebeli se afla în frunte, strigând „Jos Capitaliştii Rutieri" şi „Trăiască Gândirea lui Mao". În urma lor veneau aproximativ zece dintre vechii „tovarăşi de frunte", înşiruiţi pe o frânghie lungă, ca nişte mărgele pe o sfoară, cu mâinile legate. Purtau pălării înalte de hârtie, cu vârf pătrăţos, inscripţionate cu fraze precum SUNT UN TICĂLOS sau SUNT UN PROST, iar în jurul gâtului purtau pancarte de lemn cu numele lor şi crimele pe care le comiseseră...

Capitaliştii rutieri [stăteau în genunchi] pe o platformă, cu mâinile legate la spate cu frânghii lungi... Reuniunea a continuat pentru mult timp şi, ori de câte ori cineva se poticnea, se auzeau strigăte de „Fă-i o plimbare cu avionul,

fă-i o plimbare cu avionul!” La aceasta, rebelii aruncau frânghia care lega brațele bărbatului în spatele lui peste o țeavă de deasupra tribunei şi îl ridicau în aer, lăsându-l să se zvârcolească în agonie, ca o libelulă cu aripile legate.[266]

Rolul crudelor sesiuni de critică era acelaşi cu cel al reuniunilor de luptă: să elibereze qi-ul şi să redirecționeze li-ul; să impună un nou regim emoțional. Faptul că Mao nu avea un camion cu leacuri tradiționale chinezeşti nu afecta în niciun fel miliardele de oameni din China, care crezuseră dintotdeauna în qi. Pentru ei, eliberarea furiei a deschis o cale de întoarcere către bucurie, prin eliberarea qi-ului tensionat.

Aceste reuniuni au reprezentat ultima răsuflare a unui secol de umilință – o revendicare finală a onoarei Chinei, prin transferul ruşinii asupra duşmanilor săi. După cum subliniază Elizabeth Perry, „Revoluția culturală a arătat din nou, dacă mai era nevoie de dovezi suplimentare, cât de volatile şi fluide pot deveni emoțiile individului în contextul politicii de grup”.[267] În multe privințe, Chang-tzŭ avusese dreptate: lucrurile se schimbă. Mai ales epocile politice. Regimurile emoționale, tiparele şi li-ul nu sunt şi nu pot fi săpate în piatră. Dacă există ceva universal în privința emoțiilor, acesta este faptul că ele vin şi pleacă – aşa cum se întâmplă cu qi-ul.

---

[266] Heng Liang şi Judith Shapiro, Son of the Revolution (New York: Vintage, 1984), pp. 77–79; de asemenea, în Perry, „Moving the Masses”, p. 122.

[267] Perry, „Moving the Masses”, p. 122.

Efortul de a lăsa în urmă secolul umilinței, atât pe plan intern, cât şi pe plan internațional, motivează şi astăzi China. De atunci, a devenit una dintre cele mai bogate şi mai puternice țări de pe pământ, iar acest lucru este în mare parte, rezultatul unei revărsări emoționale care s-a produs pentru prima dată la începutul secolului de umilință. Era inevitabil, având în vedere înțelegerea oamenilor cu privire la trăiri, populația vastă şi resursele sale imense, ca forța chineză să se elibereze de statutul său dominat, pentru a deveni puterea economică şi militară care este astăzi. Un balaur rănit poate dormi numai pentru un timp limitat.

13. Iubirea şi pământul pe care ne-am născut

Este 12 septembrie 1962, pe Stadionul Rice, în oraşul Houston, Texas. În această zi, echipa de fotbal a Universității Rice, Rice Owls, nu joacă şi nici nu se antrenează. Majoretele nu sunt acolo, iar oamenii din tribune sunt mult mai în vârstă decât suporterii obişnuiți. Totul se întâmplă pentru că, astăzi, preşedintele John F. Kennedy ține un discurs şi a promis că va spune ceva important. Kennedy îşi depăşise adversarul, Richard Nixon, cu doi ani în urmă. Întregul mesaj al campaniei sale fusese canalizat spre reaprinderea dragostei pentru Statele Unite. În discursul său inaugural, Kennedy spusese: „Nu întrebați ce poate face țara pentru voi, întrebați-vă ce puteți face voi pentru țara voastră”. El a provocat fiecare cetățean

american să fie mândru că este american, să iubească America şi să lucreze împreună pentru construirea unui viitor de aur. În acelaşi timp, el întărea ura Americii față de comunism şi de Uniunea Sovietică, referindu-se încontinuu la cetățenii acesteia din urmă ca la „ei”. Scopul acestui mesaj a fost de a folosi ura colectivă față de URSS, pentru a susține un set de emoții intergrupale bazate pe dragostea pentru Statele Unite.

Spre surprinderea Americii, sovieticii au fost cei care au reuşit primii să trimită un vehicul în spațiul cosmic. Adevărata lovitură de start a cursei spațiale a fost dată în clipa în care un satelit numit Sputnik 1 a fost lansat pe orbită, în data de 4 octombrie 1957. URSS se arătase până atunci timidă în ceea ce priveşte studiul rachetelor – în parte pentru că voia să şocheze America şi în parte pentru că lucrurile merseseră mereu prost în această direcție. Când guvernul sovietic a dezvăluit în cele din urmă programul Sputnik, oficialii au fost uimiți de reacția din țara lor natală. Tovarăşii din întreaga republică au fost entuziasmați şi mândri şi statul nu a aşteptat mult timp pentru a profita de această descătuşare emoțională, proiectând mijloace de propagandă în jurul realizărilor sale spațiale. Guvernul le-a cerut oamenilor să caute din priviri satelitul care trecea pe deasupra capetelor lor (deşi era imposibil de văzut cu ochiul liber) şi să se acordeze la faimosul semnal „beep, beep”. Afişe de propagandă care conțin imagini şi sloganuri înălțătoare precum „Ne-am născut pentru a ne realiza visul!” şi „Fiii lui Octombrie – pionierii Universului!” au fost tipărite şi răspândite peste tot în marile oraşe. Uniunea Sovietică a fost brusc foarte mândră de programul său spațial. Legăturile intergrupale s-au întărit, pe măsură ce mândria națională s-a consolidat.

America a fost îngrozită. De la începerea Războiului Rece, americanilor li se spusese mereu să nu-şi facă griji, deoarece Statele Unite erau cu mult superioare din punct de vedere tehnologic acestor „comunişti înapoiaţi”. Răspândirea veştii că perspectiva lor nu era una corectă a redus o parte din forţa motoarelor mândriei naţionale a SUA. Trebuia făcut ceva pentru a o restabili. America a fost nevoită să-şi trimită în spaţiu propriul satelit. A reuşit să facă lucrul acesta în 1958, nu la mult timp după ce sovieticii lansaseră cel de-al doilea satelit, Sputnik 2, punându-l să graviteze pe orbită, deasupra capetelor occidentalilor decadenţi.

Noul preşedinte reales, Dwight Eisenhower, ştia că trebuie să susţină jocul Americii. Aşadar, la câteva luni de la prima lansare de succes a unui satelit american, el a înfiinţat Administraţia Naţională pentru Aeronautică şi Spaţiu, mai cunoscută sub numele de NASA. Sarcina organizaţiei era aceea de a restabili mândria naţională – sau, mai degrabă, de a atenua temerile –, dovedind superioritatea tehnologică a Americii în faţa URSS. Plănuia să facă acest lucru trimiţând un om în spaţiu şi aducându-l apoi din nou acasă, teafăr şi nevătămat. Totul a fost pregătit cu minuţiozitate. NASA a construit cu mari cheltuieli o nouă rachetă, special pentru această sarcină – parte a Proiectului Mercur – şi era pe cale să facă din Alan Shepard primul om care ieşea în spaţiul extraterestru.

Atunci sovieticii i-au surprins din nou. În aprilie 1961 – cu o lună înainte de lansarea planificată de SUA –, l-au lansat în linişte şi în mare secret pe locotenentul senior Yuri Gagarin, membru al Forţelor Aeriene Sovietice, pe orbită, în jurul Pământului, şi l-au readus apoi acasă în siguranţă. În scurt timp, oficialii sovietici se lăudau cu realizările lor în faţa oricui dorea să-i asculte. Încă o dată, americanii au rămas

uimiți; pentru a doua oară, se aflau în urma unei alte mari puteri. Americanilor chiar nu le place să fie pe locul doi. Mândria SUA a fost grav afectată şi a început să crească îngrijorarea că sovieticii ar putea fi mai avansați decât ei din punct de vedere militar. Noul preşedinte american, John F. Kennedy, avea la dispoziție o singură opțiune, dacă dorea să retrezească dragostea pentru națiune. Trebuia să vizeze Luna.

Când Kennedy a urcat pe podiumul stadionului Rice, în 1962, făcea probabil cea mai ambițioasă promisiune ştiințifică din istorie. Indiferent de resursele necesare, primul om pe Lună va fi un american. El a spus atunci următoarele:

Alegem să mergem pe Lună. Alegem să mergem pe Lună în acest deceniu şi să facem şi alte lucruri, nu pentru că sunt uşoare, ci pentru că sunt grele... Această provocare este una pe care suntem dispuşi să o acceptăm, una pe care nu vrem să o amânăm şi una pe care avem de gând să o câştigăm.[268]

JFK a făcut din cursa către Lună mai mult decât un simplu progres tehnologic. Din punctul său de vedere, era o bătălie între bine şi rău. Dorea ca America să plaseze pe Lună un „stindard al libertății şi păcii", înainte ca sovieticii să poată

[268] Kennedy, John F. Discursul despre Lună —Stadionul Pice: 12 septembrie 1962, NASA Space Educators' Handbook, https://er.jsc.nasa.gov/seh/ricetalk.htm, accesat în data de 5 septembrie 2019.

împlânta acolo „steagul ostil al cuceririi”. Desigur, sovieticii plini de ură nu doreau decât să ajungă pe Lună pentru a o putea ocupa şi anexa. Doreau să-şi extindă imperiul comunist în spațiu – sau, cel puțin, asta credea americanul obişnuit de la vremea aceea, datorită lui JFK. Cursa spre Lună a fost maniera în care JFK a amestecat deliberat dragostea pentru Statele Unite cu ura față de inamic.

Din păcate, Kennedy nu a trăit pentru a vedea omul aterizând pe lună; a fost asasinat cu şase ani înainte ca visul său să devină realitate. Cu toate acestea, la 16:17, ora de vară a Coastei de Est, în data de 20 iulie 1969, cu întreg mapamondul în fața a milioane de televizoare, Misiunea Apollo 11 a îndeplinit promisiunea lui Kennedy. După o călătorie de 240 000 de mile, care a durat puțin mai mult de patru zile, americanii au pus piciorul pe suprafața Lunii. În timp ce se simțea cum lumea întreagă se reunise pentru a împărtăşi acest moment, aterizarea pe Lună a avut cel mai mare impact în Statele Unite. A declanşat o revărsare de mândrie şi dragoste față de Statele Unite ale Americii. Ziarele şi politicienii americani s-au dezlănțuit, plini de entuziasm. New York Times a declarat că este un „vis străvechi împlinit”, iar preşedintele Richard Nixon a susținut că „pentru fiecare american, aceasta trebuie să fie cea mai mândră zi din viața lui”.[269] Aselenizarea a reuşit, chiar dacă pentru scurt timp, ceea ce JFK îşi propusese să realizeze. Nu a fost doar o realizare tehnologică, ci şi un eveniment care a înflăcărat şi mai mult dorințele pe care le urmărea.

---

[269] Rugaber, Walter, „Nixon Makes «Most Historic Telephone Call Ever»„, în New York Times, 21 iulie 1969.

„Una cu moartea”

De ce s-a concentrat JFK atât de mult asupra cuceririi Lunii? Ei bine, imaginați-vă o dimineață frumoasă de la mijlocul anilor 1950. În oraşul New York, linia orizontului îşi profilează silueta obişnuită pe fondul discului solar care tocmai se iveşte, vestind zorii zilei. Umbre negre, ascuțite şi unghiulare traversează străzi şi clădiri, acoperişuri, parcuri şi piețe. În această dimineață, soarele a răsărit mai repede decât de obicei. În mod nefiresc. Nu s-a strecurat lent peste linia orizontului. De data aceasta, întunericul a devenit instantaneu un fulger orbitor de căldură intensă. Acel orizont înfricoşător, atemporal a început să se prăbuşească. Nu era de fapt soarele şi nici începutul unei noi zile. Era căldura unei bombe nucleare – războaiele atomice începuseră.

Pe străzile din New York domnea haosul. După cum a descris jurnalistul John Lear:

Bebeluşii plângeau, femeile țipau, iar ici şi colo, vocile bărbaților se ridicau într-un bâlbâit confuz. Cu un vuiet care a zguduit cartierul, două rezervoare uriaşe de gaz de pe malul râului au început să arunce flăcări, precum două lumânări romane. Dincolo de râu, pe pârâul Newtown, ardeau stive mari de cherestea. Dar tocmai pe acoperişuri, în direcția Chinatown, se vedea cel mai grav dezastru.

Valuri mari de fum violet şi maro, cu nuanțe de roz, traversau oraşul. La sute de metri înălțime, urcau spre cer ca o mare furioasă rămăşițele spulberate ale mai multor mii de locuințe construite din piatră brună. Şi dedesubt, şi dincolo de valuri strălucea roşu un foc amenințător.[270]

Desigur, ceea ce descria Lear şi ceea ce descriu eu nu s-a întâmplat niciodată. New York-ul nu a fost niciodată atacat cu o armă nucleară. Imaginea vine dintr-o poveste scrisă pentru revista Collier, la doar un an după ce sovieticii au testat prima lor bombă atomică, în 1949. Nu a fost singura încercare de a imagina nimicirea nucleară în acel moment sau după aceea.

Îmi amintesc foarte bine filmul Threads, din 1984.[271] Acesta descria realitățile unui conflict nuclear – deşi cu mai mulți supraviețuitori decât ar fi existat în realitate. Filmul a fost cu atât mai înspăimântător pentru mine, deoarece avea loc în oraşul meu natal – Sheffield, din Anglia. Imaginea primăriei oraşului, spulberată într-o mare de fum, mi-a provocat atunci fiori pe şira spinării şi încă mai tremur amintindu-mi. Nu sunt singurul.

Aproape toți cei care au trăit în timpul Războiului Rece au fost măcar puțin speriați. Elitele Americii ştiau prea bine lucrul acesta. Trebuiau să găsească o modalitate de a

---

[270] Lear, John, „Hiroshima, U.S.A: Can Anything Be Done About It?", în Collier's, 5 august 1950, 12. https://www.unz.com/PDF/PERIODICAL/Colliers-1950aug05/11–18/.

[271] Jackson, Mick, dir., Threads (BBC, 1984).

reduce frica şi de a opri ceea ce numeau „problema panicii”. Dacă americanii şi aliaţii lor s-ar speria de războiul nuclear, atunci s-ar putea opune deţinerii de arme nucleare. Acest lucru nu ar fi convenabil. Ar fi ca şi cum am preda lumea inamicului, credeau ei. Emoţiile trebuiau gestionate. Trăirile trebuiau ţinute sub control. Desigur, aflarea veştii că sovieticii ar avea posibilitatea de a trimite în spaţiu lucruri care ar putea să cadă asupra ta în orice secundă – în timp ce americanii nu puteau – nu a ajutat la diminuarea sentimentelor de panică.

Cursa spaţială a fost produsul a două fronturi majore ale Războiului Rece. Primul a fost cel referitor la bombele nucleare terifiante şi nevoia celor două superputeri de a-şi dovedi superioritatea tehnologică. Al doilea front a fost cel emoţional. În 1954, psihologul american Howard S. Liddell scria: „Forţele primitive ale emoţiilor omului sunt mai periculoase şi mai devastatoare decât fisiunea nucleară. Cine se poate îndoi de faptul că problema ştiinţifică centrală a timpului nostru este problema emoţiei?”[272] El voia să ştie cum putea să-i oprească pe oameni din a se ascunde permanent sub birourile lor, de teama bombei. Se pare că a reuşit acest lucru, controlând emoţiile oamenilor cu ajutorul unui mic truc inteligent, numit cuplajul emoţional.

Ce este ura (şi ce legătură are ea cu iubirea)?

[272] Liddell, Howard S., „Conditioning and Emotions”, în Scientific American 190, nr. 1 (ianuarie 1954), p. 48.

Ura este o emoție interesantă: studiile fMRI se străduiesc să găsească o singură cale specifică sau neurochimică responsabilă pentru aceasta. Cel mai bun candidat este ceea ce cercetătorii numesc „circuitul urii" de la nivelul creierului, care include o combinație între insulă (considerată ca jucând un rol în experimentarea dezgustului) şi acele zone care leagă agresivitatea de procesul de luare a deciziilor – putamenul, cortexul frontal şi cortexul premotor.[273] Decalajul neuropsihic dintre a nu-ți plăcea ceva pentru că te revoltă sau pentru că te determină să vrei să dai cu pumnul pare să fie unul îngust. Pare logic – tindem să urâm oamenii pe care îi considerăm dezgustători. Manipularea repulsiei pentru a genera ură este o tehnică de o putere teribilă, lucru demonstrat prea bine de Partidul Nazist.

Ura ne face, de asemenea, să ne dorim fie să luptăm, fie să evităm oamenii pe care îi disprețuim. Dacă acest lucru ni se pare familiar este pentru că, din nou, ne găsim într-un punct de decizie între luptă şi fugă. În mod surprinzător, vechea noastră prietenă amigdala joacă şi ea un rol în experimentarea sentimentului de ură. Ura este o sursă a ideii de „altul" – ura a fost cea care a alimentat furia lui Yaa Asantewaa contra britanicilor. Este legată de lucruri care construiesc ideea noastră despre „celălalt" – stereotipuri, țap ispăşitor şi frica de necunoscut. Se pare că ura este o sumă de emoții, o constelație de trăiri dependente de context şi de

[273] Semir Zeki şi John Paul Romaya, „Neural Correlates of Hate", în PLoS One 3, nr. 10 (2008): e3556, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0003556.

cultură. Yoda a greşit – frica nu duce la furie, ură şi partea întunecată; trăirile care te conduc spre partea întunecată apar simultan. De asemenea, a ratat una dintre cele mai puternice şi probabil neaşteptate căi spre ură: dragostea.

Se spune adesea că există o linie de demarcaţie foarte subţire între iubire şi ură. Vă puteţi aminti, de asemenea, că Sfântul Toma d'Aquino credea că dragostea este opusul urii. Probabil s-a înşelat. Iubirea nu este opusul urii; este mai degrabă un tovarăş al său. Cu mult înainte de Aquino, poeţii antici greci au observat că dragostea şi ura aveau o relaţie destul de intimă. A fost un amestec de dragoste pentru o femeie (Elena) şi ură faţă de bărbatul care a furat-o (Paris), acela care a lansat mii de corăbii de luptă şi a declanşat Războiul Troian. Două mii de ani mai târziu, Sigmund Freud a observat nu doar că iubirea şi ura pot fi strâns legate, ci şi că unele lucruri provoacă iubire şi ură simultan. El a considerat că motivul pentru care se întâmpla aceasta se rezuma, ca de obicei, la alăptare şi folosirea toaletei.

Freud, dacă vă amintiţi, credea că toate afectele provin din lucruri care se întâmplă în timpul copilăriei şi din nevoia de a ne întoarce la ele sau de a le îndepărta. Uneori, credea el, ambele impulsuri apar simultan. Este posibil să dezvoltăm sentimente de dragoste pentru sâni ca sursă de hrană şi să obţinem plăcere şi uşurare – dacă e să fim sinceri – din procese precum urinarea şi defecarea. Dar am putea fi învăţaţi să urâm sânii, precum şi fecalele pe care le producem, deoarece acestea sunt, în opinia lui Freud, dezgustătoare din punct de vedere moral şi fizic. El a numit

acest amestec „ambivalență”.[274] În timp ce multe dintre ideile sale despre cauza legăturii dintre iubire şi ură au fost contestate, studiile recente despre creier sugerează că el şi grecii nu s-au înşelat în totalitate.

După cum se dovedeşte, partea creierului care se activează atunci când privim imagini cu oameni pe care îi iubim este aceeaşi cu partea stimulată atunci când privim imagini cu oameni pe care îi urâm. Aceeaşi zonă a creierului, insula, pare a fi cea care decide cât de puternice sunt trăirile noastre în legătură cu ceva. Pare să acționeze ca o joncțiune prin care trec ura şi iubirea – şi dezgustul, de altfel.[275] Aceasta pare o explicație satisfăcătoare.

De obicei, atunci când trecem de la o emoție la opusul ei, totul face parte dintr-un proces cunoscut sub numele de lanț emoțional sau tranziție emoțională. Speranța devine îngrijorare; îngrijorarea devine preocupare; preocuparea devine frică; frica devine panică.[276] Două emoții opuse pot

---

[274] Pentru a putea citi unul dintre numeroasele materiale despre ambivalență, vezi şi Sigmund Freud, Totem şi Tabu, traducere de Gabriel Doru Avram, Editura Herald, Bucureşti, 2021 (N.t.).

[275] Este bine să nu fim convinşi de acest lucru. A se vedea Zeki şi Romaya, „Neural Correlates of Hate”; Andreas Bartels and Semir Zeki, „The Neural Basis of Romantic Love”, în NeuroReport 11, nr. 17 (noiembrie 2000): 3829–33; Wang Jin, Yanhui Xiang şi Mo Lei, „The Deeper the Love, the Deeper the Hate”, în Frontiers in Psychology 8, nr. 1940 (decembrie 2017), https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01940, accesat pe 3 iunie 2019.

[276] Lively, Kathryn J. şi Heise, David R. „Sociological Realms of Emotional Experience”, în American Journal of Sociology 109, nr. 5 (martie 2004) pp. 1109–1136; Elizabeth Williamson, „The Magic of

exista concomitent; ceea ce odinioară se numea ambivalență este acum cunoscut sub numele de cuplaj emoțional. Cuplarea conectează de obicei două emoții similare – cum ar fi frica şi dezgustul pe care unii oameni le trăiesc la vederea păianjenilor. Dar, datorită insulei, s-ar părea că iubirea şi ura se pot cupla, în ciuda faptului că sunt „contrare".

Dacă şi când perechile de emoții opuse se combină, ele formează ceea ce a primit numele de baterii morale.[277] Polii acestor baterii se pot răsturna din cauza forțelor externe, cum ar fi şocurile bruşte sau presiunile emoționale extreme. Iubirea şi ura formează un exemplu perfect de baterie morală – o persoană poate trece alarmant de rapid de la una la alta, atunci când este expusă la astfel de traume sau agenți stresanți. De obicei, transformarea are consecințe catastrofale, după cum ne arată miile de crime pasionale comise în toată lumea – ca să nu mai pomenim de toate corăbiile greceşti care au plecat spre Troia.

Că o emoție se poate lega de opusul său polar era un lucru ştiut cu mult înainte ca noi să aşezăm studenți din ciclul universitar în cilindri claustrofobi, pentru a le cerceta creierul. S-ar putea să vă amintiți că această observație l-a făcut pe Platon să exploreze sentimentele şi sufletul, iar Shakespeare a observat că „despărțirea este o întristare atât

---

Multiple Emotions: An Examination of Shifts in Emotional Intensity During the Reclaiming Movement's Recruiting/Training Events and Event Reattendance", în Sociological Forum 26, nr. 1 (martie 2011), pp. 45–70.

[277] Jasper, James M. „Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research", în Annual Review of Sociology 37, nr. 1 (august 2011), pp. 285–303.

de dulce”[278] cu mult timp înainte de a fi construită prima fIRM. Şi liderii americani, şi cei sovietici din epoca Războiului Rece ştiau acest lucru. Ştiau că, dacă doresc ca armele nucleare să fie justificate, chiar acceptate, atunci inamicul trebuie să fie mai înspăimântător şi mai urât decât focoasele. O modalitate excelentă de a reuşi acest lucru a fost găsirea de căi prin care oamenii să-şi iubească țările şi să-şi urască dușmanii. Şi astfel a început un boom psihologic.

Iubind America

Vă puteți aminti o întâlnire anterioară cu dragostea. O iubire creştină, augustiniană. O iubire al cărei rol era să te ghideze pe scara către cer. Probabil vă aduceți aminte că unii oameni de ştiință moderni împart dragostea în trei tipuri – pofta, atracția şi ataşamentul, fiecare declanşat de propriul cocktail de neurotransmițători. Dar unele guverne şi unii oameni de ştiință cunoşteau modalitățile de manipulare a iubirii, cu mult înainte ca cineva să înțeleagă ce substanță chimică are ce efect anume. Maniera Americii de a inspira iubire a fost aceea de a pune accentul pe „modul de viață american” – libertate, democrație, baseball, plăcintă cu mere şi toate acele lucruri bune pe care sovieticii nu le aveau. Pentru a învăța cum să facă acest lucru în mod eficient, Administrația Federală a Apărării Civile (FCDA) a

[278] Shakespeare, William, Romeo şi Julieta, editura Cartex, Bucureşti, 2018 (N.t.).

apelat la psihologie. Mai precis, la managementul emoțiilor. Asta a dus la stabilirea unor limite: ce anume ar trebui să simtă oamenii, precum şi circumstanțele în care ar trebui să simtă anumite lucruri; care ar trebui să fie semnificațiile trăirilor lor; cum ar trebui să fie ele exprimate, dar şi cele mai bune metode de control al acestora.[279] A fost totdată o încercare de a construi un nou regim emoțional.

Al Doilea Război Mondial a inaugurat o epocă în care a devenit esențial ca poporul american să lucreze împreună pentru binele națiunii americane. Pentru a împrumuta ideea lui JFK, nu conta ce simțea țara ta pentru tine, conta ce simțeai tu pentru țară. După crearea bombei atomice, oamenii au simțit că țara lor ar putea ucide pe toată lumea. Liderii politici credeau că acest lucru trebuie schimbat, iar concentrarea asupra emoțiilor personale a devenit esențială. Individualismul acerb, mai degrabă decât colectivismul efortului de război, a devenit cel mai bun lucru pentru națiune.

Într-un articol de revistă publicat în 1953, şeful FCDA – Frederick Peterson – a declarat următorul lucru:

Dacă eşti pregătit şi rămâi calm, faci un serviciu de o valoare extraordinară ție şi țării noastre – şi probabil întregii lumi libere.[280]

---

[279] Pentru o cercetare mai detaliată, a se vedea Guy Oakes, The Imaginary War: Civil Defense and American Cold War Culture (Oxford, UK: Oxford University Press, 1994), p. 47.

[280] Peterson, Frederick, „Panic – the Ultimate Weapon?", în Collier's, 21 august 1953, p. 109.

În încercarea de a dezvolta un cadru pentru acest nou tip de gestionare a emoțiilor pe scară largă, sumele enorme de bani canalizate anterior către cercetarea în domeniul studiilor politice şi economice au fost redirecționate către ştiințele sociale. Companii precum RAND Corporation au primit fonduri pentru a derula programe de cercetare în domeniul educației, al îngrijirii copiilor şi asistenței sociale, printre altele. Nu este o coincidență faptul că această epocă a introdus consilierea şcolară în Legea privind educația națională defensivă din 1958. Nu a fost o întâmplare nici faptul că numărul adulților care frecventau cabinetele de psihoterapie a crescut în perioada respectivă. Fluxul de bani a ajutat Asociația Americană de Psihologie să-şi sporească dramatic numărul de membri şi, la rândul său, să realizeze noi şi noi cercetări. Au apărut zeci de idei şi discipline noi, atât de multe, încât nu le-aş putea enumera pe toate aici. Prof. dr. Kelly A. Singleton a descris această perioadă drept „epoca psihologiei" şi sunt înclinat să fiu de acord cu ea.[281]

Dar, în ciuda tuturor aparențelor care indicau contrariul, noii manageri americani ai emoțiilor naționale nu erau de fapt interesați să schimbe nimic. Scopul principal, real, era acela de a îndepărta reglementarea emoțiilor de entitățile care o controlau – şi anume, religiile – şi de a o încredința statului.

---

[281] Singleton, Kelly A., „The Feeling American: Emotion Management and the Standardization of Democracy in Cold War Literature and Film", (teză de doctorat, Universitatea din Maryland, 2017), https://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/19372/Singleton_umd_0117E_17874.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

În 1960, un sociolog pe nume Daniel Bell, care a fost, de asemenea, unul dintre aceşti manageri ai emoțiilor, scria:

S-ar putea spune, de fapt, că cea mai importantă funcție latentă a ideologiei este aceea de a controla emoția. În afară de religie (şi de război şi naționalism), au existat puține forme de canalizare a energiei emoționale. Religia a simbolizat, a descărcat, a dispersat energia emoțională din lume prin litanie, liturghie, sacramente, edificii, arte. Ideologia fuzionează aceste energii şi le canalizează spre politică.[282]

Pe scurt, s-a dorit: un control al peisajului emoțional existent şi redirecționarea dorințelor către o ideologie politică – „stilul de viață american".

O modalitate de a face acest lucru a fost prin estomparea granițelor dintre biserică şi stat. Doar puțin. În 1954, Congresul a votat schimbarea Angajamentului de Loialitate. America nu mai era „o națiune, indivizibilă". În schimb, devenise „o singură națiune, cu ajutorul lui Dumnezeu, indivizibilă". În 1956, mottoul național s-a transformat şi el. Mottoul anterior, E pluribus unum („Din mulți, unul"), a fost înlocuit cu „Ne încredem în Dumnezeu". Acest nou motto a fost imprimat la scurt timp după aceea pe toate bancnotele emise pe hârtie, un memento constant al poziției morale

[282] Bell, Daniel, „The End of Ideology in the West", în The New York Intellectuals Reader, ed. Neil Jumonville (New York: Routledge, 2007), p. 199.

divine a Americii în Războiul Rece, în buzunarul fiecărei persoane. Subtextul era acela că moralitatea Statelor Unite era cumva susținută chiar de Atotputernicul. Asta a permis moralei şi controlului emoțional să treacă de la amvon la politicieni. Emoțiile erau o marfă sponsorizată de stat – parte dintr-o atotputernică stare fiscal-militar-emoțională. Dar să-l rechiziționeze pe Dumnezeu nu a fost suficient. Legiuitorii au decis să vizeze o forță şi mai mare: mamele.

Stilul de viață american

Margaret Mead era o antropologă convinsă că emoțiile sunt aproape sigur create de culturi – voi vorbi despre ea mai mult în capitolul următor. În 1942, a lansat un studiu intitulat And Keep Your Powder Dry[283] care a dedicat o mare parte din conținutul său influenței părinților asupra copiilor lor.

Aşa cum înțelegerea funcționării unei maşini se face prin înțelegerea felului în care a fost construită, tot astfel o modalitate de a înțelege structura caracteristică a unei culturi este să urmăm pas cu pas modul în care este ea încorporată în copil pe parcursul dezvoltării.[284]

---

[283] Legea biogenetică Müller-Haeckel (N.t.)

[284] Mead, Margaret, And Keep Your Powder Dry: An Anthropologist Looks at America (Oxford, UK: Berghahn Books, 2005), p. 41.

Nu s-a înşelat. Creşterea copiilor este cunoscută drept principalul proces prin care se răspândeşte o cultură, inclusiv aşteptările ei cu privire la exprimarea emoției. Desigur, există o buclă de feedback. Cultura influențează modul în care îți creşti copiii, care, la rândul său, afectează cultura din care faci parte, care... şi aşa mai departe. Mead era conştientă de acest lucru, dar credea că mamele au o importanță deosebită atunci când vine vorba despre dezvoltarea culturii, deoarece mamele petrec mult mai mult timp cu copiii lor decât oricine altcineva.[285] Mead nu a fost singurul om de ştiință care a gândit acest lucru. O mulțime de cercetări întreprinse de RAND Corporation au ajuns la aceeaşi concluzie fermă: mamele americane ştiu cel mai bine, dar ar putea beneficia totuşi de puțină îndrumare.[286]

Una dintre probleme era aceea că, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, femeile se obişnuiseră să lucreze. Construiau bombe, nituiau nave şi vopseau tancuri. Mai mult, evoluțiile tehnologice din anii 1950 şi 1960 au subminat majoritatea argumentelor în favoarea rămânerii femeilor acasă, pentru a se ocupa de gospodărie. Ar putea părea profund misogin în zilele noastre, şi aşa a fost, dar

---

[285] A se vedea şi Margaret Mead, Soviet Attitudes Toward Authority (New York: McGraw-Hill, 1951).

[286] Aici am inclus Ruth Benedict, The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture (New York: Houghton Mifflin, 1946); Geoffrey Gorer şi John Rickman, The People of Great Russia: A Psychological Study (Londra: Cresset Press, 1949); Theodor W. Adorno et al., The Authoritarian Personality (New York: Harper and Brothers, 1950).

unul dintre motivele – sau, ar trebui să spun, scuzele – pentru divizarea muncii în gospodărie a avut de-a face cu sarcini precum spălatul, gătitul şi curăţenia. Acestea puteau ocupa întreaga zi de lucru şi nu numai. Maşinile de spălat şi alte dispozitive au schimbat dramatic tabloul. Dintr-odată nu mai existau bariere reale care să împiedice femeile să urmeze o carieră. Dar guvernul dorea ca mamele să rămână acasă cu copiii lor şi, prin urmare, a răspuns prin compromisuri.

Cărţi precum cea scrisă de Mary şi Lawrence Frank, How to Be a Woman[287], sugerau că femeile care stăteau departe de copiii lor prea mult timp puteau provoca o „criză reală". Soluţia lor? Lucrul cu jumătate de normă, de preferinţă de acasă.[288] În ciuda unui număr tot mai mare de reviste, cărţi şi alte mijloace mass-media dedicate susţinerii femeilor în anii 1950 şi 1960, s-a pus la fel de mult accent pe un mesaj diferit, mai regresiv: „Femeie, du-te acasă şi întoarce-te în bucătărie. Ai putea lucra chiar de acolo!"

Există un argument care ar trebui totuşi prezentat – presiunea exercitată asupra mamelor pentru a rămâne acasă a fost menită să sprijine munca bărbaţilor, patriarhatul făcând mari eforturi să se reafirme. Dar este greu să ignori conexiunea cu alte mize politice ale timpului. America se temea că ordinea sa socială se afla în dificultate. Familia nucleară se dezintegra prin divorţuri, rate înalte de alcoolism, iar numărul persoanelor închise în aziluri crescuse. În cele din urmă, soluţia guvernului a fost să

[287] „Cum să fii femeie" (N.t.).

[288] Lawrence K. Frank şi Mary Frank, How to Be a Woman (Whitefish, MT: Literary Licensing, 2011).

apeleze la ceea ce credea că reprezintă un instinct profund, evoluat, un impuls împărtăşit de întreaga umanitate şi plasat în creierul nostru prin procesul biologiei: dragostea.

Puterile erau sigure că dragostea biologică şi naturală pe care o simțea o mamă pentru copiii ei era soluția pentru a pune capăt fricii. Într-un raport din 1951, adresat Organizației Mondiale a Sănătății, psihologul britanic John Bowlby a scris despre pericolele cu care se confruntă un copil lipsit de dragostea maternă.

Privarea parțială aduce ca o consecință logică anxietate acută, o nevoie excesivă de dragoste, sentimente puternice de răzbunare şi, ceva ce rezultă din acestea din urmă, vinovăție şi depresie. Aceste emoții şi impulsuri sunt prea mari pentru mijloacele imature de control şi organizare disponibile copilului mic (imatur atât din punct de vedere fiziologic, cât şi psihologic). Perturbarea consecventă a organizării psihice duce apoi la o varietate de răspunsuri, adesea repetitive şi cumulative, ale căror produse finale sunt simptome ale nevrozei şi instabilității caracterului. Privarea completă de dragostea maternă... are efecte şi mai de anvergură asupra dezvoltării caracterului şi poate afecta complet capacitatea de relaționare.[289]

[289] Bowlby, John, Maternal Care and Mental Health: A Report Prepared on Behalf of the World Health Organization as a Contribution to the United Nations Programme for the Welfare of Homeless Children, ediția a doua, (Geneva: World Health Organization, 1952), p. 12.

Remediul său pentru acest pericol a fost unul simplu: mamele nu ar trebui să priveze copiii de atenția lor. El scria:

Copilul trebuie să simtă că este un obiect de plăcere şi mândrie pentru mama sa; mama trebuie să simtă o extindere a propriei personalități în personalitatea copilului ei: fiecare trebuie să se simtă strâns identificat cu celălalt... Din aceste motive, dragostea de mamă de care are nevoie un copil mic este atât de uşor asigurată în familie [sublinierea îmi aparține].[290]

„Familia nucleară" reprezenta în esență (neintenționat, dar corespunzător numită) tot ceea ce însemna la vremea respectivă un bărbat care întreținea familia, o mamă casnică şi 2-4 copii. Gardul alb de lemn era opțional.

Nu exista o modalitate mai bună de a reduce frica de anihilare totală decât iubirea maternă, credeau legiuitorii. Copiii hrăniți şi iubiți în mod natural ar fi crescut fericiți şi puternici, cu dragoste față de modul de viață american şi față de toți oamenii liberi ai lumii. De asemenea, aveau să deteste cu îndreptățire şi zel pe oricine s-ar fi opus modului lor de viață, datorită cuplajului emoțional. A face orice altceva, potrivit celor mai multe cercetări efectuate în acea perioadă a renaşterii psihologiei, ar fi însemnat să se opună evoluției. Să lupte împotriva instinctului. O deviere a impulsurilor umane. Implicația secundară, desigur, era aceea că sovieticii nu-şi iubeau copiii, că luptau împotriva

[290] Bowlby, Maternal Care and Mental Health, p. 67.

naturii şi a status quo-ului evolutiv, pentru a crea monştri – nu oameni care îşi iubeau modul de viaţă, ci oameni prea speriaţi pentru a ridica vocea împotriva regimului. Roţi dinţate din mecanismul unei maşini. Fragmente involuntare din ceva mai mare, sinistru. Şi nu s-au înşelat complet.

Sovieticii şi-au iubit copiii?

Este ultima săptămână din luna iunie a anului 1950 şi ţi s-a cerut să participi la o sesiune comună a Academiei de Ştiinţe şi a Academiei de Ştiinţe Medicale a URSS. Nu este ca şi cum cineva ar fi avut de ales: scrisorile fuseseră trimise de Stalin însuşi. Erau mai puţin o invitaţie, cât o şansă de a nu fi executat. Scopul întâlnirii este acela de a afla în ce direcţie se îndreaptă cercetarea psihologică sovietică. Sau, cel puţin, acesta este motivul oficial. În realitate, scopul este de a-i confrunta pe oamenii de ştiinţă care nu sunt de acord cu Ivan Pavlov.

Pavlov, care murise cu 14 ani înainte de momentul acestei întâlniri, fusese un celebru fiziolog rus, a cărui muncă de cercetare asupra reflexelor revoluţionase psihologia. El a demonstrat că oamenii ar putea fi condiţionaţi să se comporte în moduri specifice. De exemplu, dacă începeţi să sunaţi în mod regulat un clopoţel, chiar înainte de a vă hrăni câinii, aceştia vor începe să asocieze sunetul clopoţelului cu mâncarea. În cele din urmă, doar auzirea sunetului îi va face să saliveze, chiar dacă nu primesc mâncare. Această reacţie a devenit cunoscută sub numele de „condiţionare clasică”.

Stalin dorea să folosească o tehnică similară la om. El credea că ar putea fi o modalitate de a produce un comportament colectiv – genul de lucruri care plăceau mult regimului sovietic. Dar oamenii nu sunt câini, iar răspunsurile noastre pot fi mai complicate şi mai imprevizibile decât cele ale animalelor. Sau, cel puțin, aşa ai fi crezut, până când colegii tăi sunt arestați sub acuzația că practică o „ştiință antipavloviană, antimarxistă, idealistă şi reacționară", care dăunează psihiatriei sovietice. Odată arestați, sunt forțați să admită că au greşit, sub amenințarea pedepsei cu moartea.[291] Astfel de acțiuni tind să acapareze mintea şi să te ajute să înțelegi că Pavlov a avut dreptate, până la urmă. Dar această întâlnire nu a avut drept scop doar cimentarea ideilor lui Pavlov. A fost vorba, de asemenea, şi de un obiectiv mai important: să găsească cel mai bun mod de a-i determina pe oameni să iubească Uniunea Sovietică.

Psihologii care au urmat linia impusă s-au confruntat cu problema de a găsi modalități prin care să elimine rămăşițele unei Rusii ale cărei gânduri şi sentimente se aplecau încă spre vechile idei capitaliste. Aceasta nu era o problemă nouă, deşi antipatia față de psihanaliză lăsase, din motive politice, în stare oarecum latentă subiectul, timp de câteva decenii.

În 1924, psihologul rus Aron Zalkind a publicat o carte cu cercetările sale – Eseuri despre cultura timpului revoluționar. Lucrarea lui a amestecat psihanaliza cu ideile

[291] Y.V. Popov şi A.E. Lichko, „A Somber Page in the History of the All-Union Psychiatric Association", în Bekhterev Review of Psychiatry and Medical Psychology 3 (1991), pp. 116–120.

comuniste radicale, pentru a crea „marxismul patologic”.[292] Zalkind a susținut că fiziologia şi clasa socială erau legate între ele şi că această legătură avea nevoie de o rezolvare şi de o soluție. Trebuia construit un „om nou”.[293] Dar cum ar putea guvernul să construiască noul om sovietic[294], un om care iubea statul sovietic chiar mai mult decât îşi iubea propria mamă – şi, mai important, un om care îi ura pe capitalişti mai mult decât orice?

Una dintre probleme era aceea că sovieticilor nu le plăcea prea mult teoria darwinistă a evoluției. Considerau că selecția naturală este o competiție nereglementată pentru resurse şi că, la rândul său, competiția nereglementată pentru resurse a permis câştigul speciilor cu cel mai mare număr de avantaje neloiale. Acesta era capitalismul biologic,

---

[292] Vainstajn, I. – o evaluare a cărții lui A. Zalkind, Ocerk kultury revoljucionnogo vremeni („Essay of a culture of a revolutionary time”), Pod znamenem marksizma („Under the banner of Marxism”) (1924), pp. 4–5, 297–300. Pentru o sursă în limba engleză, a se vedea Levy Rahmani, „Social Psychology in the Soviet Union”, în Studies in Soviet Thought 13, nr. 3–4 (septembrie–decembrie 1973), p. 221.

[293] Zalkind, A.V., Ocerk kultury revoljucionnogo vremeni (Moscova: Rabotnik Prosvescenija, 1924).

[294] Zalkind, A.V. „Psikhonevrologicheskie Mauki i Sotsialisticheskoe Stroitelstvo”, în Pedologia 3 (1930), pp. 309–22; Alexander Etkind, „Psychological Culture”, în Russian Culture at the Crossroads: Paradoxes of Postcommunist Consciousness, ed. Dmitri N. Shalin (Boulder, CO: Westview Press, 1996). Traduceri în Dmitri N. Shalin, „Soviet Civilization and Its Emotional Discontents”, în International Journal of Sociology and Social Policy 16, nr. 9–10 (octombrie 1996), p. 26.

natura laissez-faire. Şi nu ducea la nimic bun. Pentru sovietici, progresul comunitar organizat social – comunismul – trebuia să guverneze natura.

Similar, considerau că oamenii nu se nasc înzestraţi cu stări emoţionale moştenite, care să-i ajute să concureze. Ei credeau că oamenii vin pe lume ca o tabula rasa pavloviană. Aceasta era abordarea sovietică a emoţiei, privită ca o formă de condiţionare. Ei credeau că un copil ar putea fi condiţionat în mod clasic să aibă anumite emoţii, în anumite momente, pentru ca, la maturitate, emoţiile sale să poată fi reglementate de stat. În felul acesta putea fi creat omul nou pe care şi-l doreau.

În primul rând, acest nou om sovietic trebuia să fie unul fericit. Era datoria sa civică – responsabilitatea sa – să iubească statul şi să fie mulţumit. Oricât de flămând ar fi fost, oricât de mulţi dintre cei dragi lui ar fi murit, fericirea lui trebuia să dăinuie. Dar asta nu însemna un rânjet idiot, în cea mai mare parte a timpului. Zâmbetul era un produs al copiilor americani; era felul în care îşi manipulau mamele.[295] Noul om sovietic trebuia să zâmbească numai atunci când zâmbetul era necesar. Fără nicio urmă de manipulare. Fără minciună – ceea ce este ironic, având în vedere faptul că totul era o minciună.

Pentru a pune în aplicare această bonomie, a fost conceput un sistem educaţional care cerea fiecărei grupe de vârstă să

[295] O lectură interesantă privind această diferenţă există în Maria A. Gartstein et al., „A Cross-Cultural Study of Infant Temperament: Predicting Preschool Effortful Control in the United States of America and Russia”, în European Journal of Developmental Psychology 6, nr. 3 (mai 2009), pp. 337–64.

se alăture unei organizații al cărei scop principal era să-i învețe pe copii cum ar trebui să se simtă. Spre deosebire de America, unde mama devenise un sinonim pentru Dumnezeu în ceea ce-i privea pe copii, creşterea copiilor sovietici era un demers comunitar. De la începutul vieții lor, copiii sovietici au fost învățați că grupul este locul de unde vine dragostea. Preşcolarii au fost învățați că Lenin era bunicul lor iubitor; copiilor mici li s-a insuflat zelul revoluționar prin intermediul grupurilor octombriste – şi lucrurile au continuat în felul acesta.

Aceste organizații foloseau ritualuri, puneri în scenă repetate şi afişarea emoțiilor, pentru a inocula tipul potrivit de fericire, şi utilizau vinovăția ca pe un băț arătat copiilor care nu erau suficient de fericiți. Toate acestea ar putea părea să aibă ceva în comun cu ideile confucianiste – răspunsuri emoționale ritualizate, adecvate circumstanțelor particulare. Dar nu a fost aşa. Emoțiile confucianiste au fost un produs cultural. S-au adaptat schimbărilor culturii de-a lungul timpului. Erau reglementate atât de jos în sus, cât şi de sus în jos. În schimb, emoțiile sovietice erau exclusiv de sus în jos, concepute şi controlate de stat. Acesta a fost un regim emoțional din cele mai rigide şi, odată cu el, a venit şi un efort emoțional intens.

În Uniunea Sovietică, toate emoțiile expuse public au fost interpretate de stat pentru binele său. Rarele momente în care oamenii îşi puteau exprima sentimentele tainice se petreceau în intimitate – în locuri pe care eu le-am numit refugii emoționale. Oamenii trebuiau să-şi poată activa şi dezactiva emoțiile la comandă. Trebuiau să fie furioşi pe America sau fericiți datorită ultimelor realizări ale liderilor lor, la cerere.

Oamenii minţeau în legătură cu felul în care se simţeau, deoarece, în cazul în care nu făceau ce li se spunea, puteau fi diagnosticaţi cu una dintre numeroasele boli psihiatrice sovietice, cum ar fi „schizofrenia lentă”. Simptomele acestei afecţiuni includeau neadaptarea adecvată (adică emoţie incorectă), pesimismul (emoţie incorectă) şi dezacordul cu forţele aflate la conducerea statului (ultima emoţie incorectă). Dacă aveai emoţii greşite însemna că erai împotriva statului. A fi împotriva statului însemna a fi bolnav mintal. Probabil că tot acest proces era unul absolut epuizant.

Tărâmul F**ăgă**duin**ţ**ei

Ambele tabere care s-au înfruntat în Războiul Rece au vrut să controleze emoţiile populaţiei şi să creeze o utopie afectivă. Au făcut acest lucru pentru a-şi menţine cetăţenii calmi într-o eră nucleară şi, poate într-un scop mai puţin binevoitor, pentru a-i controla. Dragostea pe care cetăţenii ar fi trebuit s-o simtă pentru ţara lor – şi, în cazul Statelor Unite, pentru mamele lor – a fost asociată brusc cu ura faţă de inamic.

Sovieticii au trebuit să aibă primul satelit pe orbită, pentru (a) a le arăta cetăţenilor sovietici că dragostea pe care o simţeau pentru ţara lor era cât se poate de justificată şi (b) pentru a le arăta americanilor răi că sovieticii erau mai buni decât ei. America a trebuit să ajungă prima pe Lună, din motive similare: (a) să sporească dragostea cetăţenilor americani faţă de Statele Unite şi de aliaţii lor, (b) să

oprească sovieticii răi să pretindă că Luna este a lor şi (c) să le arate sovieticilor răi că americanii erau mai buni decât ei. Dar încercarea de a controla prin forță emoțiile unei întregi populații este, din punct de vedere istoric, o idee proastă. Chiar înainte ca Neil Armstrong şi Buzz Aldrin să înfigă steagul cu stele şi dungi în Marea Liniştită, fisurile începeau să se arate.

Problema era că nu toată lumea era considerată parte a stilului de viață american. O mulțime de oameni de culoare, dar şi femei şi bărbați tineri nu au recunoscut regimul emoțional creat în jurul lor. Nu a fost nevoie de mult pentru ca aceste grupuri să iasă din refugiile emoționale create prin adunări politice şi activism şi să-şi exprime furia public. Unul din conflictele de acest gen a luat naştere în seara zilei de 4 aprilie 1968. În ziua aceea, doctorul Martin Luther King Jr. se oprise să stea de vorbă cu un coleg, când s-a auzit răsunând o împuşcătură. Dr. King a murit la scurt timp după aceea. James Earl Ray, un extremist rasist mândru şi gălăgios, îl ucisese. Aceasta a fost o lovitură care a zguduit lumea şi a dezlănțuit furia în toată America. Speranța multor afro-americani şi a aliaților lor în mişcarea pentru susținerea drepturilor civile a fost atunci spulberată. Nu mai rămăsese decât mânia.

Furia pură a explodat sub forma unor revolte feroce în 11 mari oraşe americane, creând un haos nemaiîntâlnit de la sfârşitul Războiului Civil. Nu a fost nici pe departe ultima revoltă care a zguduit America. De fapt, ele continuă până în prezent, când regimurile emoționale şi politice impuse anumitor grupuri se confruntă direct cu violența mobilizată pentru a menține intacte aceste regimuri.

În Uniunea Sovietică a fost chiar mai rău, deşi a durat mai mult până când lucrurile s-au dezlănţuit. Totul a început să se destrame cu adevărat în anii 1970, când statul a conceput un plan economic pe care nu-l putea implementa. Nu ajuta nici faptul că toată lumea ştia că guvernul era corupt. Muncitorii calificaţi erau plătiţi mult prea bine, iar muncitorilor necalificaţi le păsa mult prea puţin. O serie de şocuri economice, împreună cu o birocraţie centrală copleşită şi personalul insuficient au înrăutăţit lucrurile. A urmat stagnarea, apoi recesiunea, care au zdrobit economia.

URSS nu şi-a mai revenit niciodată. Zilele ameţitoare ale Cursei Spaţiale deveniseră o amintire îndepărtată – sovieticii nu avuseseră de fapt nicio şansă de a depăşi, din punct de vedere tehnologic, Statele Unite. În cele din urmă, Uniunea Sovietică s-a prăbuşit, la fel ca zidul Berlinului. Rebeliunea neintenţionată a noului om sovietic împotriva controlului emoţional sponsorizat de stat şi lipsa de dorinţă a cetăţenilor de a mai face orice efort emoţional au contribuit la prăbuşire.

Războiul Rece a inspirat extinderea studiilor ştiinţifice şi a clasificării emoţiilor, ca parte a unei încercări de a clasa şi eticheta cu atenţie trăirile umane. Aceasta a reprezentat deschiderea unei noi perspective asupra modului de a înţelege emoţiile şi, aşa cum voi explica în paginile următoare, nu a fost mereu un lucru bun, deoarece a condus la idei false, cum ar fi noţiunea de emoţii de bază. Mai mult, în urma Războiului Rece, oamenii s-au hotărât să găsească explicaţii culturale pentru emoţiile umane – şi să ignore complet evoluţia –, demers care a înregistrat rezultate teribile. Următorul capitol va încerca să răspundă la întrebarea pe care probabil că ţi-o pui de ceva vreme: care este opinia cercetătorilor contemporani asupra emoţiilor? Să

mergem mai departe şi să explorăm cele două teorii principale dezvoltate în prezent asupra conceptului de emoție şi să descoperim de ce ambele sunt greşite.

14. Emoţiile se înfruntă

Într-o dimineață luminoasă şi însorită de iulie a anului 2020, o tânără şi-a deschis telefonul mobil. Plecase la cumpărături pentru prima dată după câteva săptămâni şi, ca orice milenial care nu se dezminte, şi-a imortalizat experiența prin câteva fotografii. A răsfoit mai multe poze făcute la cumpărături, înainte de a se decide asupra unui selfie care părea suficient de măgulitor pentru Twitter şi Instagram. Dar ce să scrie în postare? S-a gândit la asta şi a decis să facă o declarație. A vrut ca toți cei 312 urmăritori ai săi (105 pe Instagram) să ştie cum s-a simțit. A scris următorul mesaj: „La cumpărături, pentru prima dată din martie! Puneți-vă măştile, oameni buni! Fiți în siguranță!" Apoi a publicat poza şi şi-a început ziua.

A avut o singură reacție ca răspuns. Apoi încă una şi încă una. Înainte de a-şi da seama, telefonul îi vibra atât de des, încât devenise enervant. I-a oprit notificările sonore, până când şi-a terminat treaba la serviciu. La sfârşitul zilei, l-a verificat din nou şi a fost surprinsă să găsească 1513 reacții. Nu era posibil! Cuprinsă de îngrijorare, şi-a deschis pagina de Twitter. Cele mai grave temeri ale ei se

adeveriseră! Fusese atacată de o armată de troli, care răspunseseră la fotografia ei cu un munte de rahaturi.[296]

Unele reacții puteau fi cu greu considerate coerente. „Măştile sunt fasciste”; „Ele există doar pentru a ne oprima”; „Ne îmbolnăvesc prin otrăvirea cu dioxid de carbon”; „Îți ascund fața de Dumnezeu”. Restul erau un amestec de comentarii şi meme care exprimau dezgust sau resentimente față de postarea ei, destul de banală de altfel. Unele comentarii nu aveau aproape nicio legătură cu subiectul abordat. Altele erau pure teorii ale conspirației. Unele erau insulte directe. Acestea variau de la etichetări inofensive, cum ar fi snowflake (cineva uşor de ofensat), până la unele periculoase, cum ar fi amenințările cu violul şi moartea. Şi continuau. Totul pentru că le sugerase oamenilor să-şi pună o mască, pentru a se proteja pe ei înşişi şi pe ceilalți, în toiul unei pandemii. Şi-a şters contul de Twitter.

Motivul pentru care oamenii se comportă astfel rămâne încă neelucidat. Se pare că există o emoție specifică – vechiul nostru prieten, dezgustul – în centrul problemei. Sunt sigur că asta nu surprinde pe nimeni. Ceea ce te-ar putea surprinde, deşi probabil nu mai este o surpriză, dacă ai ajuns cu lectura până în acest punct, este faptul că dezgustul în sine constituie o emoție complicată, dezbătută adesea. Nu este împărtăşit universal de toți oamenii – nu tocmai. De asemenea, poate spune mai multe despre opiniile politice ale unei persoane decât ți-ai putea imagina. Dar avem încă un drum lung de străbătut, înainte să ajungem la dezgust. Problema cea mai mare este aceea că, în ciuda traversării unor milenii întregi de gândire şi teoretizare, nu

[296] Acest lucru i s-a întâmplat soției mele.

există încă un concept unitar despre ceea ce reprezintă exact emoțiile. Prin urmare, haideți să parcurgem dezbaterile şi apoi să devenim puțin dezgustători.

Eşti un tip cu emoţii bazale?

În adâncul junglei din Papua Noua Guinee, câțiva bărbați s-au întors la casele lor din districtul Okapa, după o lungă zi de vânătoare. Deşi tribali, aceşti oameni nu se rezumau doar la vânătoare şi mesele comune. În apropierea aşezărilor lor, cultivau rădăcinoase, pentru a adăuga varietate alimentației lor. Chiar şi aşa, nu erau agricultori, în sensul actual al termenului. Când principalele surse de hrană migrau, ei le urmau. Erau, de asemenea, dispuşi să meargă la război şi se ştia că îşi capturau – şi uneori mâncau – duşmanii. Această comunitate specială, Fore, nu şi-a schimbat modul de viață mii de ani. Dar ziua aceea era una diferită. Avea să se întâmple un lucru care urma să le schimbe viața şi să transforme pentru totdeauna istoria ştiinței emoțiilor.

În centrul unuia dintre satele familiale, capetele s-au întors în direcția unei bubuituri înfundate, care părea să vină de la mare depărtare. Nu semăna cu niciunul dintre sunetele pe care le auziseră până atunci. Bubuitul a fost însoțit de zgomote care indicau o ciocnire, crăpături, copaci prăbuşiți şi crengi rupte. Huruitul din ce în ce mai puternic – aproape un scârțâit – se apropia tot mai tare de ei. Oamenii din sat s-au îndreptat spre pericolul care se apropia, în speranța de a surprinde fiara care producea aceste zgomote. Trebuiau

oare să fugă? Puteau să prindă animalul şi să-l mănânce? O ciudată cutie metalică pe roți urca dealul, scârțâind şi gemând. Cutia s-a oprit, s-a deschis o uşă laterală şi un grup de oameni îmbrăcați ciudat, cu fețe bizare şi palide, a căzut din burta creaturii. Unii dintre ei erau ridicol de înalți, deşi cel care părea să fie şeful era de înălțimea lor, cu o piele mai albă decât ar fi crezut vreodată că este posibil. Acest om palid era însoțit de un membru al tribului Fore din altă parte a regiunii, pe care îl recunoscuseră. Omul Fore şi micul alb s-au apropiat de ei, iar acesta din urmă le-a vorbit într-o limbă ciudată, nazală. Tovarăşul său le-a tradus: „Bună ziua. Numele meu este Paul Ekman şi aş vrea să vă pun câteva întrebări". Paul Ekman s-a născut în 1934, fiind copilul unui pediatru şi al unui avocat. Şi-a petrecut tinerețea visând să-l imite pe eroul său, Ferdinand Magellan, sperând cândva să facă descoperiri care să schimbe lumea. Dar, când Ekman avea 14 ani, depresia a împins-o pe mama sa către sinucidere. Copilul a simțit că trebuie să afle de ce s-a întâmplat asta, de ce emoțiile îi pot determina pe oameni să-şi pună capăt zilelor. Visele sale de descoperire s-au deplasat dinspre spațiul geografic spre regiunile neexplorate ale minții umane.

Ekman a obținut un doctorat în psihoterapie, studiind depresia. Era fascinat de comunicarea nonverbală, examinând limbajul corpului şi mişcările mâinilor pacienților. La scurt timp, şi-a dat seama că pacienții săi reprezentau un eşantion părtinitor: studia persoane care supraviețuiseră depresiei, nu oamenii care cedaseră în fața celei mai grave dintre boli. El a crezut că „drumul spre înțelegerea comportamentului uman şi reutilizarea descoperirilor în folosul oamenilor nu ar trebui parcurs prin examinarea comportamentelor anormale, ci prin analizarea

comportamentului normal”.[297] Depresia era o tulburare emoțională, aşa că omul care îl idolatrizase pe Magellan şi-a găsit în cele din urmă propria cale: a vrut să descopere dacă toți oamenii au un set de emoții universale.

În anii 1960, Ekman nu a fost singura persoană care a plecat în căutarea emoțiilor fundamentale la triburi care ne legau de strămoşii noştri vânători-culegători. Aclamata antropologă Margaret Mead, pe care am menționat-o în capitolul anterior, petrecuse deja ani întregi călătorind prin lume, demonstrând că exprimarea trăirilor este diferită de la o cultură la alta. Cel mai faimos studiu al său a fost cel realizat în anii 1920, în perioada petrecută pe mica insulă Ta'ū, din Samoa Americană, în încercarea de a afla dacă dificultățile adolescenței erau universale, atât pentru părinți, cât şi pentru copii. Ceea ce a descoperit a fost că fetele adolescente samoane se angajau deseori în relații sexuale cu diverşi parteneri, fără a experimenta sentimente de culpabilitate, înainte de a se căsători şi de a-şi întemeia o familie. Era ceva contrar normelor occidentale, unde acest gen de relații sexuale era însoțit de anxietate, ruşine, jenă şi chiar dezgust moral. În 1928, când a fost publicată cartea lui Mead, Coming of Age in Samoa („Maturizarea în Samoa”), descoperirile acesteia au şocat publicul american. Ea aducea dovezi puternice ale faptului că emoțiile variază de la

[297] A se vedea „In Search of Universals in Human Emotion with Dr. Paul Ekman”, Exploratorium, 2008, https://www.exploratorium.edu/video/search-universals-human-emotion-dr-paul-ekman, accesat în data de 19 octombrie 2018.

o cultură la alta.[298] Până la sfârşitul anilor 1960, punctele de vedere ale lui Mead dobândiseră, în general, consensul ştiinţific în Occident, chiar şi numai ca un avertisment despre ce s-ar putea întâmpla, dacă modul de viaţă american şi peisajul său emoţional ar fi abandonate.

Ekman avea îndoielile sale. Produs al renaşterii psihologice şi al noii tendinţe de a clasifica totul, probabil că munca lui nu s-a conturat într-un vid. Acesta este motivul pentru care, până în 1964, a avut dificultăţi mari. Nu putea studia comportamentele emoţionale, fără a le defini mai întâi cu precizie, dar nimeni nu făcuse încă asta. Atunci l-a întâlnit pe psihologul teoretician Silvan Tomkins, care avea să devină unul dintre cei mai apropiaţi colaboratori ai săi. Ekman a găsit argumentele lui Tomkins în favoarea emoţiilor umane înnăscute mai convingătoare decât pe cele ale lui Margaret Mead. Era sigur că, dacă avea să-şi testeze ipoteza, trebuia mai întâi să găsească o modalitate de măsurare a emoţiilor. Credea că soluţia problemei consta în evaluarea expresiilor faciale. Dacă toţi oamenii afişau aceleaşi expresii faciale ca răspuns la aceleaşi trăiri, atunci trebuia să existe o legătură între respectivele expresii faciale şi emoţiile înnăscute, emoţiile de bază.

Ekman şi-a petrecut următorii opt ani alături de Tomkins şi de un alt coleg, Wallace Friesen, dezvoltându-şi metoda. Ekman şi Friesen au început prin abordarea studenţilor din Statele Unite, Brazilia, Chile, Argentina şi Japonia, cărora le-au cerut să asocieze fotografii ale expresiilor faciale cu

---

[298] Mead, Margaret, Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation (New York: William Morrow, 1928).

cuvinte sau poveşti legate de emoții. A devenit repede evident că un set de bază de şase expresii faciale era legat de un set de bază de şase emoții, la majoritatea grupurilor: fericire, furie, tristețe, dezgust, surpriză şi frică. Dar Ekman ştia că există o problemă: toți oamenii testați aveau acces la mass-media occidentală. Urmăreau filme şi emisiuni TV americane şi aveau acces la arta şi fotografia occidentală. Avea nevoie de nişte oameni care nu văzuseră serialul I Love Lucy şi habar nu aveau cine erau The Beatles. Legendarul trib Fore din Papua Noua Guinee părea perfect pentru a răspunde acestor cerințe. Aşa că echipa s-a îmbarcat într-un vechi avion Cessna şi a plecat să-i surprindă pe locuitorii unui sat Fore.

Pe o insulă

Ekman şi Friesen au fost cât se poate de precauți. Au făcut tot posibilul pentru a se asigura că membrii tribului pe care urmau să-l includă în studiu nu avuseseră niciun contact cu mass-media occidentală. Au mers chiar atât de departe, încât să se asigure că nu întâlniseră niciun străin şi că nu cunoşteau nici măcar un cuvânt în limba engleză. Au găsit la fața locului 189 de adulți şi 130 de copii care îndeplineau toate aceste criterii. Ideea era să poată folosi fotografiile şi poveştile pe care cercetătorii le folosiseră peste tot. Ekman şi Friesen şi-au supus traducătorii unei pregătiri riguroase, în

încercarea de a se asigura că traducerile diferite ale cuvintelor şi poveştilor nu vor influența experimentul.[299]

În ciuda faptului că nu văzuseră niciodată fotografii până în momentul respectiv, cu atât mai puțin fotografii ale unor fețe albe, grupul Fore a înțeles rapid ce anume i se cerea. Adulților li s-au arătat trei expresii faciale, copiilor două, şi li s-a dat o explicație, formulată într-o singură propoziție – de exemplu: „Această persoană este pe cale să lupte". Dacă emoțiile ar fi universale, poveştile ar trebui să fie legate doar de una dintre imagini. Aşa s-a şi întâmplat. În 93 % dintre cazuri, Fore a ales aceleaşi perechi de poveşti şi expresii ca subiecții influențați de cultura occidentală. Ekman şi Friesen credeau că au reuşit să-şi verifice ipoteza: toate ființele umane, pretutindeni şi oriunde, simt aceleaşi şase emoții de bază: fericire, furie, tristețe, dezgust, surpriză şi frică. Dar există câteva mari probleme cu ideea lui Ekman. În primul rând, el şi echipa sa nu au fost primii oameni care s-au întâlnit şi au scris despre populația Fore. Antropologii îi studiaseră deja, în 1953. De fapt, singurul motiv pentru care jeepul lui Ekman a putut ajunge la Fore este acela că misionarii şi patrulele guvernamentale creaseră o pistă pentru accesul vehiculelor. Când Ekman a vizitat Fore, plantele pe care le creşteau în apropierea colibelor nu erau legume rădăcinoase, ci cafea, pe care o vindeau pe continent. Asta înseamnă că foloseau şi bani. La un moment dat, Ekman a trebuit să plătească în schimbul unei

[299] Ekman, Paul şi Friesen, Wallace V. „Constants Across Cultures in the Face and Emotion", în Journal of Personality and Social Psychology 17, nr. 2 (1971), pp. 124–129; Paul Ekman, E. Richard Sorenson şi Wallace V. Friesen, „Pan-Cultural Elements in Facial Displays of Emotion", în Science 164, nr. 3875 (aprilie 1969), pp. 86–88.

„binecuvântări de la vrăjitoarea locală”, pentru a putea face experimentul. În dolari.[300] Acest lucru arată totuşi o mare influenţă occidentală.

O altă problemă a fost traducerea testului. Orice traducător vă va spune că tălmăcirea unui text nu este o simplă chestiune de înlocuire a cuvintelor unei limbi cu cele ale alteia. Dacă facem asta, obţinem un text prea puţin inteligibil. Chiar şi cuvintele din limbi similare pot fi dificil de potrivit, după cum am văzut. Dar bariera lingvistică nu a fost cel mai important obstacol. Fotografiile înfăţişau expresii emoţionale, însă acestea erau exagerate până la ridicol. Nu erau zâmbetele naturale şi grimasele pe care majoritatea oamenilor le produce inconştient, în viaţa de zi cu zi. Studii recente efectuate de psihologul James Russell şi echipa sa au arătat că, folosind imagini realiste, copiii nu recunosc unele emoţii înainte de vârsta de opt ani.[301] Copiii

---

[300] „In Search of Universals in Human Emotion with Dr. Paul Ekman”.

[301] Russell, James, „Language, Emotion, and Facial Expression” (prezentare susţinută în cadrul celei de-a cincisprezecea Conferinţe Medicale din Cracovia [Creierul emoţional: De la ştiinţele umaniste la neuroştiinţe şi înapoi]), Copernicus Center for Interdisciplinary Studies, Cracovia, Polonia, 20 mai 2011, https://youtu.be/oS1ZtvrgDLM, accesat în data de 26 noiembrie 2011; The Psychology of Facial Expression, ed. James A. Russell şi José Miguel Fernández-Dols, Studies in Emotion and Social Interaction (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997); Sherri C. Widen şi James A. Russell, „Children’s Scripts for Social Emotions: Causes and Consequences Are More Central Than Are Facial Expressions”, în British Journal of Developmental Psychology 28 (septembrie 2010), pp. 565–581; James A. Russell şi Beverley Fehr, „Relativity in the Perception of Emotion in Facial Expressions”, în Journal of Experimental Psychology: General 116, nr. 3 (septembrie 1987), pp. 223–237; James M. Carroll şi James Russell, „Do

mai mici nu ştiu dacă expresia pe care Ekman a etichetat-o ca fiind dezgust – cunoscută şi sub numele de figura umană cu gura deschisă – reprezintă dezgustul sau furia. Mai recent, un grup condus de psihologa Lisa Feldman Barrett a descoperit că, dacă le oferim oamenilor o gamă largă de expresii faciale în fotografii şi le permitem să grupeze imaginile în categorii la alegere, aceste categorii nu se potrivesc de la o cultură la alta (mai multe despre acest subiect, în capitolul următor).[302] Explicația ar putea fi dată de faptul că fețele reprezintă doar un aspect al modului în care ne exprimăm trăirile şi, în izolare, nu sunt întotdeauna suficiente pentru a completa raționamentul. Emoțiile nu sunt exprimate doar la nivelul feței sau al vocii. Ele fac parte din comunicarea nonverbală – limbajul corpului, dacă vreți. Învățăm cum să folosim acest limbaj de la părinții noştri, la fel cum învățăm să folosim limbajul verbal. De asemenea, expresiile faciale îşi schimbă sensul, în funcție de circumstanțe. Membrii anumitor culturi zâmbesc atunci când sunt supărați sau plâng când sunt fericiți. Pentru a folosi un exemplu personal, singurele momente în care plâng şi afişez ceea ce Ekman ar numi o expresie a suferinței este atunci când sunt plin de furie. Dar nu numai comunicarea se poate schimba.

Facial Expressions Signal Specific Emotions? Judging Emotion from the Face in Context", în Journal of Personality and Social Psychology 70, nr. 2 (februarie 1996), pp. 205–218.

[302] Feldman Barrett, Lisa, et al., „Emotional Expressions Reconsidered: Challenges to Inferring Emotion from Human Facial Movements", în Psychological Science in the Public Interest 20, nr. 1 (2019), pp. 1–68; a se vedea şi Lisa Feldman Barrett, How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain (New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2017), pp. 4–12.

Imaginează-ți că, fără ştiința sau consimțământul tău, cineva îți pompează din plin noradrenalină, astfel încât inima să-ți bată rapid, palmele să-ți transpire şi să simți un gol în stomac. Într-un prim scenariu, eşti plasat într-o cameră cu o persoană atrăgătoare şi optimistă. Într-un alt scenariu, eşti pus într-o cameră cu o persoană ursuză, iritabilă şi, poate, mai puțin plăcută privirii. Este foarte probabil să te simți fericit, chiar încântat, în prima cameră şi stresat, poate furios, în cea de-a doua. Doi psihologi – Stanley Schachter şi Jerome Singer – au făcut acest lucru în 1962, cu mult înaintea lui Ekman şi a expresiilor sale faciale.[303] Rezultatele lor au condus mai întâi la ceea ce este cunoscut sub numele de teoria Schachter-Singer sau teoria bifactorială a emoției şi, în al doilea rând, la o reglementare etică mai strictă a experimentelor făcute pe oameni (sau cel puțin aşa sperăm!). Contextul, se pare, joacă un rol important.

În mod similar, şi cultura contează. Suntem învățați cum ar trebui să ne comportăm atunci când simțim ceva, prin intermediul educației primite şi al culturii din care facem parte. Voi analiza în detaliu aceşti factori, în capitolul următor. Dar, deocamdată, este suficient să ştim că teoria universalității emoțiilor ar putea să nu se susțină chiar aşa cum speram. Asta nu a împiedicat ideea să domine mai mult de patruzeci de ani.

---

[303] Schachter, Stanley şi Singer, Jerome, „Cognitive, Social, and Physiological Determinants of Emotional State”, Psychological Review 69, nr. 5 (1962), pp. 379–399.

Transformarea cuvintelor

Cu 20 de ani înainte de căderea Uniunii Sovietice, în perioada în care teoriile lui Ekman dominau gândirea, lucrurile au luat în Europa o întorsătură diferită. Din punct de vedere lingvistic, cel puțin. În anii 1970, o serie de gânditori, în cea mai mare parte europeni, au dezvoltat o neîncredere față de Iluminism. Şi, pentru a explica de ce, trebuie să încerc să descriu un concept foarte complicat, într-o manieră cât se poate de simplă. Nu este atât de uşor, deoarece, pentru a fi sincer, multe dintre lucrările produse în această perioadă sunt aproape indescifrabile.

Practic, unele dintre cele mai avansate minți ale generației lor – filosofi precum Jean-François Lyotard, Jacques Derrida şi Michel Foucault – au început să se îndoiască de faptul că urmărirea adevărului prin ştiință era într-adevăr atât de utilă pe cât se credea. Au început să se întrebe dacă am putea cunoaşte măcar un singur lucru cu certitudine. Rasa şi apartenența la un anumit sex erau reale sau construite de cultură? (Se pare că sunt construite.) Sunt adevărate metanarațiunile şi structurile pe care le considerăm de la sine „înțelese" – capitalismul, comunismul, religia, guvernarea, chiar şi familia? Sau reprezintă doar lucruri inventate? (Se pare că sunt inventate de om.) Este lumea modernă la fel de trecătoare ca Grecia antică şi India antică? Aceşti intelectuali s-au întrebat şi dacă modul în care folosim limbajul este singurul mod în care poate fi folosit – de aici natura ilizibilă a multor scrieri ale lor. Din aceste întrebări a apărut un nou mod de gândire, numit deseori postmodernism. Dar virajul lingvistic a inclus noțiuni

similare, cum ar fi poststructuralismul (întrebarea dacă structurile intelectuale şi culturale sunt reale) şi deconstructivismul (deconstruirea ideilor vechi, pentru a determina dacă acestea sunt reale).

Acest nou fel de a vedea lucrurile a fost iniţiat de lumea artelor. Artişti moderni, precum Jackson Pollock, au devenit faimoşi deoarece au declarat că semnificaţia operelor lor de artă este aceea care este, nimic mai mult. Artiştii postmodernişti din America au fost inspiraţi în anii 1960 de revoltele femeilor, ale oamenilor de culoare şi ale grupurilor pe care le descriem acum ca LGBTQ+. Cu toţii reacţionau şi la statu-quoul emoţional din epoca Războiului Rece.[304] Artiştii respingeau poziţia modernistă, proclamând: „Nu. Îţi voi interpreta arta după cum consider eu potrivit, mulţumesc foarte mult. În plus, îmi poţi interpreta arta după cum consideri tu potrivit".

Ideea de bază a fost aceea că opinia unei anumite persoane nu era mai „autentică" decât a alteia. De exemplu, să presupunem că folosim această noţiune pentru a studia istoria. Este un lucru teribil faptul că evreii au fost adunaţi de nazişti şi ucişi în lagărele de concentrare. Dar poveştile individuale spuse de victimele care au supravieţuit nu sunt fapte. Sunt experienţe trăite, perspective diferite asupra unei poveşti unice. Nicio poveste nu este „mai adevărată" decât oricare alta, presupunând că persoana care o spune nu minte. Desigur, studierea istoriei din această perspectivă poate fi un demers foarte periculos. În mâinile greşite, ar putea face ca opiniile unei persoane care neagă existenţa

[304] S-a argumentat că arta postmodernistă a început mult mai devreme în Europa, poate chiar din 1915.

Holocaustului să devină la fel de relevante ca şi cele ale supraviețuitorilor Holocaustului şi, desigur, nu sunt.

Postmodernişştii resping, de asemenea, ideea că istoria are o narațiune stabilită, un scop sau o direcție de progres. De aceea, un postmodernist nu poate fi marxist. Ceea ce este interesant e că ideea de modernism are o nuanță conservatoare, de dreapta. Similar, postmodernismul are o tendință oarecum de stânga. Nu doar politica, arta şi istoria au devenit postmoderne. Nimic nu a rămas imun la transformarea lingvistică, nici măcar studiul emoțiilor.

Deconstruirea emoţiilor

În 1977, o tânără americancă se afla într-un avion care zbura din Guam către mica insulă Yap, din vestul Oceanului Pacific. În cea mai mare parte a excursiei sale, femeia se aflase permanent în apropierea unor lucruri care îi aminteau de America – hotelurile înalte din Hawaii, bazele militare de la Pearl Harbor, restaurantele McDonald's din Guam. Încerca să meargă mai departe, să ajungă într-un loc mai puțin familiar. Se afla într-un avion mic, iar pasagerii erau un amestec de oameni de ştiință, oficiali guvernamentali şi voluntari ai Corpului Păcii. Avionul transporta, de asemenea, câțiva „curajoşi turişti japonezi", ofițeri navali americani şi muncitori în construcții. Când a aterizat în Colonia, America era încă alături de ea – benzinării, baruri, restaurante, chiar şi magazine de artizanat. Dar Colonia nu era destinația ei finală. Mai avea o călătorie de făcut. După ce s-a întâlnit cu o căpetenie a

clanului Tamalekar, din atolul apropiat Ifaluk, s-a îmbarcat pe una dintre cele două nave care se îndreptau spre casa lui.[305]

Ifaluk nu fusese o alegere întâmplătoare. Catherine Lutz dorea să petreacă un timp alături de un popor ale cărui „relații între sexe erau mai egalitare decât cele din societatea americană”[306], unde femeile aveau o voce mai puternică şi erau libere să-şi exprime emoțiile deschis. A crezut că găsise asta la poporul Ifaluk. Deşi nu sunt la fel de îndepărtați geografic ca alții, precum populația Fore, Ifaluk avea o alteritate bine documentată, dacă nu chiar bine studiată, în felul în care îşi exprimau emoțiile. Lutz a vrut să ştie dacă emoțiile unei culturi se pot traduce în cele ale alteia. Aceasta însemna să se uite la aceleaşi lucruri pe care le studia Ekman – expresia feței, limbajul corpului, tonul vocii şi aşa mai departe –, dar căutând mai degrabă diferențe decât similitudini. Ea a reuşit să descopere câteva, dar cea cu care a petrecut cel mai mult timp a fost fago.

La prima vedere, fago pare a fi tradus prin „dragoste” sau „compasiune”, dar nu este atât de simplu. Fago este un pic mai specific decât iubirea, deoarece conține un element de grijă față de cineva care are nevoie de acest lucru. De exemplu, dacă o persoană nu se simte bine, resimți fago. Totuşi, nu numai tu – întreaga comunitate resimte fago şi ajută la îngrijirea membrului său bolnav. Emoția se intensifică atunci când cineva moare. Fago experimentat la

---

[305] Lutz, Catherine A. Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory (Chicago: University of Chicago Press, 1988), pp. 44–45.

[306] Lutz, Unnatural Emotions, p. 16.

moartea unui copil, îşi aminteşte Lutz, a fost exprimat prin plâns, lovituri în piept, ţipete şi scuturări de braţe. Nu a fost o durere întâmplătoare; a fost coregrafiată. Oamenii

se apropiau, fiecare la rândul său, păşind în faţă (sau mai degrabă fiind invitat să avanseze, de către rudele cele mai apropiate), să plângă în cercul trasat în imediata apropiere a corpului. O coregrafie atentă a durerii necesită, în general, ca cei care „plâng intens" (sau cu voce tare şi profundă) să o facă mai aproape, şi nu mai departe de corp, iar cei care nu plâng, să iasă din cerc.[307]

Am văzut ceva asemănător într-o altă parte a lumii. În tinereţe, am petrecut ceva timp în Tunisia. Reacţia la moartea unei persoane dragi era asemănătoare şi coregrafiată în mod similar. Fiecare persoană care intra în casa decedatului avea obligaţia de a plânge mai tare decât cea dinainte, de a-şi exprima durerea mai zgomotos decât cei care-l precedaseră, într-un crescendo al suferinţei. Ce este important de reţinut este faptul că, deşi este regizat, acest spectacol nu este unul fals. E felul în care tunisienii au fost învăţaţi să-şi exprime suferinţa. Este singurul mod în care ştiu să facă acest lucru. Pentru ei, este ceva cât se poate de natural.

Prin urmare, Lutz descria doar durerea? Fago era doar un alt cuvânt pentru o emoţie cu care suntem familiarizaţi cu toţii? Ei bine, probabil că nu. Fago este atât ceea ce simte o

[307] Lutz, Unnatural Emotions, p. 126.

mamă pentru copilul ei, cât şi ceea ce simte un soţ care-şi pierde soţia. De asemenea, este resimţită diferit, în funcţie de persoana căreia îi este adresată. Dacă o persoană are mare nevoie de cineva, atunci acel cineva simte intens fago. Dacă persoana respectivă are nevoie doar de puţin ajutor, atunci sentimentul nu este unul prea intens.[308] Şi acesta este doar vârful aisbergului. Fago este un sentiment foarte complicat, care atinge fiecare element al vieţii Ifaluk. Este aproape imposibil de tradus în câteva cuvinte. Este o provocare chiar şi în contextul folosirii mai multor cuvinte. Lutz a folosit mai mult de 13 000 de cuvinte şi încă nu sunt sigur că este perfect clar, pentru un străin ca mine, ce înseamnă fago.

Cercetările lui Lutz au reprezentat o provocare a ideii de universalitate a emoţiilor. Şi nu a fost prima; mulţi antropologi, de la Mead încoace, făcuseră afirmaţii similare. Dar munca ei a căpătat o importanţă deosebită în mediul academic. Este un exemplu excelent al laturii constructiviste a dezbaterii dintre cercetătorii care consideră că unele emoţii sunt înnăscute şi oamenii de ştiinţă care cred că emoţiile sunt construite exclusiv de cultură. Este o dezbatere care nu pare să se stingă, pe măsură ce ambele părţi adună partizani.

Cei care tind să creadă în lucruri precum lupta pentru dreptatea socială – pentru egalitatea politică şi socială a sexelor şi raselor, precum şi pentru dreptul la alegerea orientării sexuale, de exemplu – au în general rădăcini ferm plantate în solul constructivismului: ideea că fiecare cultură şi fiecare individ îşi are propria voce, propriul mod de a face

---

[308] Lutz, Unnatural Emotions, p. 131.

şi de a simți lucrurile. Cei care se opun acestui punct de vedere sunt adesea universalişti. Ei văd lumea emoțională ca fiind statică şi încremenită şi percep orice persoană care se opune „normei" ca pe o amenințare. Dar există o întorsătură în această poveste. Se pare totuşi că, atunci când le examinăm îndeaproape, aceste două tabere opuse nu sunt chiar atât de diferite una de cealaltă.

Uniți prin dezgust

Dezgustul este una dintre principalele emoții cu rol unificator. Am descris mai devreme câteva tipuri diferite de dezgust, aşa încât sper că e limpede faptul că dezgustul nu este ceva unitar, chiar dacă sentimentele pe care le ai când întâlneşti ceva dezgustător – sentimentele de scârbă, de respingere, de „bleah" – par a fi împărtăşite de toți oamenii (şi de multe animale, de altfel). Este un foarte bun exemplu al modului în care emoțiile pot fi înțelese atât din punct de vedere universalist, cât şi din punct de vedere constructivist. Un om de ştiință universalist, cum ar fi specialista în cercetarea sentimentelor de dezgust Valerie Curtis, va susține că dezgustul este un mecanism evoluat, care ține de instinctele de conservare şi care ne ajută să evităm daunele produse de agenții patogeni şi otrăvuri. Un constructivist ar putea susține că fiecare limbă are un cuvânt specializat pentru a exprima dezgustul – şi că aceste cuvinte înseamnă ceva aproape complet diferit în fiecare caz în parte –, fapt care dovedeşte că repulsia este construită. Nu ar putea avea amândoi dreptate, nu-i aşa? Ei bine, da, ar putea. S-ar

putea să existe un sentiment de bază, dezvoltat pentru a ne împiedica să ne otrăvim şi să ne infestăm cu paraziți. Acest sentiment de bază este apoi adaptat, modelat şi manipulat de cultură, dând naştere unor variații unice, pe o temă dezgustătoare.

Dar ce se întâmplă cu oamenii care au răspuns la postarea tinerei noastre, prin comentarii precum „Măştile sunt fasciste", „Măştile există doar pentru a asupri", „Măştile provoacă îmbolnăvire prin otrăvirea cu dioxid de carbon" şi „Măştile îți ascund fața de Dumnezeu"? În cartea sa, The Anatomy of Disgust („Anatomia dezgustului"), William Ian Miller a remarcat o mărturisire specială a lui George Orwell, descoperită în Drumul spre Wigan Pier.[309] Orwell, un om care şi-a descris educația prin apartenența la „grupa inferioară din clasa de mijloc superioară", a fost crescut cu ideea că „se poate simți mirosul claselor inferioare".[310] Ştiința susține acest lucru: nu faptul că o clasă inferioară are un miros anume – evident că nu are –, ci faptul că oamenii cred acest lucru.

Psihologul moral Jonathan Haidt a descoperit cum, cu cât un individ este mai predispus la a simți aversiune fizică, cu atât va fi mai conservator din punct de vedere social. El a demonstrat acest lucru, cerându-le subiecților să completeze un chestionar alcătuit cu ajutorul unui instrument intitulat Scara Dezgustului (Revizuită) sau DS-R.

---

[309] George Orwell, Drumul spre Wigan Pier, Editura Polirom, Iaşi, 2018 (N.t.).

[310] Miller, William Ian, The Anatomy of Disgust (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997), p. 247; George Orwell, The Road to Wigan Pier (New Delhi: Delhi Open Books, 2019), pp. 125, 131.

În cadrul testului, oamenii au fost întrebați în ce măsură sunt sau nu de acord cu anumite afirmații, pe o scară de la 0 la 4, 0 fiind „dezacord puternic (foarte neadevărat despre mine)” şi 4 fiind „acord puternic (foarte adevărat despre mine)”. Declarațiile includ: „Mă deranjează să aud pe cineva curățându-şi gâtul plin de mucus [sic]” şi „Chiar dacă mi-ar fi foame, nu aş bea un castron din supa mea preferată, dacă ar fi amestecată cu o paletă de muşte uzată, dar foarte bine spălată”. Apoi sunt propuse câteva scenarii şi subiecții sunt întrebați cât de dezgustătoare le consideră, din nou, pe o scară de la 0 la 4. Printre acestea se numără: „Vezi viermi pe o bucată de carne, într-un coş de gunoi, în aer liber” şi „Descoperi că un prieten de-ai tăi îşi schimbă lenjeria doar o dată pe săptămână”.[311] După cum se dovedeşte, oamenii care răspund cu o mulțime de 4 tind să fie mai conservatori decât cei care răspund printr-o mulțime de 0.[312]

Există totuşi un număr de probleme cu acest test. În primul rând, faptul că întrebările din DS-R provin dintr-o cultură universitară americană predominant albă, de clasă mijlocie. Întrebările din test vizează sensibilitățile occidentale – se presupune, de exemplu, că toată lumea poartă lenjerie

---

311 Haidt, Jonathan, „The Disgust Scale Home Page”, New York University Stern School of Business, 2012, http://people.stern.nyu.edu/jhaidt/disgustscale.html, accesat în data de 1 august 2020.

312 Schnall, Simone et al., „Disgust as Embodied Moral Judgment”, Personality and Social Psychology Bulletin 34, nr. 8 (mai 2008), pp. 1096–1109; Jonathan Haidt, „The Moral Emotions”, în Handbook of Affective Sciences, ed. Richard J. Davidson, Klaus R. Scherer, şi H. Hill Goldsmith, Series in Affective Science (Oxford, UK: Oxford University Press, 2003), pp. 852–870.

intimă sau, cel puțin, îşi permite luxul de a o schimba în fiecare zi. În al doilea rând, istoricul testului arată cum aversiunea poate varia chiar şi într-o perioadă mică. Testul original, DS, includea afirmația: „Cred că activitățile homosexuale sunt imorale". Aceasta nu mai există. Chiar şi indivizii cu o gândire conservatoare s-au obişnuit, în cea mai mare parte, cu ideea că persoane LGBTQ+ trăiesc şi lucrează alături de oameni cu orientare sexuală tradițională în Statele Unite.[313] Testele ulterioare efectuate de alți cercetători au arătat că ideea de dezgust sau aversiune este legată în egală măsură de puritate, precum şi de orientarea socio-politică de dreapta.[314] De fapt, dacă eşti atent la întrebări, se pare că oamenii de extremă stângă sunt la fel de dezgustați de lucruri, precum susținătorii extremei drepte. [315]

Acest lucru face parte din motivul pentru care politica din multe zone ale lumii a devenit atât de profund polarizată. Indiferent dacă eşti de stânga sau de dreapta, identitatea politică a ajuns să fie definită din ce în ce mai mult printr-o reacție severă la orice poate fi considerat „impur". Dacă eşti

---

[313] Haidt, Jonathan, „The Disgust Scale, Version 1", New York University Stern School of Business, http://people.stern.nyu.edu/jhaidt/disgust.scale.original.doc, accesat în data de 12 aprilie 2014.

[314] Van Leeuwen, Florian et al., „Disgust Sensitivity Relates to Moral Foundations Independent of Political Ideology", Evolutionary Behavioral Sciences 11, nr. 1 (iunie 2016), pp. 92–98.

[315] Elad-Strenger, Julia, Proch, Jutta şi Kessler, Thomas „Is Disgust a «Conservative» Emotion?", Personality and Social Psychology Bulletin 46, nr. 6 (octombrie 2019), pp. 896–912.

un bărbat alb care crede că minoritățile şi femeile au parte de toate avantajele, probabil că vei vedea situația ca pe o infecție care trebuie curățată. Dacă eşti o avocată feministă, adeptă a egalității rasiale, o activistă LGBTQ+ sau chiar o militantă pentru mediu, probabil că vei vedea oamenii care te provoacă şi ideile pe care le susțin aceştia ca pe o contaminare, o infecție pe chipul egalității şi justiției pentru toți, numai bună pentru a fi eliminată.

Aceeaşi dinamică a fost subliniată şi de reacțiile la postarea despre purtarea unei măşti. Autorii lor au fost dezgustați de opiniile tinerei şi au început să-şi exprime dezgustul în moduri care, la rândul lor, au fost considerate dezgustătoare. Forma de bază, universală a repulsiei poate provoca reacții extrem de diferite.

În ceea ce priveşte conflictul dintre viziunile universaliste şi cele constructiviste ale emoției, dezgustul este marele unificator. Este fascinant şi tocmai de aceea îmi place să fiu înconjurat de toate lucrurile dezgustătoare. Din punct de vedere academic, adică.

Întoarcerea pe dos

Toate aceste cercetări asupra emoțiilor au avut efecte pe scară largă. Pentru început, au influențat cercetările academice din sfera mai multor discipline. La fel ca uriaşii care stau de pază, Lutz şi Ekman au dominat tot ceea ce i-a urmat în domeniul lor. Paul Ekman a influențat şi lumea care se întindea dincolo de turnul său de fildeş. Din 1978, îi

învață pe oameni să detecteze ceea ce el numeşte microexpresii – mişcări minuscule ale muşchilor feței, aproape imperceptibile, declanşate de emoții. A instruit agenți şi ofițeri CIA, ai Scotland Yard şi ai Departamentului de Securitate Internă, pentru a-i ajuta să identifice aceste microexpresii. Mai mult, mă întreb câți dintre voi, stimați cititori, ați presupus că există un set de emoții umane de bază, comune, înainte de a lua în mână această carte? Dacă ați făcut-o, asta i se datorează lui Ekman. Chiar dacă nu i-ați auzit niciodată numele, lucrarea sa a fost atât de influentă, încât este considerată aproape un dat.

În acelaşi timp, modelul constructivist, cu influență postmodernă, a avut propriul său impact. Şi-a croit drum spre conştiința publică. Nu există un şablon care să poată fi aplicat tuturor, susțin adepții săi. Acest mod de a vedea lumea li se datorează în foarte mare măsură lui Lutz, Mead şi altor cercetători care au stabilit că nu toți simțim aceleaşi emoții.

În ceea ce priveşte dezgustul, acesta ne influențează pe toți, în fiecare zi. Trăim într-o epocă a emoțiilor. De zeci de ani am avut androizi în căutare de emoții, personaje fără emoții şi consilieri sensibili la emoții, în producții de ficțiune televizate, precum Star Trek. Dar oare dezgustul ne conduce astăzi alegerile politice şi morale mai mult decât în trecut? Este greu de spus. Cred că amestecarea politicii cu dezgustul modern reprezintă ceva nou. Bănuiesc că face parte dintr-o viziune puritană asupra lumii, care îi îndepărtează pe oameni. Exprimarea revoltei prin intermediul unor acțiuni politice a devenit un element central al multor culturi occidentale. Şi nu sunt sigur că este cel mai bun.

Dar, după cum au demonstrat-o dezbaterile pe tema dezgustului, în ciuda dominanței celor două argumente despre emoție, la începutul secolului XXI există și o a treia cale. Pentru a explica asta în detaliu, trebuie să revenim în prezent, apoi să ne proiectăm puțin în viitor și în zonele cele mai avansate ale științei: în lumea inteligenței artificiale.

15. Oamenii visează la oi electrice?

Este timpul să aflăm ce cred oamenii – sau, mai bine zis, oamenii de știință – că ar fi emoțiile în prezent. Vestea bună este că dizolvarea granițelor conflictului natură-cultură, așa cum am văzut în legătură cu dezgustul în capitolul anterior, devine o practică din ce în ce mai răspândită în literatura științifică. Motivul pentru care se întâmplă acest lucru se datorează succesului gânditorilor care au ales să se răzvrătească împotriva paradigmelor științifice stabilite de Paul Ekman, Catherine Lutz și adepților lor, precum și eșecului unui întreg domeniu al științei – calculul afectiv –, pe măsură ce încearcă să confere emoții reale, umane mașinilor. Ultimul capitol al cărții de față va folosi aceste succese și eșecuri pentru a explora una dintre cele mai bune teorii ale emoțiilor pe care le avem în prezent, începând cu unul dintre cei mai influenți rebeli – profesoara Lisa Feldman Barrett.

Când ştiinţa greşeşte

La sfârşitul anilor 1980, Lisa Feldman Barrett a întâmpinat o problemă. Ea conducea experimente, pentru a investiga modul în care percepțiile de sine influențează emoțiile, dar rezultatele ei păreau incompatibile cu ceea ce fusese deja publicat. De opt ori la rând, de fapt.

La vremea respectivă, era o tânără absolventă de psihologie de la Universitatea din Waterloo, în Ontario, Canada. Ca parte a cercetărilor sale, a testat unele ipoteze pe care le învățase. Una dintre acestea a fost teoria autodiscrepanței, pe care am discutat-o în contextul culturii ruşinii de pe țărmurile Japoniei (vezi paginile 225-247). Potrivit lui Edward Tory Higgins, anxietatea, depresia, frica şi tristețea, la fel ca ruşinea, izvorăsc din decalajele dintre sinele ideal/„ar trebui" al unei persoane şi sinele său real. Pentru a-şi testa teoria legată de ruşine, tot ce trebuia să facă Barrett era să le ceară subiecților participanți la studiu să răspundă la întrebări care să dezvăluie decalajele dintre eul ideal al oamenilor şi eul lor real.[316] La vremea când îşi desfăşura experimentele, teoria autodiscrepanței era la fel de contestată ca şi faptul că formula chimică a apei este H2O. Tot ce dorea să facă Barrett era să confirme ipotezele lui Higgins, astfel încât să se poată baza pe ele, pe măsură ce-şi dezvolta propriile idei. Dar, după ce şi-a proiectat şi

[316] Tory Higgins E. et al., „Ideal Versus Ought Predilections for Approach and Avoidance Distinct Self-Regulatory Systems", în Journal of Personality and Social Psychology 66, nr. 2 (februarie 1994), pp. 276–286.

condus experimentele, a descoperit că subiecții testați de ea nu făceau distincția între trăirile anxioase şi cele depresive. Şi nici între frică şi tristețe.[317]

Barrett se întreba de ce subiecții ei trăiau emoții într-un mod care nu se potrivea cu ceea ce fusese ea învățată. La început, a crezut că făcuse un fel de greşeală gravă şi s-a mustrat pentru crearea unui experiment defectuos. Dar, în timp ce îşi analiza datele, şi-a dat seama că nu era nimic în neregulă cu studiul ei. Greşeala nu ținea de persoana care făcea testele – ci de felul în care erau măsurate emoțiile.[318] Curând a găsit alte studii – efectuate în laborator şi pe teren – care au indicat, de asemenea, că modalitățile prin care se măsurau emoțiile ar putea fi greşite.[319]

Barrett s-a trezit reluând o întrebare veche: Dacă definiția emoțiilor prezentată de Ekman şi de alții este incorectă, atunci ce sunt emoțiile? Acesta nu este doar un exercițiu academic. Răspunsul este esențial, pentru a putea construi la un moment dat o inteligență artificială care să trăiască emoțiile la fel ca noi. A început să experimenteze, iar în

---

[317] Feldman Barrett, Lisa, How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain (New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2017), p. 1.

[318] Coan Jr., James A. „Lisa Feldman Barrett Bonus Material", în Circle of Willis podcast, MP3 audio, 24 minute, http://circleofwillispodcast.com/episode/5a542806ea4a43a8/lisa-feldman-barrett-bonus-material, accesat în data de 16 septembrie 2018.

[319] Russell, James A., Bachorowski, Jo-Anne şi José-Miguel Fernández-Dols, „Facial and Vocal Expressions of Emotion", în Annual Review of Psychology 54, nr. 1 (februarie 2003), pp. 329–349.

curând a construit un nou model, călătorind înapoi în Grecia antică, locul din care ne-am început şi noi călătoria.

Ipoteza propusă de Barrett este un fel de versiune ştiinţifică modernă a emoţiilor ca perturbări ale sufletului. Ei bine, nu tocmai ale sufletului – mai mult ale trupului. Şi nu perturbări în sine, ci mai degrabă dezechilibre ale corpului. Pur şi simplu, ea crede că sistemul corporal tinde să fie cât mai eficient din punct de vedere energetic. Totul funcţionează aşa cum ar trebui într-un mediu sigur, unde nimic nu-i poate face rău. Când ceva vine să dezechilibreze corpul – fie ceva extern, cum ar fi ameninţarea unui predator, fie intern, cum ar fi nevoia de a mânca –, trăim senzaţii cunoscute sub numele de afecte primare. Modul în care creierul atribuie sens datelor senzoriale care creează un afect de bază depinde de factori precum cine suntem, unde suntem, de cine am fost crescuţi şi o întreagă serie de alte influenţe. Pentru a o cita pe Barrett: „În fiecare moment de veghe, creierul tău foloseşte experienţa din trecut, organizată sub formă de concepte, pentru a-ţi ghida acţiunile şi a da sens senzaţiilor. Când conceptele implicate sunt concepte ale emoţiilor, creierul tău construieşte exemple de emoţii". Această idee este cunoscută sub numele de teoria emoţiei construite şi o voi explica mai detaliat în paginile următoare.

Munca lui Barrett şi a celor care au ajuns la aceeaşi concluzie a schimbat regulile jocului, în ceea ce priveşte cercetarea emoţiilor. În timp ce publicaţiile au fost cândva dominate de adepţii teoriilor lui Paul Ekman sau Catherine Lutz, ştiinţa emoţiilor devine din ce în ce mai nuanţată, trecând dincolo de concepte precum natura sau educaţia pură. Pentru a folosi un exemplu personal, primesc câte un e-mail în fiecare după-amiază, care conţine un link către

fiecare articol din reviste şi cărți, pe tema emoțiilor, publicat în ziua respectivă. La începutul anilor 2010, aproape fiecare link mă conducea fie la o lucrare despre testarea emoțiilor de bază, fie la una care apără emoțiile construite ale unui trib sau altul. Acum acestea sunt din ce în ce mai mult o raritate. Domeniul în ansamblu se deplasează încetul cu încetul spre modul de gândire al lui Barrett.

Schimbările produse în domeniul istoriei emoțiilor în urma apariției teoriilor lui Barrett pot fi ilustrate de un joc video educațional creat de câțiva colegi de-ai mei şi intitulat The Vault.[320] Vault este un joc de puzzle care ne face să călătorim în timp, jucătorul rătăceşte prin diferite scenarii istorice şi rezolvă o serie de probleme pentru a progresa, iar soluțiile provin din înțelegerea modului în care au fost trăite anumite emoții în perioada istorică specifică fiecărei secțiuni. Premisa jocului este aceea că emoțiile nu sunt statice sau universale, ci se schimbă în timp. Încearcă să scufunde jucătorul în seturi de trăiri neobişnuite, necunoscute, cum ar fi acedia, indusă de o deconectare de la Dumnezeu sau de la univers. Există, de asemenea, o altă trăire negativă, melancolia, care este marcată de umplerea corpului cu o fiere neagră oribilă şi implică o experiență de distorsiune corporală, cum ar fi credința că picioarele îți sunt din sticlă.

Pentru mine, partea interesantă a acestui joc este aceea că, oricât de bine aş învăța să înțeleg emoțiile istorice, nu sunt sigur că voi putea vreodată să le simt cu adevărat la nivel organic în acelaşi fel în care au făcut-o oamenii în trecut.

---

320 The Vault, http://thevaultgame.com/, accesat în data de 20 septembrie 2018.

Acest lucru ridică o întrebare: dacă noi, oamenii, suntem incapabili să trăim pe deplin unele emoții care erau, fără îndoială, reale, cum ar fi melancolia, pur şi simplu din cauza contextului istoric în care trăim, maşinile vor putea vreodată să simtă cu adevărat ceva? Nici acest lucru nu se aplică doar emoțiilor istorice. Este posibil ca Ekman să fi documentat sute de expresii faciale ale unor oameni aparținând unor culturi din întreaga lume, dar, aşa cum am spus, cele şase emoții de bază ale sale (inspirate din opera lui Charles Darwin) provin dintr-un mic set de expresii faciale americane, pe care le-a impus ulterior drept cadru peste expresiile descoperite în tot restul lumii. Există o prejudecată încorporată acolo. De ce a ajuns el, sau oricine altcineva, să reducă diversitatea expresiilor faciale umane, a tonurilor vocii şi a altor comportamente la o astfel de listă scurtă?

În secolul al XVII-lea, standardizarea multor limbi europene a fost adesea modelată de alegerile arbitrare ale tipografilor de cărți, care au ales un mod de a scrie un cuvânt în defavoarea altuia, iar aceasta, la rândul său, a modelat expresia culturală. Ştiința emoției se confruntă cu aceeaşi problemă. Presupunând că un set de variante emoționale localizate se va aplica la mii sau chiar la milioane de oameni, se deschide calea către o standardizare a emoției auto-împlinite, mai degrabă decât spre înțelegerea şi aprecierea diversității modurilor în care oamenii din întreaga lume simt, grație unor diferențe culturale nuanțate. Psihologii confruntă tot timpul acest tip de problemă cu WEIRDs. Acest termen se referă la persoanele de rasă albă, educate, din țările democratice bogate şi industrializate – cu alte cuvinte, studentul tipic la psihologie din America de Nord sau Europa, care se întâmplă, de asemenea, să fie voluntarul tipic pentru un studiu psihologic. Această

tendință de cercetare subminează de la început orice căutare a trăsăturilor umane universale, iar aceleaşi pete oarbe culturale sunt cunoscute şi în industria tehnologiei.

Cum să identifici un android paranoic

Imaginează-ți, dacă vrei, un viitor nu prea îndepărtat. Eşti norocos, pentru că locuieşti pe un deal, deci apele în creştere nu ți-au inundat încă oraşul natal. Trăieşti într-o parte a lumii relativ neafectată de vremea neobişnuită care devastează în mod regulat o porțiune atât de mare a planetei şi ai supraviețuit multor războaie pentru resursele de apă, care au afectat mijlocul secolului XXI. Cum te simți?

Probabil te simți la fel ca toți ceilalți. Prin aceasta, nu vreau să spun doar că împărtăşeşti un sentiment profund de furie față de stră-străbunicii tăi, pentru că nu au ascultat atunci când oamenii de ştiință au sugerat politicos să se ardă mai puțin combustibil şi să se arunce mai puține deşeuri. Ceea ce vreau să spun este că ai acelaşi set de emoții ca aproape orice alt om de pe planetă şi le exprimi în moduri aproape identice. Îmi dau seama că acest lucru pare să contrazică tot ce am spus până acum în această carte. Sunt conştient că am vorbit despre diferite tipuri de iubire şi ură, repulsii şi mânii specifice diverselor epoci. Am încercat să te ademenesc cu poveşti despre cum s-a pierdut onoarea, cum a fost ea regăsită şi apoi pierdută din nou. Cât de mult s-a transformat şi s-a reformat dorința, pentru a ajuta omenirea

să descopere noi continente, noi ştiinţe şi noi aspecte ale religiei. Cum pathē a devenit pasiuni, afecte, sentimente şi, în cele din urmă, emoţii. Cum emoţiile au fost complicate şi culturale, apoi elementare şi universale, apoi complicate şi culturale din nou. Am străbătut pasiuni pierdute şi am examinat emoţiile nou „descoperite". Şi totuşi cred că în viitor vom simţi cu toţii la fel. Motivul pentru care cred acest lucru se datorează faptului că încet, fără îndoială, trăirile noastre sunt omogenizate de tehnologie. Deci, pentru a ne încheia călătoria prin istorie şi emoţii, să privim spre viitor, explorând unele dintre noile tehnologii care schimbă felul în care simţim. În maniere nu în totalitate pozitive.

Ascensiunea maşinilor

Alan Turing stă singur în cameră. În faţa lui sunt două fante, fiecare suficient de mare pentru a trece prin ea un carnet de notiţe de mici dimensiuni. I s-a spus că în spatele unei fante se află un bărbat, iar în spatele celeilalte se află o femeie. Sarcina lui este aceea de a afla cine este cine, scriind câteva întrebări pe bucăţi de hârtie, înainte de a le introduce în fante. Ceea ce nu ştie el este că în spatele primei fante se află într-adevăr un bărbat, dar în spatele celei de-a doua nu stă o femeie, ci un computer înarmat cu inteligenţă artificială.

Turing a pus deja câteva întrebări şi crede că se apropie de rezolvarea misterului. El scrie o nouă întrebare pe două bucăţi de hârtie şi le strecoară prin fante: „Ce ai făcut azi-dimineaţă?"

Notele se întorc şi spun în mare parte lucruri similare, despre micul dejun şi luarea trenului spre serviciu, deşi una vorbeşte puțin mai mult despre copiii săi. Turing pune o altă întrebare: „Dacă închizi ochii şi te gândeşti la copilărie, ce-ți vine în minte?”

Primul scrie că se imaginează jucându-se cu jucării în dormitor. Îi plăceau în special rachetele Flash Gordon şi avea toate seturile. Al doilea îşi aminteşte că se juca în grădină, că prindea fluturi şi purta panglici în păr.

Turing este de-acum sigur, dar, dat fiind că este Alan Turing şi are un creier de mărimea unui teren de fotbal mediu, simte că ceva nu este chiar în regulă. Al doilea răspuns a semănat prea mult cu un clişeu, a fost prea previzibil, prea stereotip. Mai pune o întrebare: „Un băiețel îți arată colecția lui de fluturi, plus borcanul ucigaş. Ce zici?”

Primul răspunde: „Aş spune: «Este cu adevărat interesant, dar de ce nu păstrezi pentru tine borcanul cu insectele ucise? E posibil ca unor oameni să nu le placă să-l vadă»„.

Al doilea scrie: „Nimic. Îl duc pe băiat la doctor”.

Turing este sigur că şi-a dat seama de păcăleală. El continuă, pentru a-şi confirma concluzia:

În timp ce mergi prin nisipul deşertului, te uiți brusc în jos şi vezi o broască-țestoasă târându-se spre tine. Întinzi mâna şi o răstorni pe spate. Broasca-țestoasă zace acolo, cu burtica încingându-i-se în soarele fierbinte, bătând din picioare, încercând să se întoarcă, dar nu o poate face fără ajutorul tău. Nu o ajuți. De ce?

Primul răspunde: „Cum adică nu o ajut? De ce aş răsturna-o, în primul rând?”

Al doilea răspunde: „Ce este o broască-țestoasă?”

Alan se ridică şi declară: „Jucătorul 2 este un computer”.

El câştigă. Testul se încheie.

Desigur, adevăratul Alan Turing nu a făcut asta niciodată. Dar spărgătorul de coduri din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, tatăl computerului modern şi geniul de bună-credință a construit un test similar. Scopul testului este de a determina dacă inteligența artificială a devenit de nediferențiat de inteligența umană. Dacă un om nu poate spune că una dintre persoanele chestionate este un computer, computerul trece testul. Este posibil ca adevăratul Alan Turing să nu-şi fi dat seama că, pentru ca experimentul său să funcționeze, ar fi trebuit să folosească întrebări în stilul Voight-Kampff, aşa cum am făcut şi eu. Aceste întrebări sunt folosite pentru a detecta androizii reproduşi în clasicul film Blade Runner. Sunt sigur că unii dintre voi au remarcat asta. Philip K. Dick descoperise ceva. Trebuie să pui astfel de întrebări, pentru a afla dacă respondentul este sau nu o maşină. Pentru ca un computer să ne păcălească să credem că este uman, ar trebui să ne păcălească să credem că poate percepe şi simți emoții. Marea întrebare rămâne: este oare posibil?

Unul dintre creatorii jocului The Vault, istoricul Thomas Dixon, mi-a spus că, aşa cum „fiecare cultură (şi fiecare individ) [are] propriul său repertoriu de sentimente diferite”,

nu ar trebui să existe „niciun motiv pentru care o maşină înzestrată cu IA să nu poată învăța tiparele respective”.[321] Cu toate acestea, Barrett susține că expresiile faciale, tonurile vocii şi comportamentele asociate cu emoțiile s-ar putea schimba nu numai de la cultură la cultură, ci şi, în mod subtil, de la persoană la persoană.[322] Vom putea vreodată să construim o maşină care să recunoască întreaga diversitate a experienței emoționale umane, chiar şi atunci când diferențele dintre expresiile emoționale ale celor două culturi sunt atât de mari încât devin intraductibile? Sau vom construi una care să recunoască doar o mică parte din această diversitate şi, în consecință, accidental sau altfel, îi va obliga pe utilizatori să-şi schimbe comportamentul pentru a se încadra în acest spectru?

Computerele pot face lucrurile mult mai repede decât oamenii. De exemplu, pot căuta instantaneu în baze de date milioane de informații, pentru care un om ar avea nevoie de ani la rând pentru a le găsi. Dar computerele pot face doar ceea ce li se spune. Când Alan Turing a vrut să spargă un cod german, folosind un computer din anii 1940, a trebuit să introducă mai întâi în aparat toate datele despre codul folosit în ziua respectivă. Apoi a trebuit să examineze rezultatele şi să decidă care dintre ele erau inutile şi care constituiau materiale asupra cărora superiorii săi trebuiau informați cât mai curând posibil. Computerul nu putea intercepta şi procesa singur transmisiile codificate ale germanilor şi nu putea stabili ce mesaje erau importante.

---

321 Dixon, Thomas, e-mail trimis autorului, 28.10.2018.

322 Feldman Barrett, Lisa, „Emotions Are Real”, în Emotion 12, nr. 3 (iunie 2012), pp. 413–429.

Acelaşi lucru este valabil, în esenţă, pentru toate computerele moderne – adică a fost valabil până în secolul XXI.

Un computer echipat cu inteligenţă artificială le înapoiază oamenilor timpul. IA poate citi milioane de documente şi, esenţial, poate învăţa lucruri despre aceste documente pe parcursul procesului. De exemplu, în 2020, sistemele de tip IA au fost înfiinţate în Africa de Est de către Universitatea din Cambridge şi Institutul de Boli Infecţioase din Uganda. Sarcina lor este să citească fişele medicale scrise de mână ale mai multor milioane de pacienţi diagnosticaţi cu HIV din regiune şi să identifice structurile de factori, precum contextul economic, locaţia geografică, apartenenţa tribală, vârsta şi aşa mai departe. Aproape instantaneu, IA poate evidenţia trăsăturile care determină condiţiile în care unii oameni ratează tratamentele, în timp ce alţii primesc medicamentele de care au nevoie. Oamenii ar putea recunoaşte şi ei aceste structuri – de fapt, au făcut acest lucru ani în şir –, dar au nevoie de foarte mult timp. Acest tip de IA poate salva vieţi, dar nu are nevoie de emoţii pentru a lucra. Motivele mai profunde pentru care unii oameni nu îşi primesc tratamentul medicamentos sunt în continuare dincolo de IA de bază, iar aici intervin emoţiile.

Este aproape imposibil să iei multe tipuri de decizii fără emoţii. De exemplu, imaginează-ţi că hotărăşti ce aromă de îngheţată să cumperi. Aceasta nu este o decizie pe care o poţi lua folosind logica pură. Alegerea unei arome se face reamintindu-ţi plăcerea produsă de gustul îngheţatei (şi poate al altor alimente), pe care ai experimentat-o în trecut. Un android care se bazează numai pe logică nu ar putea alege niciodată. Şi, cu siguranţă, nu ar avea o aromă preferată.

Totuşi, nu ne folosim emoțiile doar pentru a alege ce să mâncăm la desert. Neurologul Antonio Damasio a arătat că aproape fiecare decizie pe care o luăm pătrunde în amintirile noastre despre lucrurile bune şi rele.[323] Dacă am făcut ceva în trecut şi a mers prost, evităm să mai facem lucrul respectiv. Dacă a mers bine, îl repetăm. Acest tipar se aplică oricărui lucru, de la a spune „câh" la înghețata cu gust de usturoi până la a decide pe ce scaun te aşezi în autobuz. Întreabă-te de ce stai unde stai într-un autobuz, tren sau avion. Fără emoții, deciziile neclare, non-binare, sunt aproape imposibil de luat – ai fi blocat, uitându-te la scaune pentru totdeauna.

În ciuda acestor probleme, există un întreg domeniu dedicat creării de maşini emoționale: calculul afectiv. Termenul a fost inventat de informaticiana Rosalind W. Picard în 1995, ea rămânând o cercetătoare activă şi astăzi. Domeniul ei de studiu încearcă să facă două lucruri. În primul rând, funcționează pentru a crea maşini care recunosc sentimentele. În al doilea rând, încearcă să dezvolte computere care să poată simți emoțiile. Aceasta din urmă este o direcție pe care nu o voi urmări în cartea de față, dar primul obiectiv al calculului afectiv, crearea de maşini care recunosc emoțiile umane, este unul dintre motivele pentru

[323] Vezi şi Damasio, Antonio, The Feeling of What Happens: Body, Emotion and the Making of Consciousness (Londra: Vintage, 2000); Antonio Damasio, În căutarea lui Spinoza: Cum explică ştiința sentimentele, Editura Humanitas, Bucureşti, 2010; Antonio Damasio, Eroarea lui Descartes, Editura Humanitas, Bucureşti, 2005 (N.t.); Antonio Damasio, The Strange Order of Things: Life, Feeling, and the Making of Cultures (Londra: Random House, 2019).

care toți vom simți la fel în 2084 – presupunând că oamenii de ştiință ca dr. Picard îşi ating țintele.

Big Brother, 2084

Cea mai mare parte a efortului depus în direcția calculului afectiv nu s-a îndreptat spre construirea de roboți, ci spre găsirea unor modalități de a utiliza tehnologia de recunoaştere a emoțiilor pentru a-ți vinde lucruri şi, probabil, pentru a-ți spori sentimentele de siguranță şi fericire. Tehnologia pe care probabil o ai în casă poate face deja acest lucru. Aproape o cincime dintre adulții americani dețin un Amazon Echo, un Google Home sau un difuzor inteligent echivalent. Amazon doreşte ca oamenii să aibă încredere în asistentul său virtual, Alexa, care foloseşte şoapte, strigăte şi variații de ton şi cadență pentru a indica emoțiile şi a părea mai „umană". De asemenea, a fost programată să includă aşa-numiții „încântători" – răspunsuri aleatorii umanizante, cum ar fi glume, imitarea sunetelor de tobă cu ajutorul vocii şi cântecele amuzante. Difuzorul Google Home face lucruri similare – dacă ai unul, încearcă să-i spui că Alexa este mai bun. Răspunsul pe care l-am primit a fost următorul: „Ei bine, cu toții avem părerea noastră", urmat de un hohot de plâns. Amazon, Google şi alte companii creatoare de tehnologie speră că acest tip de expresie emoțională va face ca tehnologia lor să pară mai realistă. Speră să ofere produselor lor o notă mai realistă, să creeze legături mai puternice şi, prin urmare, să obțină clienți mai loiali.

Aceste companii se aşteaptă, de asemenea, să utilizeze tehnologia de calcul afectiv pentru a monitoriza – şi, în mod ideal, pentru a îmbunătăți – sănătatea mintală a clienților lor. Amazon dezvoltă deja un program care analizează vocile, pentru a detecta stările de spirit. Când te enervezi, Alexa te va calma. Când eşti fericit, se poate alătura bucuriei tale. Dacă pari deprimat, chiar sinucigaş, Alexa poate porni un program special creat pentru a consolida starea de bine sau un program de meditație, pentru a te ajuta să depăşeşti momentul. Acesta nu este un lucru rău, în principiu. Există dovezi ale faptului că problemele de sănătate mintală, chiar şi gândurile sinucigaşe, pot fi ameliorate prin conversație, inclusiv conversația cu chatbot-uri înzestrate cu IA.[324]

Tehnologia de detectare a emoțiilor este, de asemenea, dezvoltată pentru a ne proteja în timp ce conducem. De exemplu, o companie numită Affectiva vrea să monitorizeze şoferii, identificând emoțiile prin intermediul vocilor lor, al limbajului corporal şi cel al expresiilor faciale.[325] Dacă ai un atac de furie în timp ce te afli la volan sau laşi să se vadă că te simți atât de deprimat, încât conduci într-un mod care poate fi periculos, compania speră că programul său auto va putea prelua controlul maşinii, te va conduce în cel mai apropiat loc sigur şi îți va oferi timp să te aduni, înainte de a continua sau de a cere ajutor.

Acest tip de analiză a emoțiilor exprimate prin expresii faciale are şi alte utilizări, destul de controversate, cum ar fi

---

[324] Bresó A, et al., „Usability and Acceptability Assessment of an Empathic Virtual Agent to Prevent Major Depression”, în Expert Systems 33, nr. 4 (august 2016), pp. 297–312.

[325] A se vedea Affectiva, pagina: http://go.affectiva.com/auto.

aceea de a decide cât de atrăgători suntem. Unii cercetători au folosit IA pentru a încerca să stabilească ce formă a nasului este mai puțin probabil să-i facă pe oameni să arate urât atunci când fac anumite grimase. Un nas mic face plânsul mai puțin hidos? Poate o nară mai puțin evazată să înlăture inestetica grimasei de dezgust? Poate că un nas mai ascuțit îți va face zâmbetul mai atrăgător. Calculatoarele sunt construite pentru a-ți dezvolta o față perfectă, eliberată de urâțenia unei proaste dispoziții.[326] Îmi pot imagina că, până în 2084, oamenii bogați vor deveni aproape indistincți de roboții care își construiesc un nas nou. Asta presupunând că sunt albi și occidentali, desigur.

Tehnologia de calcul afectiv este, de asemenea, implementată ca instrument de combatere a criminalității, cu unele consecințe destul de sumbre. După cum am menționat în capitolul anterior, Paul Ekman i-a învățat pe oameni – respectiv, agenți și ofițeri de la CIA, Scotland Yard, Departamentul de Securitate Internă și alte agenții – să detecteze microexpresiile încă din 1978. În majoritatea cazurilor, lucrurile nu au mers bine. De exemplu, în 2007, TSA a lansat un program numit Screening of Passagers by Observation Techniques (Scanarea pasagerilor prin intermediul tehnicilor de observație), sau SPOT. Ofițerii de securitate ai aeroportului au fost instruiți să citească microexpresiile oamenilor, în timp ce aceștia își așteptau avioanele. Ideea a fost că, oricât de bine instruit și de

[326] Štěpánek, Lubomír, Měšták, Jan și Kasal, Pavel, „Machine-Learning at the Service of Plastic Surgery: A Case Study Evaluating Facial Attractiveness and Emotions Using R Language”, în Proceedings of the Federated Conference on Computer Science and Information Systems (2019), pp. 107–112.

concentrat ar fi un terorist sinucigaş, micile microexpresii ale răutății l-ar da de gol. Desigur, deoarece emoțiile nu funcționează aşa, întregul program a fost un eşec complet. Dacă ai fost vreodată la un aeroport, ştii că nu este tocmai un bastion al calmului. Stresul zborului îi face pe pasageri să arate şi să acționeze ciudat. Grimasele care reflectă răutatea sunt peste tot. Mai mult, Ekman va fi primul care îți va spune că microexpresiile, dacă există, sunt adesea invizibile cu ochiul liber. Rezultatele TSA au fost unele groaznice – s-ar fi descurcat mai bine dacă ar fi reținut persoanele în mod aleatoriu –, şi destul de mulți oameni nevinovați şi-au ratat zborurile, au fost arestați şi şi-au văzut refuzată intrarea în Statele Unite fără niciun motiv. Nu a fost cel mai bun moment din viața lui Ekman sau a TSA. Dar acolo unde oamenii eşuează, tehnologia încearcă să înlăture slăbiciunea. Cercetătorii de la Universitatea Rochester, din statul New York, au obținut fotografii înfățişând peste un milion de figuri umane, pentru a construi o bază de date cu microexpresii.[327] Ei vor să instruiască IA să realizeze ceea ce oamenii nu pot: să evalueze dacă o persoană care aşteaptă la coadă, în fața unui birou de îmbarcare, ar putea fi un terorist, doar pe baza expresiilor faciale. Creierele umane supuse greşelii au fost înlocuite cu IA care detectează emoțiile, urmăreşte oamenii în aeroporturi prin CCTV şi în camerele de interogatoriu ale poliției. Un detector robotic al răului.

[327] Marcotte, Bob, „Using Data Science to Tell Which of These People Is Lying", University of Rochester Newscenter, 22 mai, 2018, https://www.rochester.edu/newscenter/data-science-facial-expressionswho-if-lying-321252/, accesat în data de 30 mai 2019.

Această tehnologie nu funcționează foarte bine – pentru că nu poți identifica emoțiile ființelor umane individuale doar analizând microexpresiile lor –, dar asta nu a oprit să devină realitate ceea ce ar trebui să rămână ficțiune. De exemplu, din 2018, ochelarii de soare purtați de unii polițiști chinezi aveau încorporată tehnologie de recunoaștere facială. Detectarea emoțiilor nu va rămâne cu mult în urmă.[328] Adică detectarea emoțiilor occidentale ekmanizate. Și asta reprezintă o problemă.

Ideea că toți oamenii simt un set uniform de șase emoții și-a săpat drum adânc în conștiința colectivă a lumii. Disney a realizat chiar și un film animat popular, în care personificările a cinci dintre cele șase emoții de bază erau personajele principale: Inside Out („Întors pe dos").[329] Suntem mai predispuși să ne modificăm comportamentul din cauza tehnologiei decât să adaptăm tehnologia. Cartografierea emoțiilor umane reale, în toată complexitatea lor, ar putea să nu fie nici măcar posibilă cu tehnologia actuală. Mai rău, dezvoltarea sistemelor care pot urmări realitatea neclară a emoțiilor pe baza afectelor de bază, a limbajului, a cadrului cultural, a contextului, amintirilor, diferențelor individuale și așa mai departe ar fi teribil de costisitoare. Banii vorbesc.

---

[328] Chin, Josh, „Chinese Police Add Facial-Recognition Glasses to Surveillance Arsenal", în Wall Street Journal, 7 februarie 2018, https://www.wsj.com/articles/chinese-police-go-robocop-with-facial-recognition-glasses-1518004353, accesat în data de 3 martie 2019.

[329] Continuarea, Întors pe dos 2, pare să fi adăugat câteva emoții suplimentare – plictiseala, liniștea, încrederea, nebunia, gelozia, energia, anxietatea, geniul și bunătatea, dar acestea nu au nicio bază științifică, după câte știu eu. Singura lor menire e să facă totul mai atractiv.

Dacă guvernele cred că tehnologia scumpă pe care au cumpărat-o poate identifica infractorii prin intermediul detectării comportamentului imprevizibil, oamenii vor începe pur şi simplu să acționeze în moduri previzibile, pentru a evita apariția unor probleme. Ideile occidentale despre emoție care stau la baza acestei tehnologii vor depăşi diferențele culturale şi aceasta nu va conta. Zarurile au fost aruncate şi tehnologia este occidentală – aşa cum vor fi în curând toate emoțiile. Va fi o ruşine, deoarece, aşa cum sper că v-ați dat seama, marea diversitate a modurilor de a înțelege şi a exprima trăirile este un lucru minunat. Pentru omenire, să facă un pas spre uniformitate într-o zonă atât de diversă, atât de fundamental umană ar fi o mare pierdere. De asemenea, mă tem că lumea nu va deveni un loc mai bun sau mai sigur, dacă neînțelegerile emoționale şi capacitatea noastră de a le recunoaşte şi a le accepta unii la alții dispar în cele din urmă.

Afectele fundamentale ale computerului

Totuşi computerele afective nu folosesc doar expresiile faciale pentru a detecta cum ne simțim. De asemenea, ele ne ascultă şi vocile. Programele computerizate analizează atât tonul şi cadența vocii, cât şi calități precum respirația, intensitatea şi frecvența pauzelor. Unii au mers chiar până la monitorizarea limbajului corpului, trasând hărți ale gesturilor în algoritmi, pentru a ne identifica stările de spirit. Majoritatea sistemelor moderne folosesc toate cele trei

tehnici. Dar există o problemă pe care probabil ai ghicit-o deja: aceste sisteme nu funcționează, mai ales pentru că nu țin cont de mai multe caracteristici importante.

După ani de cercetare, Lisa Feldman Barrett a ajuns la concluzia că emoțiile sunt mult mai complicate decât expresiile fețelor și ale vocilor. Ea, împreună cu James Russell, a contribuit la dezvoltarea unui sistem mai nuanțat decât cel al lui Ekman. Ei îl numesc modelul „construcției psihologice a emoțiilor”.[330] Acesta pornește de la presupunerea că emoțiile sunt „construite” atunci când creierul procesează simultan o serie de factori psihologici – trăiri interne, percepții despre ceea ce se întâmplă în lumea exterioară, modele pe care indivizii le-au învățat de-a lungul vieții din familie, cultură etc.

Similar, creierul recunoaște emoțiile altor oameni prin observarea mișcărilor lor corporale sau faciale și, esențial, a contextelor în care sunt emise acele gesturi și expresii. Când vine vorba de întrebarea dacă IA ar putea trăi vreodată emoția, complexitatea emoției – cum ar fi înțelegerea contextului, cultural și de altă natură, în care sunt realizate expresiile emoționale – este cea care dovedește efortul de descifrare al mașinilor.

Emoțiile în context

[330] Russell, James A. „Core Affect and the Psychological Construction of Emotion”, în Psychological Review 110, nr. 1 (ianuarie 2003), pp. 145–172.

Priveşte această imagine a feței şi a brațului meu. Sunt furios din pricina traficului? Sau mă bucur să aud la radio că echipa mea a marcat un gol?

Chiar şi oamenii au dificultăți în descifrarea acestui gen de lucruri. Dacă vrem să includem o formă de IA care să

detecteze emoțiile în maşinile cu pilot automat, astfel încât să poată prelua controlul şi să tragă pe dreapta atunci când detectează furia, prima mea reacție de sărbătoare, ridicarea pumnilor în aer – echipa mea nu marchează goluri atât de des – ar putea însemna că ajung să petrec un timp blocat pe banda de urgență, devenind din ce în ce mai furios pe maşina mea „inteligentă" enervantă.[331]

Pentru a evita blocarea drumurilor cu şoferi furioşi traşi pe dreapta, capacitatea IA de procesare a emoțiilor şi de înțelegere a contextului este esențială – iar contextul necesită recunoaşterea a ceea ce oamenii de ştiință din domeniul emoțiilor numesc valoare. Acesta este sensul pe care îl construim cu privire la lumea din jurul nostru. Dacă mă vezi ridicând pumnul în aer, valoarea pe care o dai acestui gest depinde foarte mult de răspunsul la întrebarea dacă mă consideri o persoană violentă; în cazul în care răspunsul este unul afirmativ, valoarea mea este o amenințare; sau dacă ştiai de laşitatea mea fizică legendară, caz în care valoarea mea devine o glumă; sau dacă ai urmărit meciul împreună cu mine şi ai susținut aceeaşi echipă, caz în care valoarea mea pentru tine este de prieten sau, dacă ai susținut o echipă diferită, caz în care valoarea mea pentru tine este, probabil, de inamic; şi aşa mai departe.

---

[331] Topham, Gwyn, „The End of Road Rage? A Car Which Detects Emotions", în The Guardian, 23 ianuarie 2018, https://www.theguardian.com/business/2018/jan/23/a-car-which-detects-emotions-how-driving-one-made-us-feel, accesat în data de 20 septembrie 2018.

Dar înțelegerea valorii nu este la fel de uşoară precum crearea unei baze de date care să cuprindă toți aceşti factori. După cum explică Barrett, „Creierele nu funcționează ca un sistem de fişiere. Amintirile nu sunt recuperate ca fişiere. Amintirile sunt construite dinamic, moment cu moment. Iar creierele au o capacitate uimitoare de a combina bucăți de informație din trecut în moduri noi”.[332] Creierele noastre par să folosească sentimente şi amintiri disparate, cu scopul de a construi un cadru de categorii pentru înțelegerea contextului; aceste categorii sunt apoi filtrate şi distorsionate astfel încât să ne ajute să reacționăm corespunzător la experiențe noi. Acesta este unul dintre motivele esențiale pentru care declarațiile martorilor oculari sunt adesea considerate nesigure în instanță, iar interogarea este o parte esențială a procesului legal.[333]

Pentru ca o maşină să înțeleagă emoțiile pe care le simt în timp ce ridic pumnul, trebuie să contextualizeze toate acestea: amintiri ale ridicărilor de pumn şi mimici încruntate, amintiri despre ceea ce este o maşină, amintiri despre diverse sporturi şi reacții la sport, amintiri despre puținele goluri ale echipei mele, o înțelegere a trăirilor mele față de echipa pe care o susțin, o analiză a modului meu de a conduce maşina, o recunoaştere a faptului că acestea sunt

---

[332] Feldman Barrett, Lisa, „Can Machines Perceive Emotion?”, Talks at Google, 24 mai 2018, https://youtu.be/HlJQXfL_GeM.

[333] Loftus, E.F. şi Palmer, J.C. „Eyewitness Testimony”, în Introducing Psychological Research: Sixty Studies That Shape Psychology, ed. Philip Banyard şi Andrew Grayson (Londra: Palgrave, 1996), pp. 305–309.

mai degrabă lacrimi de bucurie decât de durere (sau furie) etc. Suma totală a acestui amestec? O emoție.

Maşinile îşi pot aminti perfect lucrurile, dar procesul emoțional uman funcționează doar pentru că este atât de neclar – face posibilă disonanța cognitivă. O maşină ar putea să-mi recunoască încruntarea şi pumnul ca pe o amenințare şi să ştie, în acelaşi timp, că nu sunt o persoană violentă. La ce informație ar trebui să reacționeze? Creierul poate face acest lucru cu sute de fragmente de date contradictorii şi, de obicei, ajungem să gestionăm noi contexte care ar putea părea logic imposibile pentru o IA. S-ar putea ca maşina mea să nu tragă doar pe dreapta – s-ar putea opri complet, în mijlocul autostrăzii. Atunci aş fi foarte furios.

Ideea că amintirile noastre nu sunt pur şi simplu dispozitive de înregistrare, ci mai degrabă sisteme de clasificare care ne ajută să prosperăm şi să supraviețuim este cunoscută sub denumirea de categorizare dinamică. Este un model considerat un dat în domeniul psihologiei, iar cercetătorii din alte domenii, cum ar fi istoria, îl folosesc şi ei. Forțarea IA să acceseze amintirile alese pentru aceasta ar impune, aşadar, un set restrâns de valori asemănătoare cu WEIRD acestei ipotetice maşini de simțire, dar dezvoltarea unei IA care să-şi poată crea propriile amintiri şi valori umane, pe măsură ce învață, ar evita o astfel de capcană. Cu toate acestea, din câte ştiu eu, nu pare să existe IA sau sisteme informatice în dezvoltare care să utilizeze categorizarea dinamică, atunci când se gândesc la memorie, dărămite la detectarea emoțiilor.

Calculul emoţiilor

Să presupunem că rezolvăm cele două probleme majore pe care le-am ridicat: dispozitivul înzestrat cu IA poate recunoaşte feţele, vocile şi comportamentul şi foloseşte clasificarea dinamică pentru a stoca şi a accesa amintiri ale informaţiilor. Ceea ce am construit este o maşină capabilă să recunoască doar emoţiile. Este un psihopat metalic – nu poate empatiza cu mine. Mie, unul, nu-mi place ideea de a fi condus de o astfel de maşină.

Prin urmare, ultimul nostru pas în construirea unei maşini simţitoare este, ei bine, introducerea trăirilor. Aptitudinea de a înţelege valoarea lumii din jurul unui organism nu a evoluat separat de simţurile care i-au permis acelui organism să înveţe despre lume, în primul rând. Fără trăiri de respingere cauzate de miros şi gust, am fi murit cu toţii din cauza alimentelor alterate, cu mult timp în urmă. Fără senzaţia de foame, am muri de inaniţie. Fără dorinţă, nu ne-am reproduce. Fără panică, am fi alergat cu toţii spre tigrii cu colţi-sabie, şi nu în direcţia opusă. După cum aptitudinile noastre senzoriale se extind cu mult dincolo de cele cinci simţuri tradiţionale, avem şi o gamă largă şi diversă de trăiri interne, cunoscute în psihologie sub numele de afecte.

Afectele nu sunt emoţii, ci mai degrabă judecăţi de valoare care creează senzaţii plăcute sau neplăcute la nivelul corpului, care fie ne entuziasmează, fie ne liniştesc. Afectele ne ajută să evaluăm contextul, semnalându-ne că avem de-a face cu un câine în care putem avea încredere (domesticit)

sau cu un tigru de care ar trebui să fugim. Pentru a simți afectele, IA are nevoie de un corp. După cum susținea Barrett, „Un creier neîncorporat nu are sisteme corporale de echilibrat; nu are senzații corporale cărora să le dea sens. Un creier fără trup nu ar trăi emoții”.[334]

Corpul unei mașini simțitoare nu trebuie să fie o replică în carne și oase, în stil Blade Runner, a unui om. Ar putea fi un corp virtual, construit în întregime din linii de cod, dar care are funcția unui corp fizic în ceea ce privește creierul digital atașat acestuia. Din păcate, majoritatea dezvoltatorilor de IA care își îmbibă creațiile cu o înțelegere a emoției – chiar și cei care își conectează creația la un corp de un anumit fel – construiesc mașini care, în cel mai bun caz, reacționează în moduri simple la stimulii de bază, cum ar fi imaginile, sunetul și presiunea. Este nevoie de mai mult, mult mai mult, pentru a crea cu adevărat o mașină simțitoare. Acestea fiind spuse, construirea unei astfel de IA ar fi o modalitate eficientă de a afla ce este acel „mult mai mult”. În acest moment, avem la dispoziție doar câteva metode ciudate pentru a ne testa ideile despre emoție la om: putem convinge oamenii să răspundă la chestionare; îi putem pune în tuburi metalice puternice, care induc senzații claustrofobe, și le putem cere să „simtă emoții așa cum ar face-o în mod natural”; sau putem studia efectele modificărilor fizice asupra creierului, indiferent dacă acestea rezultă dintr-un accident sau ca efect secundar al unei intervenții chirurgicale. Când vine vorba despre înțelegerea emoțiilor în mod direct, încă bâjbâim în întuneric. O mașină simțitoare ar putea aprinde lumina.

---

[334] Barrett, „Can Machines Perceive Emotion?”

Ca exercițiu teoretic, ne putem imagina că am reuşit. Am făcut experimentele şi am creat o maşină care poate trăi afecte, poate crea contextul şi înțelege valoarea – şi toate aceste abilități au fost sincronizate perfect, pentru a construi emoții. În plus, am reuşit să nu ne îmbibăm creația cu propriile noastre prejudecăți culturale. Avem o maşinărie emoțională. Există însă o ultimă problemă. Crearea unei maşini care experimentează emoții nu ne spune însă dacă avem o maşină care simte emoțiile la fel ca noi. Ar putea acționa ca şi cum ar simți la fel şi ar putea susține că o face, dar putem şti vreodată asta cu adevărat?

Să ne întoarcem la exemplul maşinii cu pilot automat, care detectează furia şoferului. Sigur, ar putea înțelege de ce mă încrunt şi ridic pumnul. Ar putea părea că empatizează cu mine – că înțelege valoarea gestului meu. Dar ceea ce avem aici este doar un fel de aproximare mecanică a unui lucru care simte empatie şi încă nu înțelegem pe deplin cum toate uneltele se unesc pentru a crea „trăirea" unei emoții. După câte ştim, aptitudinea de a simți s-ar putea dovedi încă imposibil de recreat la nivel artificial. Poate că asta nu contează. La urma urmei, nici măcar nu pot fi sigur că tu, cititorul uman al acestei cărți, simți cu adevărat emoțiile în felul meu. Nu pot intra în creierul tău. Barrett susține că emoțiile depind nu numai de percepția minții umane asupra propriilor afecte, contexte şi valori, ci şi de modul în care acele percepții funcționează „împreună cu alte minți umane".[335] Dacă noi – sau chiar alte minți de tip IA – credem că o maşină poate simți, este oare asta suficient?

[335] Barrett, „Emotions Are Real", p. 418.

Această întrebare ridică o alta: este important ca ceva – o maşină, o persoană – să simtă de fapt emoţii? Sau trebuie doar să se comporte ca şi cum ar simţi emoţii? De exemplu, tratăm animalele în funcţie de nivelurile lor de inteligenţă, dar unde intră emoţia în joc, atunci când încercăm să trasăm graniţa dintre o maşină şi o creaţie artificială, dar vie? Distincţia dintre IA care pare îngrozită de moarte şi IA care se teme cu adevărat este una importantă, dacă trebuie să oprim vreodată maşina. Putem oare să luăm vreodată o astfel de decizie, în cazul în care există până şi cea mai mică urmă de ambiguitate?

Pentru a reveni la întrebarea pe care am pus-o în introducere – Ce sunt emoţiile? – sunt gata să vă dau răspunsul meu. Pentru mine, acestea sunt modul în care folosim suma experienţelor noastre, pentru a înţelege cum ne simţim în circumstanţe particulare. Cine eşti, unde eşti şi ce faci sunt chestiuni la fel de importante precum ceea ce simţi. Fiecare limbă are propriile sale cuvinte pentru a desemna trăirile. Fiecare cultură, chiar şi fiecare familie, are propria înţelegere a felului în care ar trebui să te comporţi atunci când resimţi acele trăiri. În cele din urmă, chiar dacă este posibil să împărtăşim cu toţii aceiaşi neuromediatori care produc afecte de bază similare, ce au evoluat pentru a ne menţine în viaţă – cum ar fi dorinţa de a lupta sau a fugi –, modul în care construim la nivel psihic semnificaţii din aceste sentimente este diferit pentru fiecare dintre noi. Dezgustul unei persoane este legat de Dumnezeu. Al alteia este legat de mâncare. Un grup ar putea simţi că ura faţă de un alt grup este justificată. Un altul ar putea experimenta o explozie fulgerătoare de ură, dar o va stinge cu senzaţii mai puternice de ruşine. Dragostea unui cuplu ar putea fi o atracţie simplă, pură; într-un alt cuplu, ea ar putea fi un

complex de emoții, toate acționând simultan pentru a forma un întreg.

Această construcție extrem de complicată ar putea părea dincolo de capacitățile IA în momentul de față, dar cercetătorii lucrează la asta. În cele din urmă, dacă vom reuşi vreodată să producem maşini care trăiesc emoții, nu depinde de aptitudinile oamenilor de ştiință, ci de considerațiile etice ale oamenilor obişnuiți. Am puține sugestii în acest sens – dar, dacă aş lua în considerare o carieră în filosofie, m-aş gândi să fac din etica IA în domeniul emoțiilor proiectul meu central de studiu. E foarte mult de lucru în această direcție.

Epilog. Ultimele sentimente?

Când am început să explorăm împreună istoria emoțiilor, am spus că doresc să demonstrez trei lucruri: în primul rând, că emoțiile nu sunt universale, ci că de fapt se schimbă de la cultură la cultură şi de la o perioadă istorică la alta. Sper că acest lucru a devenit evident. Deşi toți putem împărtăşi un soi de set primar de trăiri interne, felul în care fiecare cultură înțelege experiențele mult mai complicate care constituie emoția este unul diferit. Cei mai mulți dintre noi nu au o categorie separată de trăiri numite sentimente, rezervate pentru un comportament corect în preajma – de exemplu – unui object d'art. Sau o categorie pentru trăirile pe care le avem atunci când detectăm tulburări în sufletele noastre, numite pasiuni sau pathē. Nici chiar acele emoții aparent omniprezente pe care le

etichetăm drept dorință, dezgust, dragoste, frică, ruşine şi furie nu sunt atât de universale pe cât ar putea să presupună mulți oameni. Schimbările subtile în modul în care culturile îşi înțeleg trăirile pot crea noi credințe religioase şi noi superputeri economice.

Al doilea obiectiv al meu a fost să arăt că emoțiile sunt mai complicate decât ai putea crede. Este clar că ele nu constituie doar un stimul pentru creier, urmat de un răspuns al acestuia din urmă. Nu sunt doar o grimasă pe care o facem sau un sunet pe care îl rostim. Sunt bogate şi complexe, funcționând pe mai multe niveluri şi schimbându-se în funcție de circumstanțe. Dorința care a determinat omenirea să găsească Lumea Nouă nu este aceeaşi cu dorința de a atinge nirvana. Repulsia care a alimentat vânătoarea de vrăjitoare nu este aceeaşi cu dezgustul, aşa cum este el înțeles de psihologii moderni. Deşi ar putea exista o experiență comună, evoluată, un anumit nucleu de afecte pe care oamenii, şi poate chiar toate mamiferele, în întregul lor, le trăiesc, sper că este evident acum faptul că există mult mai mult decât atât.

În sfârşit, am vrut să arăt că emoțiile au o istorie. Această carte conține destul de multă istorie, povestită în multe feluri: istoria a ceea ce oamenii credeau că sunt sentimentele şi a ceea ce cred ei că sunt în prezent; istoria modului în care emoțiile au influențat evenimentele mondiale şi felul în care manipularea emoțiilor poate duce la lucruri bune sau rele. Istoria abordării tulburărilor emoționale şi a modurilor în care înțelegerea acestora din urmă s-a schimbat dramatic de-a lungul timpului. Relatări despre felul în care oamenii au reacționat la ruşine, ce anume ar fi putut simți zeii lor drept răspuns şi cum ar trebui să ne controlăm sentimentele.

Am spus că această carte va explica felul în care emoțiile au construit lumea. Sper că fiecare dintre aceste capitole a fost un exemplu al unei lumi construite în mare parte ca urmare a emoțiilor oamenilor care trăiesc în ea. Am văzut cum emoțiile au influențat apariția marilor religii. Am văzut cum dorința a contribuit la construirea statului național şi, odată cu acesta, a capitalismului. Am văzut cum trăirile nu numai că au influențat crearea Statelor Unite, ci au dat naştere şi impulsului de a descoperi noi continente. Am văzut cum emoțiile au susținut ascensiunea Japoniei moderne printr-un act de ruşine şi Ghana modernă, printr-un moment de furie. Am văzut modul în care emoțiile modelează ştiința şi tehnologia în prezent, chiar în acest moment. Ce este extraordinar la ultima frază e faptul că pot să o scriu cu încrederea că nu va avea niciodată nevoie de o revizuire, într-o eventuală ediție viitoare. Emoția va forma întotdeauna ştiința şi tehnologia noastră, acum şi în viitor.

Dar ce părere ai despre viitor? Cum ar putea arăta emoțiile în viitor? Aceasta este o poveste lungă şi complicată în sine, care îşi merită propriul său studiu. Dar permite-mi să-ți ofer o scurtă prezentare a felului în care percep eu viitorul emoțiilor.

Emoticonştiința

Într-un univers alternativ, în anul 1969, Neil Armstrong se găseşte pe treapta inferioară a unei scări care coboară din modulul lunar Eagle. În acest univers, mesajul text a fost

inventat cu mult înainte de radio. Deci, în loc să rostească un discurs, Armstrong trimite lumii un mesaj:[336]

Acestea sunt emoji şi, în universul nostru, sunt din ce în ce mai frecvent folosite de reţelele de socializare, bloguri, în mesaje text şi chiar în comunicări de marketing. Unul dintre cele mai interesante lucruri despre emoji şi părinţii lor, emoticoanele, cel puţin pentru aceia dintre noi interesaţi de lingvistică, este că anunţă naşterea unui nou limbaj scris. Acest nou limbaj este creat în timp record, pornind de la elementele sale fundamentale, de către oamenii care îl folosesc. Şi ceea ce este interesant la emoji e faptul că acest nou limbaj pare a fi unul internaţional. Emojiurile sunt din ce în ce mai bine înţelese de toată lumea, peste tot, uniform.

Nu a fost întotdeauna aşa. La început, emoticoanele au prins greu la public. Când Scott Fahlman a pus pentru prima dată un mesaj pe un panou online care sugera folosirea :-) pentru glume şi :-(pentru comunicări serioase, eram încă în 1982. Majoritatea oamenilor nici măcar nu ştiau ce este internetul şi World Wide Web era încă o sclipire în ochiul lui Tim Berners-Lee. A fost nevoie de ceva timp până când tehnologia a ajuns din urmă limbajul. Dar, când a reuşit, aceste minuscule expresii ale emoţiei, care anterior erau domeniul exclusiv al computerelor şi al ciberneticienilor, au pătruns peste tot.

Ce e interesant la emoticoanele originale este faptul că, la început, ne spuneau câte ceva despre diferenţele culturale

---

[336] Spune aproximativ: „One small step for man, one giant leap for the world” („Un pas mic pentru om, un salt uriaş pentru omenire.”). Destul de similar.

în exprimarea emoțiilor. De exemplu, occidentalii tind să scrie emoticoanele aşa cum a făcut-o Fahlman: orientate orizontal şi concentrându-se asupra gurii – de exemplu, :–) pentru fericit şi :–(pentru trist. Emoticoanele japoneze – cunoscute sub numele de kaomoji – sunt orientate vertical şi se concentrează asupra ochilor: ^ _ ^ pentru fericit, '_' pentru trist. Oare oamenii din Asia se concentrează asupra ochilor, în vreme ce occidentalii se concentrează asupra gurii, atunci când citesc emoțiile? Unele studii par să sugereze acest lucru. Aceasta este o dovadă în plus a faptului că ideea că un zâmbet înseamnă „fericire" pentru toată lumea, oriunde, oricând, este una greşită.[337]

Există, de asemenea, dovezi că oamenii de diferite vârste citesc simbolurile de tip emoji şi emoticon în moduri diferite. Viteza cu care afli ce înseamnă mesajul trimis de Armstrong din celălalt univers îți trădează vârsta.

Toate acestea încep să se schimbe, totuşi. Emojiurile încep să înlocuiască emoticoanele. La momentul scrierii acestui text, există unele diferențe culturale în ceea ce priveşte folosirea de emoji, care sunt preluate de la emoticoane. De exemplu, „trist" este ☹ în țările occidentale şi □ în Japonia. Dar şi aceste imagini încep să se contopească: □ înseamnă „plâns" atât în tradițiile occidentale, cât şi în cele orientale, iar „fericit" este o versiune a lui □ în ambele. Mulți lingvişti care studiază acest domeniu par să creadă că emojiurile formează o nouă limbă internațională şi noi expresii globale

[337] Takahashi, Kohske, Oishi, Takanori şi Shimada, Masaki, „Is ☺ Smiling? Cross-Cultural Study on Recognition of Emoticon's Emotion", în Journal of Cross-Cultural Psychology 48, nr. 10 (noiembrie 2017), pp. 1578–1586.

ale emoției.[338] Până în 2084, există şanse mari ca întreaga lume să-şi exprime emoțiile de bază prin □, □, □, □ şi □.[339]

Având în vedere atât computerele afective, cât şi emojiurile care împing pe toată lumea spre o experimentare omogenă a emoțiilor, cred că toate expresiile emoționale vor începe să arate identic în decursul celor cincizeci de ani care vor urma după publicarea acestei cărți. Emoțiile de bază îndelung decorticate ale lui Ekman devin universale, pe măsură ce tehnologia occidentală şi presupunerile sale despre emoțiile de bază se răspândesc în tot mai multe părți ale lumii. Abaterile de la ele, în cel mai bun caz, te vor împiedica în curând să fii înțeles corect pe rețelele de socializare şi, în cel mai rău caz, te vor trimite la închisoare. Multitudinea şi varietatea modalităților de exprimare emoțională, care s-au schimbat de la cultură la cultură şi de la o perioadă istorică la alta, se combină azi într-una singură. Bogata tapiserie de trăiri din lumea reală se dezintegrează în lumea digitală din jurul nostru.

Acesta este un subiect lung şi complicat, iar pentru a merge mai departe ar fi nevoie de ceva mai mult timp decât cel de

---

[338] Mei, Qiaozhu, „Decoding the New World Language: Analyzing the Popularity, Roles, and Utility of Emojis", în Companion Proceedings of the 2019 World Wide Web Conference, ed. Ling Liu şi Ryen White (New York: Association for Computing Machinery, 2019), pp. 417–418; Hamza Alshenqeeti, „Are Emojis Creating a New or Old Visual Language for New Generations? A Socio-semiotic Study", în Advances in Language and Literary Studies 7, nr. 6 (decembrie 2016), pp. 56–69.

[339] Emoțiile fundamentale descrise inițial de Ekman: fericirea, furia, tristețea /dezgustul, surpriza şi frica.

care dispun aici.[340] Dar cred că ultimul „Ura!” al imperialismului occidental va răsuna atunci când, accidental, va transforma emoțiile întregii lumi în emoții occidentale. De aceea, în 2084 vom simți cu toții la fel. Emoțiile de bază ale lui Ekman vor deveni universale în cele din urmă.

Un gând final

După părerea mea, nu poate exista istorie fără emoții. Sper că am demonstrat asta pe parcursul acestei cărți. Şi sper că ți-am arătat măcar că emoțiile reprezintă o parte esențială a cunoaşterii trecutului. La urma urmei, a studia istoria înseamnă a încerca să cunoşti trecutul. Şi cum putem face asta, dacă nu încercăm să înțelegem cum s-au simțit oamenii?

Scopul meu principal a fost mereu acela de a-ți deschide mintea către istoria emoțiilor, de a oferi un punct de plecare din care să poți explora o viziune cu totul nouă a istoriei. Există zeci de cărți scrise pe acest subiect, care variază de la narațiuni ocazionale până la analize dense (vezi lista de la paginile 413-414). Unele au ca temă sentimentele şi emoțiile în general; altele se concentrează asupra emoțiilor şi a unor comportamente specifice, precum plânsul, frica, fericirea, chiar curiozitatea. Sper că ți-am trezit îndeajuns interesul,

[340] Nu mă provoca să vorbesc despre roboți! Decât dacă vrei cu adevărat să mă auzi vorbind despre ei.

pentru a te cufunda în ele. Vreau să încurajez pe toată lumea să le caute şi să devină la fel de entuziasmat(ă) de acest subiect ca mine, pentru că, fără o istorie a emoțiilor, nu avem deloc istorie.

Mulțumiri

Scrierea acestei cărți a fost o provocare, plină de satisfacții, frustrare, sentimente înălțătoare şi, cel mai important, un moment de cotitură în viața mea. Sunt destul de sigur că nu aş fi reuşit să o scriu fără mult sprijin, nu în ultimul rând de la uimitoarea mea soție şi tovarăşă de drum, Dawn Firth-Godbehere. Tu eşti stânca mea, noaptea şi ziua mea.

Aş dori, de asemenea, să mulțumesc familiei – mamei mele, Pauline Hart, şi fraților mei, Peter, Andrew şi David, precum şi surorii mele, Jayne, care au rămas susținătorii mei până la sfârşit, indiferent de virajul nebun pe care l-a luat viața mea.

De asemenea, trebuie să-i mulțumesc agentului meu, Ben Dunn, care a citit un articol online ce stârnea apele în comunitatea IA şi s-a gândit: „Tipul ăsta are în el o carte sau două". A fost o decizie îndrăzneață. Îi mulțumesc şi editorului meu american, Ian Straus, a cărui răbdare extraordinară cu un om aflat pentru prima dată în postura de scriitor a ajutat la modelarea unei cărți de care sunt destul de mândru.

Nu în ultimul rând, vreau să le mulțumesc persoanelor responsabile care m-au însoțit de-a lungul parcursului meu – conducătorilor mei de doctorat, profesorul Thomas Dixon

şi dr. Elena Carrera; tuturor celor de la Centrul pentru istoria emoțiilor, Universitatea Queen Mary din Londra; Wellcome Trust, pentru susținerea cercetărilor mele timpurii pe tema dezgustului; şi, în sfârşit, coordonatoarei lucrării mele de licență, pe vremea aceea, acum prietenă, Sarah Lambert, o erudită cu o inteligență de invidiat, care nu acceptă prostiile cu bucurie, dar, cumva, cu bucurie mă acceptă pe mine.

Vă mulțumesc tuturor!

Surse. Lecturi suplimentare sugerate (pentru început)

Fay Bound Alberti: A Biography of Loneliness

Rob Boddice: The History of Emotions

———*: A History of Feelings*

———*: The Science of Sympathy*

Elena Carrera: Emotions and Health, 1200-1700

Thomas Dixon: From Passions to Emotions

———: Weeping Britannia

Stephanie Downes, Sally Holloway şi Sarah Randles: Feeling Things

Ute Frevert: Emotions in History – Lost and Found

Ute Frevert: Emotional Lexicons

Ute Frevert et al.: Learning How to Feel

Daniel M. Gross: The Secret History of Emotion

Sally Holloway: The Game of Love in Georgian England

Colin Jones: The Smile Revolution

Robert A. Kaster: Emotion, Restraint, and Community in Ancient Rome

Joel Marks şi Roger T. Ames: Emotions in Asian Thought

Dolores Martín-Moruno şi Beatriz Pichel: Emotional Bodies

Charlotte-Rose Millar: Witchcraft, the Devil, and Emotions in Early Modern England

Keith Oatley: Emotions

Gail Kern Paster, Katherine Rowe şi Mary Floyd-Wilson.: Reading the Early Modern Passions

William M. Reddy: The Navigation of Feeling

Barbara H. Rosenwein: Emotional Communities in the Early Middle Ages

———: Generations of Feeling

———: Anger

Tiffany Watt Smith: The Book of Human Emotions

———: Schadenfreude

———: On Flinching

David Houston Wood: Time, Narrative, and Emotion in Early Modern England

Aplauze şi scuze pentru sutele de alte publicații pe care le-am ratat.

CUPRINS

Introducere. Cum simțim?

1. Semnalizarea clasică a virtuții

2. Dorințe indiene

3. Patimile paveliene

4. Iubirea cruciaților

5. Temeri otomane

6. Abominabila vânătoare de vrăjitoare

7. Dorul de libertate

8. O ființă emoțională

9. O ruşine decorată cu flori de cireş

10. Furia unei regine africane

11. Nevrozele de război

12. Umilirea Dragonului

13. Iubirea şi pământul pe care ne-am născut

14. Emoţiile se înfruntă

15. Oamenii visează la oi electrice?

Epilog. Ultimele sentimente?

Surse. Lecturi suplimentare sugerate (pentru început)